

Наим Каримов

ҲАМИД ОЛИМЖОН

ШОИР ҲАЁТИ ВА ИЖОДИДАН
ЛАВҲАЛАР

ЎЗБЕКИСТОН ЛКСМ МАРКАЗИЙ КОМИТЕТИ
„ЁШ ГВАРДИЯ“ НАШРИЁТИ

АЖОЙИБ КИШИЛАР ҲАЁТИ

ҲАМИД ОЛИМЖОН ТАВАЛЛУДИНИНГ
70 ИИЛЛИГИГА БАҒИШЛАНАДИ
1909—1979

ТОШКЕНТ—1979

Бу йил совет адабиётининг улғ намовнда-
ларидан бири—машҳур ўзбек шоири } Уамид
Олимжон туғилганига 70 йил тўлади. }

Мазкур китоб файласуф шоир, аjoyиб } инсон
Ҳамид Олимжоннинг қизиқарли, ибратли уаёт
йўли ҳақида ҳикоя қилади.

70303—114
Н356(06)—79 151—79

© Издательство «Ёш гвардия», 1979

адимда одамлар юлдузларга қараб ўз манзиллари сари йўл топиб борганлар. Буюк истеъдод соҳибларини ҳам ана шундай юлдузларга қиёслаш мумкин. Халқлар уларнинг ақл нуридан чарогон дил билан нурли истиқбол сари йўл оладилар.

Илм-фан, санъат ва адабиётнинг машҳур арбоблари халқни, халқ ҳаётининг маълум бир соҳасини ўз ортидан эргаштириб, илм, адабиёт, музика, театр, тасвирий санъатнинг кейинги тараққиёт йўлларини белгилаб берадилар.

Шу маънода ўзбек халқи тарихининг бурилиш нуқтасида — Улуғ Октябрь инқилоби туфайли пайдо бўлган юртнинг буюк фарзандлари — Ҳамза, Абдулла Қодирий, Ойбек, Ғафур Ғулом, Маннон Уйғур, Юнус Ражабий, Мухтор Ашрафий, Урол Тансиқбоев каби ўлмас сиймоларнинг қутлуғ номлари ўзбек халқи тарихи саҳифаларига олтин ҳарфлар билан битилган.

Ана шу қаҳқашон шодасидаги юлдузлардан бири Ҳамид Олимжондир.

Ҳамид Олимжон — ўзбек социалистик маданиятининг ғоят ёрқин сиймоларидан бири. Атиги 35 йил умр кўрган бу

сиймо ўз истеъдодининг олмос қирралари туфайли ўзбек совет адабиётининг барча турларида, шунингдек, адабиётшунослик илмида ўчмас из қолдирди. Социалистик ҳаёт тарзи учун кураш ҳамда эски удум ва муносабатларнинг нураш даврида «унинг шеър булоқлари очилиб» (Ойбек), янги жамиятни барпо этишга камарбаста булган кишиларнинг бутун дунёни ҳайратда қолдирган ишларини жўшқин куйлади.

«Ҳамид шеърининг руҳи — деб ёзган эди Шайхзода, — она тупроқнинг ҳуснидан ва ўзбек халқининг азаллий қайғуларидан, озодлик ва бахт йўлидаги оловли истакларидан озиқланиб, парвариш топди. Исёнкор Жиззах элининг бу фаросатли ўғли энди етти ёшга кирганида, ўлкада зулм ва истибдодга қарши, текинхўр ва сотқинларга қарши қўзғолон алангаси ловиллаб кетди. Айтиш мумкинки, ёш боланинг ўрганган илк «алифи» эзилган бечораларнинг наъра тортиб, болта кўтариб, «Йўқолсин золимлар, Яшасин эрк!» дея қичқирган нидолари бўлди. Бу фожиали ҳодисалар, қўзғолоннинг омонсиз равишда бостирилиши, қатл-қирғин ва сургунлар, талон-торож ва ҳақоратлар, халқнинг фарёди ва ғазоби кичик Ҳамиджоннинг биринчи ва унутилмас мактаби бўлди, десак хато қилмаган бўламиз. Шунинг учун ҳам озодлик идеали ва халқ севгиси Ҳамид қалбига, ҳаётнинг илк даврасидан сингиб кетиб, бутун умри бўйи унга раҳнамо ва илҳомбахш қудрат бўлди».¹

Чиндан ҳам озодлик ва ижтимоий тараққиёт идеали, Ватан ва халқ севгиси, Ленин ғояларига садоқат Ҳамид Олимжон ҳаёти ва ижоди учун раҳнамо куч ва илҳомбахш қудрат бўлди. Юксак инсоний эътиқод соҳибини Ҳамид Олимжон қадрдон Ватани ва халқининг ижтимоий тараққиёт йўлидан мардона одимлар билан бориши учун астойдил тер тўқди. У ўз асарлари билан янги жамиятни барпо этиш ва мустақамлашдек қутлуғ ишда иштирок этди. Унинг асарлари ҳамон кураш ва меҳнат жабҳаларида. Унинг қаҳрамонлари ҳамон замон хизматинда.

Демак, у тирик. У биз билан бирга. У биз учун ва келгуси авлодлар учун ҳамиша замондош бўлиб қолади.

¹ «Шарқ юлдузи», 1952, 12-сон, 11-бет.

БАҲОР СЕВИНЧЛАРИ

УТМИШДАН ЭРТАКЛАР

Бахт топилмас ҳеч бир замонда
Эл қул бўлса, бўлса яланғоч.
Ҳамид Олимжон.

збек юртининг пойтахтидан кўҳна Самарқанд сари борар экансиз, Сирдарё областининг маркази — Гулистондан утгач, Сангзор дарёси бўйларида ўн асрдан зиёдроқ тарихнинг гувоҳи — Жиззах шаҳри сизни виқор билан қарши олади. Қадимий элатларнинг чор атрофи дашт билан қуршалган бу манзилида Самарқанд ёхуд Хивада бўлгани янглиғ пурвиқор обидалар бино этилмаган. Унда барпо этилган бирдан-бир обидалар — работ ва жоме масжидлари бўлиб, улар ҳам бизнинг кунларгача қарийб етиб келмади. Аммо шу кеча-кундузда бу кўҳна ва навқирон заминда жаззахликларнинг Улуғ Ватан урушидаги жасоратларини абадийлаштирувчи ёдномалар қад кўтармоқда, машҳур ҳамшаҳарларнинг мрамар тасвирлари бунёд этилмоқда. Шаҳар тарихининг порлоқ саҳифалари ҳали бадий асарлар, архитектура ансамбллари, панорама ва бошқа ёдномаларда бадий тажассумини топади.

Жиззах қадимий қўлёмаларда Усрушона тасарруфига қарашли Факнон вилояти сифатида тилга олинган. Урта Осиё араблар томонидан забт этилмас-

дан анча илгари пайдо бўлган бу шаҳар ўзининг стратегик мавқеи ва иқтисодий куч-қудратига кўра, Усрушонанинг энг тараққий қилган шаҳарларидан бири ҳисобланган.

Орадан тўрт-беш аср ўтгач, VIII асрга келиб, Жиззахни хонавайрон қила бошлаган душман ҳужумидан жон сақлаш ниятида шаҳар Қанпирак девори билан ўралган. Кейинги беш аср давомида турли-туман урушлар натижасида шикастланган девор неча марта қайта тикланган. Бу қўрғон деворлари шунчалик қалин бўлганки, отлиқ аскарлар унинг устида бемалол юриб, душман ҳужумини қайтариб турганлар. Деворнинг ич томони эса жарлик билан қуршалган. Жиззах беклигининг қароргоҳи ана шу девор ва жарлик билан ўралган кенг саҳннинг ўртасидаги ўрдада бўлган.

XX асрнинг бошларига келиб, бу қадимий девор ва ўрданинг харобаларигина қолган эди. Шунга қарамай, наврўз келиши билан у халқнинг севимли сайлгоҳига айланар, кўчалар ва томлар болаларнинг шодон қийқириклари билан тўлар эди. Аммо, қиш ва баҳор ойларида обод бўлган қўрғонлар ва кўчалар ёз келиши билан бўшаб қолар, одамлар ўз қўрғонларини тарк этиб, боғлар ва экинзорларга кўчиб чиқар эдилар.

Ана шу ўрданинг кунчиқар томонида, ундан икки юз-уч юз қадам нарида, бозордан эса ярим чақирим берида, Жиззахлик маҳалласида бир қўрғон бор эди.

Бозорга яқин бўлгани учун қўрғонда каппон шовқин-оурони, сотувчиларнинг қийқириклари бемалол эшитилиб турар, тор кўча масжидга ва бозорга ўтган-кетган кишилар оқими билан тўла бўлар эди. Қўрғон олдида ҳассасига таяниб, ўтган-кетганларнинг саломига алик олиб, бир мўйсафид турарди. Бу Ҳамид Олимжоннинг бобоси мулла Азим эди.

Ҳамид Олимжон 1909 йилнинг 12 декабрида ана шу қўрғонда таваллуд топди.

Баҳорнинг дориламон кунлари бошланиши билан Азим бобо оиласи Ғойиб ота томонидаги боққа кўчиб чиқар эди. Куз ва қиш ойлари эса, бу оиланинг асосий маскани Жиззахлик маҳалласидаги ана шу қўрғон эди.

Кейинчалик шоир хотирасида болалик йилларининг узуқ-юлуқ лавҳалари гавдаланар экан, Жиззахлик маҳалласидаги ана шу муқим манзара унинг тасавурида сирли бир эртақдек жонланар эди. Қалин қор ёққан қиш

кунларида паст-паст уйлар қордан иборат тепаликларга айланар эди. Кунлар илиб, баҳор яқинлашиши билан Ҳамидлар уйининг олдидаги яйловда маҳалла болалари гурпанглашиб, болаликнинг беназир нашидасидан тўйинардилар. Баҳор келиши билан ҳаёт бир-бирига қулоч ёзган томлар устига кўчиб, кенг мовий осмонда варраклар қувлашарди. Кенг бўлиб кўринган кўчаларда яшинмачоқ ўйини қизир, ёзда эса, Ғойиб отадаги ариқ сувлари болаларнинг суронли сайлидан жунбушга келарди.

Бола эдик,
 Ташлар олов.
 Қалб-қайноқ,
 Кўзлар — ўткир,
 Диллар — соф,
 Эркин-эркин ўйнардик...
 Ҳаёт билан
 Қайнар эди
 Куй-қишлоқ.
 Бир ёнда тоғ,
 Бир ёнда боғ...
 Сув сочарди...
 Гул очарди...
 Кенг кўчалар...
 Узун йўллар...
 Порлар эди
 Шамчироқ...

Сув оқарди,
 Қўйнида
 Кўкрак кериб
 Балиқ каби
 Шўнғиб ётардик...
 Қизлар ўтса,
 Орқасидан
 Олма отардик.
 Нурли, ойдин кечалар,
 Порлар эди кўчалар,
 Тўпланардик,
 «Яшинмачоқ» ўйнардик.
 Сўнг чарчардик,
 Чумчуқ каби
 Чирқиллашни
 Ташлаб биз,
 Роҳат-роҳат ухлардик.

(«Б о л а л и к»)

Ҳамид ҳали ёш экан, отаси уни отга миндириб, сайр қилдирар эди. Отаси билан отда сайр қилиш гаштини олган бола барвақт турар, отга жажжи қўллари билан ўт-ўлан берар, сўнг отасига ялиниб, отга минар ва бир оз хумордан чиқарди.

Ҳамиднинг «чумчуқ каби чирқиллашни ташлаб», «роҳат-роҳат ухлаши» узоқ чўзилмади. У тўрт яшар экан, оғир касаллик 1914 йилда Олимжон акани олиб кетди. Азим бобо Ҳамидни ўз бағрига олиб, унга ҳам ота, ҳам бобо бўлди. Отаси вафот этиб, орадан бир неча вақт ўтгач, бу кунлар ҳам бамисоли бир тушдек, онаси Комила опанинг ҳисобсиз эртақларидан биридек бўлиб қолди.

Оқила, меҳрли она тарбияси бўлажак шоир тақдирда мислсиз аҳамиятга эга бўлди. Ижодий тасаввур и она айтган эртақлар билан кенгайган Ҳамид ўзининг муҳтарам волидасига бўлган муҳаббатини кейинчалик ижодининг шоҳ байти даражасига кўтарди. Унинг «Она» балладасида инқилоб чавандозини тарбиялаган, уруш даврида ижод этган шеърлари ва «Жангчи Турсун» балладасида эса ўз фарзандини халқ ва Ватан бахт-саодати учун курашга йўллаган волиданинг улуғвор сиймоси яратилди. «Зайнаб ва Омон» достонида Ҳамид Олимжон бу кекса дунёнинг она меҳри билан тўлиқ ва улуғлигини, фарзанднинг — гул, онанинг эса бир бўстон, «шунинг билан олам гулистон» эканини бундай шоирона ифода этди:

Ҳар гўдакнинг бир онаси бор,
Ҳар онанинг ўз боласи бор
Она уни болам деб излар
Бола уни онам деб бўзлар.

Нақл қилишларича, машҳур Ўзбекистон халқ расоми В. Қайдалов 1940 йилда яратган Алишер Навоий портретини Ҳамид Олимжонга қараб чизган экан.

Замонасининг фаросатли ва оқила аёлларидан бўлган Комила опа фарзанди Ҳамидга кўкрак сутни билан бирга ўз табиати ва қиёфасининг аксар белгилари — ирода, салобат, нозиктаъб, кенг хаёл, юз ва гавда тузилишларигача тортиқ этди. Бир вақтлар В. Қайдалов ботиний ҳис кучи билан Ҳамид Олимжон сиймосида унинг олис ва буюк ватандоши Алишер Навоийнинг юз тузилишларини қандай ишонч билан кўра олган бўлса, ўз фарзандидан сўнг қарийб уттиз йил умр кўрган Комила опага қараб оташини шоирнинг тирик ва зукко нигоҳини, юксак руҳий куч ва продадан дарак берувчи юз чизиқлари — қора барваста қошларини, бурун ва лабларини, туладан келган яноқларини таниш қийин эмасди.

Комила опанинг қўшиқ, топишмоқ, чўпчак, эртақ ва ривоятларга бой муҳофизаси Ғойиб отанинг юлдузли кечаларида ҳам, Жиззахлик маҳалласидаги қўрғон танчасида кечган узун қиш кунларида ҳам асқотди. Халқнинг ижодий фантазиясидан сеҳрланган Ҳамид онасидан Ерилтош, Тоҳир ва Зухра, Ойгул ва Бахтиёр ҳақидаги эртақларни такрор-такрор эшитди. Эртақлар олами, халқ

ижоди дурдоналари билан тўла муҳит Ҳамидда бадий сузга нисбатан ҳавас ва сўнмас муҳаббат уйғотди.

Ҳамиддан роса 110 йил илгари туғилган буюк рус шоири ўзининг болалик чоғларини эслаб, бундай ёзган эди:

...Тушганда оқшом

Пайдо бўлар эдинг ҳорғин ва қувноқ,
Кўзларингда ойнак, устингда чакмон,
Турардинг қаршимда чалиб шақилдоқ.
Бешигим тебратар экансан,

қўшиқ —

Еилан жажжи қалбим айлагандинг ром
Йўрғақлаган эрдинг сен ўзинг жўшиб —
Куйлаган най билан мени ҳар оқшом.

(Таржима бизники — Н. К.)

А. С. Пушкиннинг Арина Родионовнага бағишланган бу мисралари остига Ҳамид Олимжон ҳам имзо чекиши мумкин. Буюк шоирнинг талайгина лирик шеърларида ўз абадиятини топган, «Евгений Онегин»да Татьяна-нинг энагаси Филипьевна, «Борис Годунов»да маликанин-нинг онаси Ксения, «Русалка»да княгинянинг онаси, «Дубровский»да эса бош қаҳрамоннинг энагаси образ-лари учун прототип бўлиб хизмат этган Арина Родионов-на А. С. Пушкиннинг ижодий ҳаётида қанчалик аҳамиятга молик бўлган бўлса, Комила опа ҳам Ҳамид Олимжон учун шунчалик қимматлидир.

А. С. Пушкиннинг болалик чоғида Арина Родионов-надан эшитган эртаклари унинг «Шоҳ Султон ҳақида эртак», «Поп ва унинг қароли Балда ҳақида эртак», «Ўлик малика ва етти баҳодир ҳақида эртак» асарлари учун асосий манба бўлганидек, Комила опанинг ҳам Ойгул ва Бахтиёр, Паризод ва Бунёд ҳақидаги эртак-ларисиз Ҳамид Олимжоннинг шу мавзудаги дostonларин-нинг вужудга келиши амри маҳол эди.

Болалик кезлари халқ ижоди чашмасидан озиқлан-ган ҳолда кечган Ҳамид Олимжон кейинчалик ёзган эди:

Эсимда ўша дамлар:
Ўзи учар гиламлар,
Тоҳир-Зухра, Ерилтош,

Ойни уялтирган қош,
Ўт боғлаган қанотлар,
Беқанот учган отлар,

Бахтиёр билак Ойгул,
Қиз бўлиб очилган гул
Сўйлагувчи деворлар,
Бола бун қолган чоллар..
Бувимнинг ҳар қиссаси,

Ҳар бир қилган ҳиссаси
Фикримни тортар эди,
Ҳавасим ортар эди,
Тинглар эдим бетиним,
Узун тунлар ётиб жим...

(«Ойгул ва Бахтиёр»)

Ҳамид Олимжоннинг бахтига, унинг фикри-зикрини тортган, бадииятга ҳавасини уйғотган муҳит фақатгина Комила опа номи билан чегараланмас эди. Уша даврда ижрочилик санъати ва бадиҳагўйлик маҳорати барқ уриб яшнаган Самарқанд бахшичилик мактабининг етакчи вакиллари билан Фозил Йўлдош ўғли кези-кези билан Жиззахга келиб, мулла Азим хонадонига ҳам қўниб ўтар эди. У бир ҳафта, икки ҳафта мобайнида Жиззахдаги қадрдонлари ҳузурида меҳмон бўлиб, улар билан дардлашиб, ўзининг ҳам кўнглини ёзарди. Ана шундай кезларда дўмбира сеҳрига маҳлиё бўлган жаззахлик қадрдонлар Гўрўғли, Авазхон, Далли, Равшан, Алпомишларнинг саргузаштларини тинглаб, тонг отганини ҳам сезмай қолар эдилар. Бундай гурунларда Азим бобонинг бағрига кириб, Ҳамид ҳам ўтирар эди.

Орадан йиллар ўтиб бу кўзлари чақноқ бола ўзбек фольклорининг жонкуярларидан бирига айланиши, «Алпомиш» достонини ажойиб сўз боши билан нашрга тайёрлашини ва унинг рус тилига таржима этилишида ташаббускор бўлишини ким ўйлабди дейсиз. Бахшнинг «осмон каби кенг» хаёли ўша пайтлардаёқ Ҳамидни мафтун этган эди. Шоир кейинчалик қуйидаги мисраларни ёзганида, ўша олис кезларни ўз хотирасида қайта тиклаган эди:

У сира тўхтамас, тошар донмо,
Қилиб бўлармикини уни ҳеч баён?
Чўлларда дарбадар, тоғларда танҳо,
Ҳар кеча янги сир бўлади аён...
Сўзсиз ҳикоялар, энг буюк сирлар
Бирдан тилга келар дарёдай тошиб,
Юзлаб қабилалар, ўнлаб асрлар
Унинг осмонидан ўтар адашиб...

(«Куйчининг хаёли»)

Ҳамиднинг болалик кезлари Қомила опанинг эртаклари ва Фозил бахшининг дostonлари билан қандай чароғон бўлмасин, у туғилиб, кўз очган дунё хароб ва бузғун эди. Шунинг учун ҳам «Мен бир қора кунда туғилдим, туғилдим-у, шу он бўғилдим», деб ёзган эди у. Ана шу қора тунда, бузғун ва бенаво дунёда фақат Ҳамид эмас, балки унга қондош бўлган эллар ҳам изтироб чекарди.

Менга қондош, жондош бўлган эл
Гадо эди, қашшоқ эди, хор,
Қалби тўла нафрат, алам, зор.
Умрида ҳеч шодлиқнинг сасин —
Тингламаган, бахт остонасин —
Одам бўлиб асло кўрмаган,
Севинч билан ошно бўлмаган
Ўлкада тун кўрарди умр,
Гушаларга тушмас эди нур.

(«Б а ш а р қ у ё ш и г а»)

Феодализм ва рус капитализмининг товони остида эзилаётган улкада чиндан ҳам тун ҳукмрон эди. Чоризм, маҳаллий ҳокимият ва шарият ҳозирги Ўзбекистоннинг шаҳар ва қишлоқларига озодлик ва тараққиёт ғоялари кириб келмаслиги — «гушаларга нур тушмаслиги» учун ҳар қандай разолат ва адолатсизликка тайёр эдилар.

Аҳолисининг қарийб 90 фоизини деҳқонлар ташкил этган Ўзбекистон XX асрнинг бошларида чоризмнинг қолақ аграр-мустамлака ўлкаси эди. Оддий сиёсий ҳуқуқлардан маҳрум бўлган маҳаллий халқ тобора охиб бораётган турли-туман солиқлар исканжасида фиғон чекар, камбағал деҳқонлар ночорликдан бир парча ерларини ҳам сотиб, бойларга қарам бўлиб қолар эдилар. Кундалик тирикчиликни ўтказиш учун бойлар ва судхўрлардан қарздор бўлган кишиларнинг сон-саногини йўқ эди. Биргина Фарғона вилоятида 1914—1915 йилларда камбағал аҳолининг 16 миллиондан зиёд қарзи бор эди.

Биринчи жаҳон уруши бошланиши билан ижтимоий ва иқтисодий зулм яна ҳам ҳаддидан ошди. Туркистон халқларини уруш гирдобига бевосита тортишга ботинмаган, аниқроғи, уларни қуроллантиришдан ҳадиксира-

ган чоризм шусиз ҳам камбағал халқнинг терисини шилаётган беҳисоб солиқларни оширди. 1914 йилда Туркистон ўлкасида ер солиғи ва бошқа солиқлар икки барабар ўсди. 1915 йилнинг 1 январидан эса янги ҳарбий солиқ жорий этилди. Бундан ташқари, уруш эҳтиёжлари учун аҳолидан мол-мулк йиғиб олиш кенг расм этилди. А. Н. Куропаткин берган маълумотга кўра, Туркистон ўлкасида аҳолидан 70 минг от, 12 минг туя, 13 мингдан ортиқ ўтов, 30 минг квадрат аршиндан ортиқ кигиз, 300 минг тонна гўшт, 3 млн. пуд зиғир ёғ ундириб олинди.

Уруш Туркистон ўлкасининг иқтисодий аҳволига жиддий шикаст етказди. Пахта, ғалла ва бошқа қишлоқ хужалик ўсимликларининг ҳосилдорлиги ҳаддан зиёд пасайиб кетди. 1915 йилда қишлоқда яшовчи аҳолининг қарийб ярмига нон етмай қолди. Шу йилнинг январидаёқ озик-овқат зоҳиралари тугаб, улар ўз мол-мулкларини сотиб ейишга мажбур бўлдилар.

1916 йилнинг 25 июнида оқ подшо «ҳаракатдаги армия райониди мудофаа истехкомлари ва ҳарбий алоқа йўлларини барпо этиш ишларига, шунингдек бошқа ҳар қандай давлат мудофаа ишларига ғайри элатларнинг эркак аҳолисини жалб этиш тўғрисида»ги фармонга имзо чекди. 28 июнда фармоннинг қисқарган мазмуни Туркистон генерал губернаторлигига телеграф орқали етиб келди. Бу фармонга биноан Туркистон қишлоқ ишлари айна қизиган бир пайтда 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган 250 мингга яқин ишчини ҳарбий хизматга юбориши зарур эди. Бу халқ учун, унинг оғир иқтисодий ҳаёти учун катта зарба эди. Меҳнатга лаёқатли эркакларнинг мардикорликка олиниши беҳисоб солиқлардан хонавайрон бўлган халқни жар ёқасига итаришдек гап эди.

Июлнинг дастлабки кунларидаёқ фармони олий кучга кирди. Бу сабр косаси тўлган халқ ғазабининг вулқондек отилиши учун туртки бўлди. 4 июлда Самарқанд вилоятига қарашли Хўжанд аҳолиси биринчи бўлиб ғалаён кўтарди. 5 июлда Ургутда икки мингга яқин аҳоли волость бошқармасининг маҳкамасига бостириб кирди ва мардикорликка чақирилган кишиларнинг рўйхатини олиб, уни парча-парча қилиб ташлади. Шу кунги Куропаткино темир йўл станциясида аҳоли билан солдатлар ўртасида жиддий тўқнашув юз берди. 7 июлда Даҳбедда

катта қўзғолон бошланди. 11 июлда Самарқандда эски шаҳар аҳолиси ҳарбий губернаторнинг уйи олдида тўп-ланиб, мардикорликка олишнинг бекор этилишини талаб қилди. Яқинлашиб келаётган исён учқунлари Санзор, Ём, Янги Қўрғон даҳаларида ҳам чақнади. Ҷиззахда июлнинг дастлабки кунлариданоқ қалқиб турган вазият 13 июлда жунбушга келди.

12 июль куни эрта билан жиззахликлар масжидга оқиб келдилар. Масжид супаси, саҳни, ҳовуз бўйи одам билан тўлди. «Мингбоши сайлови бўлармиш», «Мирза-ёр мингбошини амалдан туширишармиш» деган овозалар таралди. Бир оз вақт ўтгач, мингбоши масжидга кириб келди. У билан бирга Абулқосим элликбоши, Қосимхўжа ва Ориф оқсоқоллар, шунингдек, Содиқ миршаб ҳам кириб келди. Домла ва муллалар уларни ўринларидан туриб, тавозе билан қарши олдилар.

Шу куни масжид ҳовлисига оқиб келган болалар қаторида етти яшар Ҳамид ҳам бор эди. У кичик жусса-ли, чўзиқ юзли, чуқур кўзлари одамга совуқ қадаладиган элликбошини таниди. Элликбоши масжид супаси олди-га келиб, намози жумага оз вақт қолгани, мусулмонларнинг ислом ва оқ подшо олдидаги бурчлари ҳақида гапирди. Сўнгра сўзлаш навбати мингбошига тегди.

Мингбошининг гап-сўзга тоби йўқ эди. У сўзини қисқа қилди. Мардикорлик юртга келган тўй эканлиги, рўйхат тайёрлиги, рўйхатга тушганларнинг ғамини еб, подшолик уст-бош тайёрлаганлиги, келаси жума куни бу кийим-кечаклар мардикорликка чеки тушган кишиларга топширилажаги ҳақида гапирди у. Шундан кейин: «Мардикорлар ой бориб, омон келсинлар!» деб фотиҳа тортилди. Ниҳоят, мингбошининг ижозати билан мирза рўйхатни ўқиди. Рўйхатда на бирор амалдор, на бой, на домланинг фарзанди бор эди.

Орага совуқ сукунат тушди. Бу бўрон олдидаги сокин дақиқалар эди. Одамлар денгизи чайқалиб, дафъатан тўлқинга елди. Шовқин-сурон кўтарилди. Қимдир халойиқни тинчликка чақириб, домлага мурожаат этди:

— Тақсир. Сиз подшо амри вожиб, дедингиз. Подшо амри сизга ҳам вожибми-йўқми?

— Худонинг бандасики бор, унга амри подшо вожиб, — дея таъкидлади домла.

— Ундай бўлса, нега ўзингиз ёки ўғлингиз мардикор

рўйхатида кўринмадингиз. Балки мирза янглишиб, ўқимасдан кетгандирлар.

— Йўқ,— деди мирза.— Мен рўйхатда борини ўқидим.

— Ҳар бир худонинг бандасига подшонинг амри вожиб экан, нега мирза ўқиган мардикор рўйхатида биронта бўлсин бой, бойвачча, қози ёки амалдорнинг оти йўқ? Биз ана шу сўроқларга аниқроқ жавоб талаб қиламиз, тақсир. Шундайми, биродарлар?

Оломон: «Жавоб берсин!» — деб қичқирди. Мингбоши ўрнидан туриб, оломонга «жим!.. жим!..» деб хитоб қилди. Мирзаёр жаҳл отига минганидан ўзини босолмас, қизариб, бўғилиб, титраб-қақшаб гапирарди. У Туркистон губернаторлиги амри билан подшо ва халқ хизматида бўлган мансабдорлар, қози, домла, мударис, мулла ва полициячилар мардикор сафарбарлигидан озод қилинганлиги ҳақида эзмалик қилиб тушунтирди: «Бой, бой болалари нега мардикор рўйхатида йўқ?» деган саволга келганимизда, — деб уқтирди у, — бу кундан ҳам равшан маълумки, ҳар тўрт оиладан бир мардикор сафарбар қилинади. Тўрт оила бирлашиб, бир мардикор ёллашади. Шундай бўлганидан сўнг қурби етганлар пул тўлайди, ихтиёрий равишда одам ёллагудек бўлса, хўш, бунинг нимаси вожиб эмас экан?.. Ўзига қодир одамлар подшо амрига зид сўз айтаётганлари йўқ-ку! Бунинг нимаси тушунилмайди сизга?»¹

Халойиқ ичидан чиққан нотик бўш келмади. Мингбошини ўзининг асосли гаплари билан мот қилди. Мингбоши «Битган ишни бузиб», оломоннинг ғазабини қайраган бу кимсани ҳибсга олишга буйруқ берди. Лекин олағовурдан саросимага тушган Содиқ миршаб, қиличини ушлаганича, тик қотиб турарди. Бу орада шовқин яна кучайди. «Мардикорга бойлар борсин!» — деган овозлар янгради.

Кечаси йигитлар қаландархонага тўпланиб, «Ўлсак ўламизки, мардикорга бормаймиз!» — деб онт ичдилар.

Тонг отиб, июлнинг оловли 13—куни бошланди.

Мингбошининг чойхонадалигидан хабар топган халқ йиғила бошлади. «Бир хонадондан уч кишини ёзибсиз,—

¹ Назир Сафаров. Кўрган-кечирганларим. Т. 1968, 131—132-бетлар.

қиचқирди халойиқ орасидан Дамни кулол.— Агар ҳаммамизни мардикорга олсангиз, хотин ва бола-чақаларимиз кимга қолади?

— Хотинлар ва бола-чақалар бизга қолади,— қўрслик билан жавоб берди мингбоши.

Унинг бу сўзларидан тўпланганларда ғазаб ўти чақнади. Дамни кулол уларга қараб, хитоб қилди:

— Эшитдингизми, одамлар! Мингбошининг сўзларини эшитдингизми? Биз амалдорларни отамиз ўрнида кўрардик. Улар бўлса хотинларимиз билан болаларимизнинг хўжайинлари эканлар!

Халойиқда мингбошига нисбатан қаҳр ва нафрат кучайди. «Ўлдир мингбошини!» деган овозлар келди. Шу пайт ғазабдан кўзларига қон тўлган мингбоши кулолнинг бошига қамчи билан туширди. Кулол Мирзаёрнинг ёқасидан ушлаб, уни тош йўлга судради. Атрофда тўпланган ва ҳар бири мингбошининг зулмидан жунбушга келган оломон турли ҳайқирриқлар билан кулолнинг хатти-ҳаракатларини идора қилди. Кулол оломоннинг далдаси билан тош олиб, мингбошининг бошига урди. Аламзада кишилар кулолга ёрдамга келиб, мингбошини дўппослаб ўлдирдилар, Маҳкамадаги қоғоз-дафтар ва анжом-аслаҳа кучага улоқтирилиб, уларга ўт қўйилди.

Ўзандан чиққан сой асов тошқинга айланиб, ўз йўлидаги баҳайбат тошларни ҳам оқизиб, ағдариб кетади. Мирзаёрдан ўч олган халойиқ «кал ҳоқим» — Рукиннинг маскани сари йўл олди. Суворилар сайил жойи кўчасига етганда, Тошлоқ томондан уезд ҳоқимининг извоши кўринди. Оломон авзойи бузуқлигини кўрган ҳоқим ва унинг ноиби бошларидан шапкаларини олиб, олағовурнинг сабабини сўради.

Оломон тартибсиз равишда муддаосини тушунтирди:

— Мардикор бермаймиз!

— Тоқатимиз тоқ бўлди!

— Камбағалнинг арз-додига қулоқ соладиган одам борми ўзи?!

— Оқ пошшога қирғин келсин!

Рукин ва унинг ҳамроҳлари Мирзаёр мингбошининг ўлдирилганини эшитиб, муомалаларини ўзгартира бошладилар. Тилмоч унинг сўзларини таржима қилди:

— Майли, ўтган ишга салават. Фуқарога қайишмаган амалдорнинг қисмати шўнақа бўлади...

Рукин вақтдан ютши, асов оломоннинг бошини си-
лаб, тарқатиши, сўнг Мирзаёрниг хунини олиши керак
эди. Тўғрироғи, унга Мирзаёрниг хунини эмас, балки
подшоликка қарши бош кўтарган халқнинг юрагини
олиш, уни бундан кейин ҳам шпорли пошна тагида сақ-
лаш керак эди. Лекин асов ғалаён ичидан кимдир: «Биз
кўп алдандик. Энди алданмаймиз!», деб ҳокимга қараб
от сурди. Ҳокимнинг йигити отган ўқ бошқа исёнчини
йиқитди.

Шу пайт Янги шаҳар томондан оломон келиб қўшил-
ди. Икки жилга гуллаган дарё тусини олди. Вазиятдан
силлиқ чиқиш иложи қолмагач, ҳоким ўт очишга буйруқ
берди. Исёнкорлар ягона муштумга айландилар. Жон ач-
чиғида уюшган ва сиқилган бу муштумнинг залворли
зарбидан уезд ҳокими Рукин, штабс-капитан Зотоглавов
ва Комил миршаб шу ердаёқ тил тортмай жон берди.

Халқ кўзғолони ва ғазавот тарафдорларини бости-
риш учун полковник Иванов ва полковник Попенгут қў-
мондонлик қилган йирик ҳарбий қисмлар Жиззах уезди-
га ташланди. Жазо отрядлари ғазавот иштирокчиларни
жазолаш баҳонасида аҳоли бошига қора кун солди.

Ҳамид Олимжоннинг меҳрибон мураббийси Азим
бобо билан амакиси Аҳмаджон ҳам хатга тушган, шу-
нинг учун ҳам интиқом қиличи улар бошида ўйнамоқда
эди. Аммо, буни қарангки, оқ ялов эълон қилинди.
Энди ҳар бир ерли киши — аёлми, эркакми, ёшми, кек-
сами — бундан қатъи назар — бир-икки қарич келадиган
чўпга оқ латта боғлаб, байроқча ясаб олса, унинг
дахлсизлиги таъминланган бўларди. Бироқ казаклар
бунга ҳамиша ҳам риоя қилмадилар. Шундан кейин
«Жон омону мол талон», деган гап чиқди.

Шаҳар аҳолиси ялписига чўлга ҳайдалди. Комила
опа Ҳамидни, унинг опаси Асолатни етаклаган ҳолда
Қили чўли сари йўл олган одамлар дарёсига қўшилди.
У саросимага тушиб, энди икки бола билан қаерга бора-
ман-у, қандай яшаймиз, деб фиғларкан, қаердандир
унинг иниси — Аширмаҳмуд пайдо бўлиб қолди.

— Эй, жиянларим, бошимизга қандай кулфат туш-
ди?! — У ҳам кўзёш тўкди ва Ҳамидни опичлаб, опаси
Комила хола билан ёнма-ён даштга йўл олди.

Қили сувсиз, экинсиз, жазирама бир дашт эди. Бу
даштда ўн кун эмас, бир кун яшаш ҳам жаҳаннамга ту-
шиб чиққандек гап эди. Халойиқ қарийб ўн кунча ана шу

жаҳаннам қўйнида сувсиз, ярим оч, ярим яланғоч ҳаёт кечирди. Ниҳоят, подшолик «марҳамат» кўрсатиб, халқнинг «гуноҳи»дан ўтди. «Омон-омон» деган сўзлар пайдо бўлиб, бадарға этилганлар ўз уйларига қайтдилар. Аммо «ҳайда-ҳайда» даврида шаҳар тўпга тутилган, қанча-қанча кўрғонлар ва расталар уюм-уюм тепаликларга айланган эди. Ҳамидларнинг кўрғони ҳам вайрон этилганлиги сабабли уларнинг оиласи далага чиқиб кетди. Ўша ерда қишлаб, ўша ерда тирикчилик ўтказадиган бўлди.

Оқ яловдан кейин даҳаларга янги мингбошилар, маҳаллаларга янги элликбошилар тайинланди. Улар, уезд ҳокимининг буйруғига кўра, исён кезлари кўзга чалинган кишиларни тутиб, уларнинг оёқ-қўлларига кишан солдилар. Жиззах қамоқхонаси маҳбуслар билан тўлиб кетди. Уларнинг бир қисми Ўрда атрофида култепага ўриштирилган дорда, бошқалари Жиззах ва Самарқанд қамоқхоналарида осиб ўлдирилди. Қолганлари эса Сибирга бадарға этилди. Қайта рўйхат тузилиб, яна мардикор олиш бошланди. Взвод, рота, батальон каби ҳарбий бўлинмаларга ажратилган мардикорлар сентябрь ойида Тошкент ерқали Ўрта Россия шаҳарларига юборилди. Тақдир Аҳмаджон акани Харьков, Азим бобони Пенза губерналари сари стаклади. Мардикорлар окоп қазिश, ўрмон кесиш, чўян қуйиш, кўмир қазиш каби ишлар билан шуғулландилар. Россиянинг аёзли қиши, мусофирлик, ярим оч-ярим яланғоч ҳаёт мардикорларнинг тинкасини қуритди. Рус ўрмонларида совуқдан ўлган ёки совуқ урган мардикорлар оз бўлмади. Аммо, уларнинг бахтига, 1917 йилнинг мунаввар кунлари яқин эди. Орадан бир йил ўтар-ўтмас, «Жавоб бўлди!» деб гап тарқалди. Барча мазлум халқларга озодлик ва тенглик олиб келган Октябрь уларга она юрт ва қадрдон оила бағрига қайтиш қувончини олиб келган эди.

Азим бобо мардикорликка боргунга қадар ҳам рус тилини биларди. У Пензадан қайтганда, унинг рус тили ва адабиёти бўйича билими бир қадар теранлашган эди.

Ҳамид бобоси қайтиши билан унинг меҳрибон бағрига ёпишди. Бобо узун тунлар давомида олис юртда кўрган-кечирганларини ҳикоя қилди. Рус тилини билмаган ҳамшаҳарларининг нечоғлик қийналганларини кўрган

бобо кейинчалик ҳам неварасига кичик-кичик русча шеърлар ўқиб, уларнинг мазмунини сўзма-сўз тушунтириб юрди. Ҳамид бобоси туфайли саккиз-тўққиз ёшларидаёқ Пушкин ижоди билан танишди, унинг бир неча шеърини ёд олди. Пушкин шеърларининг сеҳрли оҳанглари унинг мурғак хаёлини бутун умрга ром этди.

Ҳамид Олимжон улгайиб, истеъдоди олмос қирралар билан товланган, асарлари китобхон қалбини забт этган, шеърини овози баралла янграган йилларда ҳам машаққатли болалик кезларини — ўзи туғилиб кўз очган бенаво дунёни, хор ва қашшоқ халқни, суронли воқеаларни унутмади. Улар ўтмиш эртаклари янглиғ унинг хотирасида юзиб юрди.

Уша зулматли даврни кўрган ва инқилоб машъалидан нур олган замонга етишган шоирнинг бахт ва шодлик куйчисига айланишида катта маъно бор эди.

ТОНГ ШАБАДАСИ

Олам сари сочиб янги онг,
Секин-секин ёришарди тонг.

Ҳамид Олимжон

Нева бўйларидан эсган инқилоб шабадаси Урта Осиёнинг шаҳар ва қишлоқларига янги ҳаёт олиб келди. Ўлкада уйғониш бошланди.

Уйғониш — янгиланиш демакдир. 1917 йилнинг Октябри ҳам бутун мамлакат учун янгиланиш палласи бўлди. Мамлакат ана шу тарихий санада асрий ғафлат ришталарини узиб ташлаб, янги ижодий кучлар, буюк меҳнат ва кураш режалари билан йўғрилди.

Жиззахнинг Эски шаҳаридаги каппон яқинида Оқ уй бўлиб, маҳаллий бойлар ва амалдорларнинг болалари шу ерда жойлашган рус-тузем мактабида таҳсил кўрар эдилар. Ун олтинчи йилда подшолик Эски шаҳарни тўпга тутганда, қанчадан-қанча кўрғонлар, дўконлар, каппон бостирмалари култепага айланган эди-ю, шу Оқ уй омон қолган эди. Шу Оқ уй инқилоб бўлиши билан совет мактабига айлантирилди. Ўз уйида, бобоси ёрдами билан хат-саводини чиқарган Ҳамид шу ерда, Нариманов номидаги биринчи босқич мактабга ўқишга кирди.

Оқ уйда очилган Жиззахдаги биринчи совет мактаби халқнинг илм ва фанга чанқоқ фарзандларига кенг қучоқ очди. Куни кеча Оқ уйнинг деразаларидан мўралаб, плакат, сурат ва хариталарни кўришни орзу қилган болалар бугун ёруғ дарсхоналарни тўлдириб, билим ола бошладилар.

Жиззахнинг Ҳавас, Тошкент, Сарой, Мўлкал, Ровол, Яхтал, Уратена, Оққўрғон маҳаллаларида яшовчи болалар Оқ уйда очилган мактабга қанот қоқиб келишди. Оқ уй илмга чанқоқ болалар учун торлик қилди. Ҳали қоматини тиклаб олмаган Совет ҳукумати янги-янги мактаблар очиш чорасини кўрди. Маҳаллий бойларнинг данғиллама уйларида мактаблар очилди. Ҳавас, Хўжақишлоқ каби маҳаллаларда яшовчи болалар Оқ уйдаги мактабда қолдирилиб, бошқалари Қаландархона ва Кўламада очилган мактабларга кучирилди.

1918 йилда тўққиз яшар Ҳамид ҳам Оқ уйдаги мактаб бўсағасига қадам қўйди.

Ҳамид мактабга эндигина кирган кунлар. Танаффус пайти. Ҳамид кўча томондаги майдонда ҳордиқ олар экан, ўздан икки-уч ёш катта, хийла бўйдор, ориққина бир бола унинг диққатини тортди. Ҳамид уни таниди.

Ҳамид бундан икки йил муқаддам рус-тузем мактабининг деразасидан мўралаётган болани кўриб, ўзи ҳам Оқ уй ичидан нима борлигини билишга қизиққан ва паст бўйли бўлгани учун мактаб деразасига тирмаша-тирмаша кўтарила олмаган эди. Шунда ҳалиги бола:

— Осилмасанг-чи! Кўриб қолишса сенинг ҳам, меннинг ҳам адабимизни беришади,— деган эди.

— Нималарни кўряпсан? Тезроқ айтсанг-чи!

— Туялар бор... Балиқлар бор... Ҳов, анави балиқни кўряпсанми? Роса катта-я!..

— Қани, қани, мен ҳам кўрай, — баттар қизиқсинди Ҳамид ва яна деразага тирмаша бошлади.

Деразадан мактаб хоналаридаги кит, бегемот, туя, от каби турли ҳайвонларнинг рангли суратлари кўрилиб турарди. Болалар уларга маҳлиё бўлиб қолган бир пайтда кекса бир рус кишини чиқиб, ўзбек тилида хитоб қилди:

— Ҳой, болалар! Деразага осилманглар! Ойнани синдириб қўясизлар!

— Шунда болаларнинг ини минг танга бўлиб, каппон тарафга қочиб қолишган эди...

Ҳамид ўша новчадан келган болани таниб, унинг қўлидан маҳкам ушлаганича, мактаб сари бошлаб кетди.

— Қаёққа судраяпсан? Тилинг борми ўзи?— ҳайрон бўлиб сўради бола.

— Юравер, мен сенга бир нарсани кўрсатаман.— Ҳамид шу сузлар билан новча болани мактабнинг катта залига бошлади.

Еруғ, кенг ва муҳташам залнинг тўрида инқилоб доҳийсининг портрети турарди.

— Бу ким? Биласанми?— сўради Ҳамид ва ўзи жавоб берди.— Ленин!

Шундан кейин улар бир-бирлари билан таниша кетдилар:

— Ҳамид.

— Назир,— деди чоғроқ бола ва қўшиб қўйди.— Сафаров.

Назир Сафаров ҳам шу мактабда, Ҳамиддан юқори синфда таҳсил оларди. Улар шу кундан бошлаб бир-бирлари билан ўртоқлашишди. Бирга деворий газета чиқаришди. Ўзларининг дастлабки хабар ва мақолаларини шу газетада бирга эълон қилишди.

Ҳамид мактабда ўқиб юрган кезларидаёқ зеҳнли, уқувли, қобилиятли ўқувчи сифатида танилди. Бола эмасми, ўқувчилардан кимдир ё варрак учириб, ё ёнғоқ ўйнаб мактабга кечиккан кунлари ҳам бўларди. Аммо Ҳамиднинг жилла қурса бирор марта кечикканини ҳеч ким кўрган эмас. У, аксинча, ҳаммадан барвақт бориб ўтирарди.

У мактабнинг кичкинагина кутубхонасида мавжуд бўлган китобларни бир зумда ўқиб чиқди. У бошқа мактабдошлари орасида ёш бўлишига қарамай, анчагина халқ достонлари, қўшиқлари, эртақ ва латифаларини ёд билар, айниқса «Алпомш» достонининг кўпгина сатрларини жўшиб ўқир эди. Мактабда ўтказиладиган бирор йиғин Ҳамиднинг ишгирикисиз ўтмас, у бундай йиғин ва агитацион кечаларда русча ва ўзбекча декламациялар билан қатнашиб, ҳамманинг олқишига сазовор бўларди. Умуман, унинг зуваласида шоирлик ва нотқлик учун зарур фазилатлар «мана, мен!» деб турарди. Бунда замонасининг тараққийпарвар кишиларидан бири бўлган бобоси мулла Азимнинг хизматлари катта эди. Ҳамид мактабда ўқир экан, мулла Азим унинг ўқишларини ку-

затиб борди, дарсларни пухта ўзлаштиришига кўз-қулоқ бўлиб турди. Ана шу тарзда мактабнинг пешқадам ўқувчиларидан бирига айланган Ҳамид жамоат ишларида ҳам фаол қатнаша бошлади. Шу йилларда халққа инқилобий ғояларни сингдириш ниятида майдонлар, корхоналар ва далаларда турли митинг ва йиғинлар ўтказилар, бундай йиғинлар мактаб ўқувчилари ҳам минбар шеърларни ўқир, спектаклларни кўрсатишар эди.

Ана шундай йиғинлардан бири вокзалда бўлиб ўтди. Духовой оркестр садолари остида вокзалга қизил алвонлар осган, яп-янги поезд келиб тўхтади. Поездни кутиб олиш маросими зўр тантанага айланди. Ҳамидни кўтаринки кайфият, қандайдир тарихий дақиқани кутиш ҳаяжони ўраб олган. Болаларни турли шиорлар билан безатилган бир вагон ичига олиб кирдилар. Вагоннинг ичи дастлаб ёруғ эди. Бирдан ҳаммаёқ қоп-қоронғилашди. Болаларнинг устидан бир даста нур ўрмалаб ўтиб, оқ пардага бориб тушди. Пардада қандайдир одамлар пайдо бўлиб, овозсиз гапириб, байроқлар кўтариб юра бошлашди.

Бу «Қизил Шарқ» агитацион поездининг Жиззахдаги дастлабки киносеанси эди.

Кейин ўқувчиларни вокзал майдонига олиб чиқдилар. Митинг бўлди. Бир маҳал минбардан ўқувчи боланинг таниш, ёқимли, баланд овози келди. Болалар гарчанд бу ўқувчини кўра олмаган бўлсалар ҳам уни овозидан танидилар. Ҳамид вокзални жаранглатиб, Садриддин Айнийнинг «Хуррият марши»ни ўқирди.

Ҳамид Олимжон билан бирга ўқиган ва бирга ишлаган замондошлар шоирнинг ёшлигини эслар эканлар, уларнинг хотирасига даставвал шеър ўқиётган шоирнинг сиймоси келади. Унинг ёқимли, жарангдор, салобатли овози, шеърни шошмай, дона-дона қилиб ўқиш услуби ва ўқиш чоғидаги ички ҳаяжони ўша кезларда — 20-йилларда ҳам тингловчини ўзига ром этмай қўймас эди.

Кўп ўтмай, маориф бўлимининг аралашуви билан Ҳамид Самарқандга — дорилмуаллиминга ўқишга борди.

Дорилмуаллимин Туркистон АССР Марказий Ижроия Комитетининг раиси Абдулла Раҳимбоевнинг ташаббуси билан Самарқанд, Бухоро ва Тошкентда 1919

Йили ташкил этилган учта маориф билим юртининг бири эди. Абрамов хиёбонида, ҳозирги Самарқанд Давлат университети биология факультетининг биносида жойлашган дорилмуаллимни тез орада В. И. Ленин номидаги билим юртига айланди. Дорилмуаллимнинг ташкил этишда Садриддин Айний, Абдуқодир Шакурӣ, Ҳожи Муин каби шоир, ёзувчи ва алломалар катта роль ўйнаган эдилар. Улар билан бирга В. Л. Вяткин, Д. П. Квасницкий, В. М. Голотрюк каби рус муаллимлари ҳам дастлабки ўзбек совет зиёлиларининг ўсиб етишувига муҳим ҳисса қўшдилар.

Ўша йилларда билим юртида ўзбек тили ва адабиёти фанидан Рожний домла дарс берар эди. Бу дарвиштабиат, ювош ва камсуқум аллома ўз фанини астойдил севаар, унинг фанга булган садоқали талабаларга ҳам, сўзсиз, «юкори» эди. Унинг куюниб ўқиган дарсларини талабалар жон қулоғи билан тинглаб, адабиётнинг сеҳрли олами билан танишар эдилар. Орадан бир йил ўтгач, Ҳамид Олимжоннинг ижодий тақдирида маълум роль ўйнаган камтарин, меҳрибон ва донишманд муаллим Олим Шарафиддинов ҳам адабиёт назариясини ўта бошлади. Бу икки алломадан ташқари, ўша йилларда адабиёт тарихи ва назариясига оид ягона қўлланма муаллифи Абдураҳмон Саъдий ҳам билим юртида дарс берарди. Талабалар рус тили бўйича сабоқларни Д. П. Квасницкийдан олар, тарих илмини В. Л. Вяткиндан ўрганардилар. Урта Осиёдаги архитектура обидалари бўйича беназир билимдон Вяткин талабаларнинг рус тилини пухта эгаллаб чиқишлари учун ҳам куюниб, уларга Пушкин ва Лермонтовнинг кичик-кичик шеърларини ёдлашга берарди. Бундай ибратли ҳодисаларнинг гувоҳи бўлган кекса ўзбек муаллимларида ҳам рус тилини ўрганишга қизиқиш пайдо бўлар эди.

Бир кун талабалар билим юртининг ҳовлисида ўйнаб юрар эканлар Василий Лаврентьевич уларни чақириб, «Русчани тезроқ урганмоқчи бўлсанглар, рус шоирларининг шеърларини ёдланглар. Мана бу буюк Пушкиннинг «Утро» («Субҳидам») деган шеъри, — деди ва қўшиб қўйди. — Тушунмаган сўзларингизни мендан сўраб оларсиз».

Бир оздан кейин Садриддин Айний, Ажзий, Ҳожи Абдулла Файёз каби муаллимлар ҳам Вяткин домланинг талабалар билан утказётган суҳбатига етиб келдилар.

Рус тилини яхши билмаган, аммо Пушкин ва Ленин тилига ҳамиша улкан ҳурмат билан қараган Айний:

— Мана, камина ҳам рус тилини ўргана бошладим. Қани, эшитасизларми?— деб чўнтагидан бир парча қоғоз чиқариб, унга битилган русча шеърни ўқиди.

Гарчанд бу ҳаракатда ҳазил учқунлари бўлса-да, шу йилларда Айний домла каби кекса ўзбек алломалари ҳам рус тилини сиққидилдан ўрганмоқда эдилар.

Ҳамид билим юртининг ётоқхонасидаги кичик бир хонада жияни ва синфдоши — бўлажак академик Ҳосил Фозилов билан бирга яшай бошлади. У билим юртининг остонасига қадам қўйиши биланоқ бутун вужуди билан илмга берилди. Қизғин ўқиш йиллари бошланди.

Ҳамид Олимжоннинг дастлабки ҳикояларидан бирида бундай сатрлар бор: «Мақтабимиз шу қадар қизғин эдики, мени кўзёшларини дарё қилиб жўнатаётган онам, хўрсиниб, деворга суяниб қолган опам ҳам эсимга тушмас эди.»¹ Афтидан, бу сатрларда маълум даражада автобиографик элемент бор. Ҳамид онла бағридан биринчи марта чиқиб, Самарқандга, ўқишга йўл олар экан, она ва опаси ўксиб қолган ва бу манзара анчанчагача унинг кўз олдидан кетмаган эди.

У тез орада билим юрти пионерлар ташкилотининг раҳбарларидан бири, комсомол ячейкаси тарғибот бўлимининг мудирини, ойда тўрт қайта чиқадиган «Ёш куч» деворий газетаси адабиёт бўлимининг бошлиғи (1925), ойлик «Учқун» номли қўлёзма журналнинг муҳаррири (1926), «Зарафшон» газетасида умумий шуъба бўлими мудирининг муовини (1926—1927) сифатида аълочи ва жамоатчи ўқувчи бўлиб танилди. Талабалар ўртасида катта муҳаббатга эга бўлган бу журнал ва газеталарда Ҳамиднинг дастлабки хабар, мақола ва шеърлари тез-тез босилиб турди. Бу шеърлар туфайли қотмадан келган, қорача, кўзлари катта-катта йигитча ўқувчилар оғзинга тушган, уни орқаворотдан ҳурмат билан «шоир Ҳамид Олимжон», деб атай бошлашган эди. >

Ҳамид Олимжоннинг худди шу даврга онд шеърларини ўз ичига олган бир дафтар сақланган. Араб алифбосида, бинафша сиёҳ билан ёзилган бу дафтарда унинг ўн саккизта шеъри бўлиб, улар 1925—1926 йилларда

¹ Ҳамид Олимжон. Асарлар мажмуаси, 4-том. Т., Гафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972, 29- бет.

ёзилган ва уларнинг қарийб ҳеч бири ҳали матбуот юзини кўрмаган. Лекин улар «Ёш тарбиячи» газетаси ва «Учқун» журнали орқали билим юрти талабалари ўртасида маълум ва машҳур эди.

Бир куни у Абдулла Суюмов (ҳозир таниқли педагог)нинг наманганлик эканидан хабар топиб, ундан: «Шоир Рафиқни биласизми?», деб сўрайди. Сўнгра Абдулланинг ўша йилларда машҳур бўлган бу шоирни танишини ва ҳатто унинг қўлида ўқиганини эшитиб:

— Қани, бўлмаса, «Қопчиғай»ни ҳам биларсиз. Балки бу дostonдан бирор парча ўқиб берарсиз, — деб илтимос қилади.

Абдулла чиндан ҳам «Қопчиғай»нинг кўпгина мисраларини ёд билар эди. У Ҳамиднинг истагини бажонидил қондирди. Ҳамид қўлидаги бир даста китоблар орасидан «Инқилоб» журналинин олиб, унда босилган шу дostonнинг бошқа бир парчасини ўқиб берди, Сўнг: «Яхши асар! Яхши шоир!» — деб қўйди.

Ҳамид ўзининг пухта билими, ижодий салоҳияти, журъаткорлиги ва одамохунлиги билан талабалар ўртасида катта ҳурмат қозонди. Республиканинг турли шаҳарларидан келган аксарият талабалар Ҳамид билан танишиш, у билан ўртоқлашишга уриндилар. У даврада ўзини қувноқ тутиб, қизиқ-қизиқ эртақ ва латифалар айтар, баъзан ҳаяжон ва завққа берилиб, рус ва ўзбек тилларида шеърлар ўқир эди. У кескин ва бир сўзли эди. Талабалар ва ҳатто муаллимлар билан ҳам баҳс қилар, бундай баҳсларда ўз нуқтан назарини, ўз қарашларини кескин далиллар билан асослай биларди. Ана шундай қайноқ ҳаёт тарзига қарамай, у асосий вақтини ўз устида мутолаа қилишга қаратди. Унинг адабий-назарий билими худди шу ўқув йилларида беқиёс даражада бойинди.

«Ҳамид Самарқандга келгандан сўнг, — деб эслайди шоирнинг талабалик чоғларидаги ўртоғи, ҳозир СамДУ доценти Жўра Аҳмаджонов, — тез вақт ичида рус тилини яхши ўрганиб олди ва рус классик ва совет адабиёти намоянадаларининг асарларини завқ билан ўқишга киришди. А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Л. Н. Толстой, А. М. Горький ва В. В. Маяковский асарлари унинг қўлидан тушмас эди. Ҳамид ўзбек классик ва қардош халқларнинг ялғор ёзувчилари асарларини ҳам тинмай мутолаа қилар эди. Мен Ҳамиднинг XIX асрнинг иккинчи

ярми ва XX асрнинг бошларида яшаган Озарбайжон прогрессив шоири ва мутафаккири Алиакбар Тоҳирзода Собир, татар шоири Абдулла Тўқай асарларини ўқиб юрганлигини бир неча мартаба кўрганман.

Ҳамид ўзига ёққан шеърларини такрор-такрор ўқир, натижада бу шеърлар унга ёд бўлиб қолар эди.

Бир куни «Мулла Насриддин» журналинда бир карикатурани кўрдик. Унда ўғлини янги усул мактабида ўқитишликка тиш-тирноғи билан қаршилиқ кўрсатган бир мутаассиб кишининг расми чизилган ва остига унинг тилидан тубандаги мисралар ёзилган эди:

Утил банимдир агар,
Уқитмарам, ол чекинг!
Дина зарардир, зарар,
Уқитмарам, ол чекинг!

Ҳамид бу мисраларни дарров ёдлаб олди. У ўзига ёққан асарлар тўғрисида худди бир мазали нарсадан ҳузур қилгандек гапирар эди»¹

Билим юрти талабалари фақат ўқиш билан чекланмай, маданий-оқартув ишлари билан ҳам шуғуланар эдилар. Улар аҳоли ўртасида концерт берар, саводсизликни тугатиш курсларида, Регистонда тез-тез ўтказилувчи митингларда, Ҳуррият уйида бўлиб ўтувчи тантанали мажлисларда, ер ислоҳоти, хотин-қизлар озодлиги ва паранжи ташлашга бағишланган тадбирларда иштирок этардилар.

«Ҳамид 1924 йилда комсомол сафига кирди. «Ҳамиднинг ғайрат ва шижоати, — деб эслайди УЗФА академиги Воҳид Абдуллаев, — ҳавас қилса арзигулик эди. Унинг атрофида ёшларнинг гирдикапалак бўлгани бежиз эмас. Едимда бор, бир куни шанбалик ўтказдик. Ленин кўчасига чиқиб, ариқ тозаладик. Ишнинг унуми бўлмади, нимадир етмагандек эди. Ҳамид Олимжон пайдо бўлиши билан худди унинг ўзи етмай турганини сездик. Ҳаш-паш демасдан, қўшиқ ва ҳазил-ҳузул билан кўчани саранжом-сариншта қилиб, Максим Горький бульварини тозалагани чиқдик.»²

¹ «Сен элимнинг юрагида яшайсан (Ҳамид Олимжон ҳақида эсдаликлар)» Т., 1973, 93—94-бетлар.

² «Ленинский путь», 1971, 24 апрель.

Ҳамид ёз ойларида Жиззахга борганида ҳам маориф ва комсомол муассасаларига янги руҳ ва янги кайфият олиб қираб эди. У комсомол йўлланмаси билан маҳаллаларга борар, кексалар ва саводсиз хотин-қизларга савод ўргатар, умидли ёшларни Самарқандга бориб ўқишга чорлар эди.

Ҳамиднинг даъвати билан билим юртига ўқишга борганлар орасида Шукур Саъдулла ҳам бўлган. Унинг хотирлашича, ҳамшаҳарлари имтиҳон топширар экан, Ҳамид аудитория олдида ҳозир бўлар, уларга далда берар, яхши баҳо олиб чиққанларида, астойдил қувонар эди. Уларнинг ўқишларини кузатиб, жамоатчилик ишларига жалб этар эди.

Таътил кезларида ҳам Ҳамиднинг қўлидан китоб тушмас эди. «Бир кунни унинг олдига борган эдим, — деб ёзади Жўра Аҳмаджонов, — у китоб ўқиш билан банд экан. Атрофи турли китоб, газета ва журналлар билан тўлиб кетган. У ерда «Ойна» журнаlining подшивкиси ва озарбайжон тилида нашр этилган қандайдир бир журнал ҳам бўлиб, унда Нозим Ҳикматнинг шеърлари босилган экан. Мен Нозим Ҳикмат деган турк шоири борлигини ўша вақтда Ҳамиддан эшитган эдим. Ҳамид менга Нозим Ҳикматнинг ўша журналда босилган шеърларидан парчалар ўқиб берди ва Нозим Ҳикмат шеърлари ўзига жуда ёқаётганини айтди»¹.

Ҳамиднинг хотираси шундай яхши эдики, у катта-катта шеърларни икки-уч топқир ўқишдаёқ ёдлаб олар эди. Шунинг учун ҳам у Навоий, Фузулий, Ҳофиз, Саъдий, Пушкин, Лермонтов шеърларини соатлаб ёд ўқиши мумкин эди. У фақат ўзбек ва рус тилларида эмас, озарбайжон, турк, татар тилларида ёзилган шеърларни ҳам маҳорат билан ўқирди.

Ўзбек, рус, озарбайжон, татар ва турк адабиётлари билан танишиш Ҳамиднинг адабий тасаввурларини бениҳоя кенгайтди. Унинг қаршисида бу халқларнинг классик ва ҳозирги давр шеърляти ўзининг барча жилвалари билан товланди. У шеърлятда даврнинг долзарб масалалари билан боғлиқ мавзу ва халққа яқин бадний шаклнинг муҳимлигини тушунди. Илк машқлардан бошлаб сўнгги мисраларига қадар худди шу нарсага амал

¹ «Сен элимнинг юрагида яшайсан», 94—95- бетлар.

қилиб, уни ижодининг етакчи принципига айлантирди. Ҳамид ижодининг иккинчи муҳим принципи эса тинмай машқ қилиш эди. У қаерда бўлмасин, қўлидан қалам ва қоғоз аримасди. Таътилда ҳам мажлисда ҳам, баъзан дарсда ҳам қандайдир шеърый сатрлар унга ором бермай қўяр ва шу заҳоти қоғозга тушарди. Ҳамид ёзги таътил пайтларида Жиззахга келганида ҳам шундай бўлар эди. У қалам-дафтар кўтариб, ҳовуз бўйларига борар ё дов-дарахтлар тагида маскан топар эди. Уйда эканида эса нималарнидир пичирлаб юарди.

Шоирнинг онаси — Қомила опанинг ҳикоя қилишича Ҳамид бир кун и ҳовуз бўйига чиқиб кетади. Уша пайтда ҳовузнинг суви анчагина камайиб, унинг лабидаги зиналар сув сатҳидан юқорида қолган, Ҳамид эса ана шу зиналарда ўтириб, шеър битаётган экан. Аясининг: «Сенга бошқа тузукроқ жой йўқмиди?» деган саволига у, «Бу ер хилват экан. На бирор кимса, на бирор товуш бор. Бемалол хаёл суриш ва ёзиш мумкин», деб жавоб берган экан.

«Унинг ёзгани-ёзган, чизгани чизган эди,— деб давом этади Қомила опа, — шундай пайтларда мен унинг ёнига келиб, «Болажоним, нима ўзи, тошдан гул ундирыпсанми?», деб сўрардим. У бўлса «Шеър ёзиш — тошдан гул ундириш билан баравар, ая», деб жавоб берарди»¹.

Ҳа, Ҳамид тошдан гул ясарди. Унинг ўша чоғлардаги аксар шеърлари ҳали сайқал топмаган тошга ўхшар, у тинимсиз уриниш ва куюниш орқаснда бу тошни йўнар, тарашлар, пардозлар эди. 30-йиллардаги ижодий парвозлар ана шу пардозлар туфайли рўёбга чиқди. →

20-йиллар шундай бир давр эдики, бу даврда устоз билан шогирднинг ёши қарийб бир-биридан тафовут этмасди. Назир Сафаров Наримонов номидаги мактабда айни пайтда ўқир, ҳам ўқитар эди.

«Ёш куч» деворий газетаси мазмунли, қизиқарли ва чиройли безаклар билан чиқарди. 1926 йилда бу газетада Ёшбек тахаллусли шоирнинг шеърлари ҳам пайдо бўлди. Бу — Шукур Саъдулланнинг шеърлари эди. Бу шеърларнинг биринчи тингловчиси ва муҳаррири Ҳамид эди. Шунинг учун ҳам Шукур Саъдулла уни ўзининг ус-

¹ Уша тўплам, 29- бет.

този деб атаган. Унинг наздида, Ҳамид зарбдор шоир Тошпўлат Саъдий, Насрулло Охундий, Музайяна Алавия, адабиётчи Абдулла Шоди, Абдулла Суюмов, ўша кезларда машқ қилган Назир Ҳаким ва бошқаларнинг ҳам устози эди. Бу шоирларнинг дастлабки шеърлари Ҳамид таҳририда билим юртининг қўлёзма журнали ва газетасида босилган.

1927 йилнинг кузи. Бўлажак олима ва шоира Музайяна Алавия эндигина Самарқандга ўқишга келган чоғлар. Музайяна билим юртининг коридоридида осфғлиқ газетанинг янги сони билан танишар экан, кимдир ундан:

— Хўш, қалай чиқибди? — деб сўрайди.

— Яхши! — жавоб беради у тингловчига қарамасдан.

— Сиз ҳам ёзиб туринг.

Музайяна ўгирилиб қараса — Ҳамид Олимжон.

Бир-икки кундан кейин Музайяна дугонаси Муҳаррам билан ҳасратлашиб турган эди, Ҳамид келиб қолди. Унинг ғамгинлигини кўриб, «Нима бўлди? Хафа кўринасизлар?», дейди. Муҳаррам илмий мудир Темучин Аъламов Музайянанинг маълумоти ҳақидаги шаҳодатномани сўрагани, бу нарсанинг унда йўқлиги, Пискентдан, мутаассиб отасидан паранжини ташлаб қочиб келганини айтиб беради. Шунда Ҳамид:

— Мен Музайянанинг қочиб келганини эшитганман! Ажойиб воқеа! Бу жасоратли қиз ҳақида газетамизга ёзинг! — дейди.

Кейин Ҳамид Музайянани илмий мудирнинг ҳузурига бошлаб кириб, унинг шаҳодатномасиз ўқишига ижозат олиб беради. Муҳаррам Расулева эса, «Музайяна занжирларни узди» деган сарлавҳали мақола ёзади. Ҳамид бу сарлавҳани «Музайяна энди озод» деб тузатади ва таҳрир қилиб, «Ёш куч»да чиқаради.

Ўша йилларда паранжига қарши, хотин-қизлар озодлиги учун кураш ўти аланга олган эди. Бутун республика бу кураш алангасининг домига тортилган; бир томондан, ўзбек хотин-қизлари ташлаётган паранжилар гулханларда лов-лов ёнмоқда, иккинчи томондан, уларнинг — озод бўлган қушларининг саралари эса чет-четда, ёвузларча бўғизланмоқда эди. Ана шундай қонли ва оловли йилларда ўқув юртларида паранжига қарши

кураш олиб борувчи «хужум» комиссиялари тузилган, бу комиссиялар олиб бораётган иш деворий газеталарнинг махсус бўлимларида ёритилар эди. Ҳамиднинг «Комсомол қиз», «Қишлоқ қизи», «Шарофат», «Шу куннинг қизига», «Хужум гулига», «Озор қизи», «Бир япроқ» сингари шеърлари ҳам ана шу давр тақозоси билан ёзилди ва дастлаб билим юрти органларида, сўнгра «Зарафшон» газетасида кўчириб босилди.

Хотин-қизларнинг паранжини ташлаб, ижтимоий меҳнат бағрига кириши диний ақидалар ва даҳшатли удумлар билан заҳарланган қолоқ ва нодон омманинг кескин қаршилигига учради. Шарнат пешволари паранжини ташлаганлиги учун қанчадан-қанча хотин-қизларни ўлимга ҳукм қилдилар. 1927 йилнинг 1 Майида, паранжи ташлагани учун, Фарғонада эндигина 20 баҳорни кўрган Биби ўз эри Эргаш томонидан бўғизланди. 1928 йил майида ўзбек музыкали драма театри Бухорога гастролга борган вақтда театрнинг етакчи артисткаси Турсуной Саидазимова ҳам ана шундай ваҳшийликнинг қурбони бўлди. 1929 йил июлда этнографик ансамбль раққосаси Нурхон Йўлдошхўжаевани Марғилонда ўғай акаси юрагига пичоқ санчиб ўлдирди... Бу рўйхатни давом эттириш мумкин.

Уша йилларда «Правда Востока» газетаси «Қон билан ювилган йўл» сарлавҳали мақоласида ёзган эди: «Ўрта Осиё хотин-қизларининг нур сари йўли қон билан суғорилди. Қуёшга ортиқ сачвон орқали қарай олмаганлиги учун бу йўлда қанчадан-қанча аёллар қурбон бўлдилар. Ҳалок бўлганларнинг сони беҳисоб. Бу рўйхат кундан-кунга ўсиб бормоқда».

«Хужум»нинг ҳар бир қурбонига бутун ўлка аза тугтар, мотам митинглари ўтказилар эди. Ана шундай митинглардан бири Бухорода бўлди. Мутаассиб эрнинг ваҳшийлигидан ларзага келган бутун республика Турсунойни фиғон ва интиқом онти билан дафн этди. Ўзбек шеърляти Турсунойга марсия ўқиди. Самарқанддаги дафн маросими кунини Ҳамза «Турсуной марсияси»ни ёзди. Ойбек «Турсунойга» деган шеърда бу фожиадан ларзага келганини ифодалади. Ҳамид Олимжон эса «Бир япроқ» шеърда «Баҳордан бир япроқ узилди», деб ёзди.

Бу шеърдаги баҳор — Октябрь нури билан йўғрилган ҳаётнинг тимсоли. Япроқ, яъни Турсуной эса ана шу ҳаётнинг кўрки. Шеърдаги поэтик образлар силсиласи

Ҳамид Олимжоннинг қалами ўткирлик касб этаётганидан далолат беради. Шоир ёзган эди:

Қалбларда аламли, мотамли бир байроқ
Куз кунин ел ўпган япроқдек эгилди.
Қўйинини очарди ҳансироқ бир тупроқ,
Еш чечак чамандан хазондек тўкилди.

Ҳаёт ўз маромида боради. Янги турмуш, янги ижтимоий ва инсоний муносабатлар ўрнатила бошланган эди. Озодликка чиққан оналаримиз, опа-сингилларимиз ўз ҳуқуқларини англаб етган ҳолда ҳаётга баҳор чечакларидай ўзгача бир сурур билан қадам қўйдилар.

Ҳамид, Шукур Саъдулла, Насрулло Охундий, Тошпўлат Саъдий, Музайяна Алавия, Қосимжон Ҳошим, Гулсум Раҳимова, Қарамат Саъдулла каби издошларини ҳам ана шу мавзуда шеър ва ҳикоялар ёзишга илҳомлантирди. Қисман шунинг учун ҳам улар Ҳамид Олимжонни ўзларига устоз деб билдилар.

«Устоз» ва «шогирдлар» одатда барвақт туриб, Самарқанд қуёшининг илк нурлари билан билим юртининг шинамгина ҳовлисига чиқар эдилар. Умуман, Ҳамидга бобоси ва онасидан «юққан» фазилатлардан бири эрта наҳорда туриб, тиниқ ақл-ҳуш билан ишга киришиш эди. Тонг пайтида гуллар ва дов-дарахтлар ҳам қандайдир янгича тароват таратар, табиатнинг бу ажиб сеҳридан маст бўлган булбуллар ҳам завқ билан сайраб эди. Шунинг учун Ҳамид бу боғни «ғазалхона» деб атаган эди.

Ҳамид кўпгина дастлабки шеърларини ана шу ғазалхонада ёзди. Баҳор, ёз ва куз кунлари у китоб-дафтарларини кўтариб, ғазалхонага чиқар, тонг тароватига тўлиқ масканда яйраб дарс тайёрлар эди. «Шогирдлар» уни излаб топган дақиқаларда у ё бирор шеърни қоралаб қўйган, ё бирор китобни ўқиб бўлган, ёки ўтилган дарсларни пухталаб олган бўларди. Ҳамиднинг бунчалик барвақт уйғонишидан ҳайрон бўлган кишиларнинг саволига у бундай жавоб берад эди:

— Тонгнинг гашти бошқача. Шаҳар тинч, ҳаво мулоҳим, боққа кириб борар экансан, булбуллар навбат кутмай, кўнглингни шод қилади. Уқиган нарсанг кўнглиннга чиппа ёпишади. Ана шундан завқланиб, шеър ҳам ёзаверасан, киши! Боғдаги кўм-кўк дарахтларни айтмай-

сизми? Табиатнинг нақадар гўзаллигини эрта тонгда турган кишигина билади! Бундай пайтларда шеърни пардозлаш ҳам ёмон бўлмайди¹

Ҳамиднинг бу йилларда ёзган барча шеърлари ижодий малака ҳосил қилиш йўлидаги уринишлар, уни ижодий юксакликка элтувчи пиллапоялар эди. Бироқ шунга қарамай, бу шеърлар ўзининг соғлом ғояси билан ўша давр хизматини ҳам ўтади. Йиғинларда, маданий юришларда ўқилди, газеталарда узлуксиз чоп этилди. «Зарафшон» газетасида Ҳамид умидли, порлоқ истиқболли шоир сифатида танилди.

Тонг Ҳамид учун баракали илҳом соатлари бўлганидек, оқшом суҳбат ва баҳс палласи эди. Талабалар гоҳ Тожикистон Фанлар Академиясининг бўлғуси президенти Султон Умаров хонасида, гоҳ Ҳамид Олимжон ҳузурида, гоҳ бўлак хоналарда баҳс қураб эдилар.

Ҳамид фақат тенгдошлари билангина эмас, балки муаллимлар билан ҳам бемалол баҳслашар, ҳеч қачон керак жойда ўз фикрини айтишдан тортинмас эди.

Бир куни Ҳамид қандайдир мажлисда шеър ўқиб, тингловчиларнинг олқишига сазовор бўлди. Шеър мажлисда иштирок этган Наркомпрос вакилига ҳам манзур бўлди шекилли, у Ҳамидга мурожаат этиб, «Офарин! Баракалла! Сендан келажакнинг Чўлпони чиқиши мумкин!» деб хитоб қилди. Ҳамид шу заҳоти «Йўқ! Чўлпон — буржуа шоири. Мен Чўлпон бўлмайман!» — дея жавоб берди. Ҳамиднинг минбардан тушмай туриб айтган бу сўзлари Наркомпрос ходимининг иззат-нафсига тегди. Шу воқеадан кейин Ҳамид Олимжон Наркомпрос буйруғи билан билим юртидан ҳайдалди. Ҳамиднинг ётоқхонадаги ўрин-боши ҳам йиғиштириб ташланди. У билим юрти маъмуриятининг буйруғини бузиб бўлса-да, бир неча кун қўшни хоналарда ётиб юрди. Ниҳоят, талабаларнинг ҳаракати билан «Ҳамид Олимжоновнинг иши»ни текшириш учун билим юртига комиссия келди. Кўп ўтмай, Ҳамид ўқишга қайта тикланди.

Бу вақтда ҳаётнинг ҳар бир жабҳаси кураш майдони бўлиб, билим юрти ҳам бундан истисно эмас эди. Энг муҳими шунда эдики, Ҳамид биринчи қадамидан сўнгги нафасигача янги ҳаёт, янги инсон, янги адабиёт тарафида бўлди ва улар учун курашди.

¹ «Сен элимнинг юрагида яшайсан», 98—99- бетлар.

Ниҳоят 1928 йилнинг май ойлари ҳам етиб келди. Тўрт йиллик ўқиш якунланди. Имтиҳонлар тугар-туғамас, билим юртини битирувчиларнинг бир гуруҳини Ленин бўлган ва яшаган шаҳарларга юборишадиган бўлди. Билим юртининг директори Худоёров битирувчиларни ўз ҳузурига чақириб, Наркомпрос аъло битирганлар учун уларни Самара, Нижний Новгород, Москва ва Ленинград шаҳарларига юборишга қарор қилганини айтди. Май охирларида билим юртининг бир гуруҳ битирувчилари география муаллими раҳбарлигида сафарга чиқдилар.

Ҳали саратоннинг жазирама кезлари бошланмаганига қарамай, кун иссиқ ва дим эди. Сафар завқи билан маст талабалар вагонни бошларига кўтариб чуғурлашар, деразадан-деразага югурар эдилар. Ҳадемай поезд қишлоқ ва экинзорлардан ўтиб, бепоён адрлар денгизда фарқ бўлди. Рус бўлишига қарамай, ўзбек тилини пухта билган, озгин, сочи устара билан олинган, новчадан келган география муаллими поезднинг Қозоғистон қирларида кетаётганини айтиб, бу бепоён ўлканнинг табиий бойликлари ва географияси ҳақида сўзлаб берди. Поезд она тупроқдан узоқлашар экан, бу пайтгача ота уйдан узоққа чиқмаган Гулсум, Тўтихон каби қизлар оналарини қўмсабми, жимиб қолдилар. (Улар гарчанд билим юртини ҳали тугатмаган бўлсалар-да, аълочи ва жамоатчи қизлар сифатида бу саёҳатга жалб этилган эдилар). Ҳамид бу қизларнинг кайфиятидан воқиф бўлиб, улар купесига тез-тез кирадиган, уларга шеър ўқийдиган, қизиқ-қизиқ латифалар, ривоятлар, эртаклар айтадиган бўлди.

Ҳамид яқиндагина паранжини ташлаб, озод ҳаёт қучоғига отилган бу қизлар билан ўтган йили танишган, уларнинг, айниқса Гулсумнинг майин ва дилрабо овози борлигидан хабардор эди. Гулсум билим юртида бўладиган кечаларда «Муножот», «Мирза давлат» куйларига ўйнаб, «Сайёра», «Ушшоқ», «Абдурахмонбеги» каби классик қўшиқларни айтиб, талабалар олқишига сазовор бўларди. Ҳамиднинг таклифи билан у сафарда ҳам ашула айтди. Ана шу тарзда шеърят ва музыка талабаларга бутун сафар давомида ҳамроҳ бўлди.

Поезд Қозоғистон адрларидан ўтиши билан рус далалари, ўрмонлари бошланди. Вагонга рус табиатининг майин ҳавоси оқиб кирди. Роса тўрт кун ва тўрт кеча

деганда, поезд Қуйбишевга етиб келди. Қуйбишев бўса-
ғасидаги улкан кўприк тагида виқор билан оқаётган
Волга Ҳамид қалбининг торларини куйга келтирди. Ёш
шоир азим рус дарёси билан бўлган ана шу илк учра-
шув таъсирида ёзди:

Кеча ойдин, ҳаёт кулиб туради,
Волга эркин, ипак рўмоли билан —
Буралиб, эркалаб хаёли билан
Инжа бир шеър бўлиб оқиб туради.

(«Ўтаркан...»)

Волга дарёсининг сўл соҳилида қад кўтарган шаҳар
ўша вақтда Самара деб аталар эди. XVII—XVIII асрлар-
да Степан Разин ва Емельян Пугачёв раҳбарлигидаги
крестьянлар ҳаракатининг шоҳиди бўлган бу тарихий
шаҳарда 1889—1893 йилларда Ульяновлар оиласи яша-
ган эди. Талабалар инқилоб майдонида бундан атиги
бир йил муқаддам ўрнатилган Ленин ҳайкалини зиёрат
этиш билан доҳий яшаган қадамжолар ҳамда Самарада-
ги инқилобий-мемориал ерлар билан мириқиб танишди-
лар. Икки кундан сўнг пароходда Волга дарёси бўйлаб
Нижний Новгород шаҳрига йўл олдилар.

Дарёнинг икки бағри кета-кетгунча салобатли рус
ўрмони билан қопланган, пароход эса дарёнинг қоқ
ўртасида, мовий тўлқинларни кесиб борар эди.

Пароходнинг дам олиш саломида рояль бор эди.
Ҳамид рояль чалишни билмас, лекин унинг оқ-қора кла-
вишларини босиб, таниш куйларни чалишга уриниб кўр-
ди. Куй чиқмади шекилли, у Гулсумга яқинлашиб:

— «Ҳалима» пьесасидаги «Дугоҳ»ни биласизми? —
деб сўради.

— Йўқ, эслолмайман, — жавоб берди Гулсум.

— Менинг эсимда бор. Мана бундай бошланади. —
Ҳамид «дугоҳ» куйини ўзинча хиргойи билан куйлаб бер-
гач: — Юринг, шу куйни роялда чаламиз, — деди.

Гулсум Ҳамид хотирасида сақланган куйни роялда
машқ қила бошлади. Тез орада куйнинг мусиқий кали-
ти топилди. «Дугоҳ»нинг вазмин оҳанги пароход саломи-
да қанот қоқа бошлади. Шу пайт пароход пристанга
келди ва бир силкиниб, тўхтади. «Ульяновск, Ленин ту-
ғилган шаҳар!» деган сўзлар эшитилди. Пароход инқи-
лоб доҳийсининг ватанига етиб келган эди.

Дарё лабида ложувард булутлар сари бўй чўзган соҳил ўз елкасида бу қутлуғ шаҳарни кўтариб турарди. Сайёҳлар қулоч-қулоч бўлиб чўзилган ёғоч зиналар занжири оша завқ-шавқ билан шаҳарга кўтарилдилар.

Волга бўйидаги ўрмонлар бағрида қад кўтарган бу шаҳар ёғочдан барпо этилган эди. Ленин туғилган, унинг болалик ва ёшлик йиллари кечган уйлар ҳам ёғочдан ясалган. Хоналарда бирорта ялтироқ, ортиқча нарса йўқ. Лениннинг иш кабинетида стол-стул; стол устида чўнтак соати, қалам ва ручка. Хонанинг бир бурчагида ойна билан тўсилган стол. Унинг ичида мактаб ва университетни битирганлиги тўғрисидаги шаҳодатномалар ва олтин медаль. Талабалар Ильичнинг болалик чоғлариданоқ унинг ҳаётига йўлдош бўлган соддалик, озодаллик, саранжом-сариншталикдан, китобга, ўқишга бўлган муҳаббатдан ҳайратга тушдилар.

Ҳамид доҳийнинг етуқлик аттестатидаги аъло баҳолар тизмасини кўрсатиб, Тўтихонга мурожаат этди:

— Сизларнинг ҳам шаҳодатномангларда фақат аъло баҳолар бўлсин! Бунинг учун ленинча ўқиш керак!

Саёҳатчилар Лениннинг, уй-музейини эпёрат қилгач, яна йўлга отландилар. Волга бўйлаб икки кунлик юришдан кейин пароход Нижний Новгород пристанига келиб тўхтади. Бу кўкаламзор шаҳар ҳам Волга дарёсининг ёнбағридаги кўм-кўк майса билан тўшалган тепалик устида жойлашган эди.

Москва шу кезларда баҳор таровати билан яшарди. Кремль атрофидаги боғ яшил ёғдуларга фарқ бўлган, Москва канали эса ўз қирғоқларини тўлдириб оққан палла эди. Ленин мавзолейи ҳали мармар, гранит, порфир каби қимматбаҳо тошлар билан қопланмаган, лекин ўша пайтда ҳам фахрий қоровулларнинг алмашилиши кишига завқли дақиқалар бағишлар эди. Талабалар бир ҳафта давомида Москвани ва ўша йилларда қурила бошлаган Москва — Беломор каналини обдан томоша қилдилар. Сўнг «Красные стрела» поезди уларни Ленин шаҳрига учириб олиб борди.

Ленинград Ҳамидга Пушкин шеърлари орқали яқин ва қадрдон эди. У Пётр шаҳрининг латиф сеҳри билан йўғирилган мисраларни рус тилида ёд ўқиб, ҳамроҳларининг қалбига ҳам инқилоб ва шеъринат ўчоғига нисбатан муҳаббат учқунларини сочди.

Ленинград ўзбек ёшларини ойдин тунлари билан қар-

ши олди. Қишки саройдан салгина нарида, Нева бўйла-рида саф тортган бинолардан бири — Шарқшунослик институтининг биносига жойлашган талабалар беш-олти кун мобайнида ойдин тунлар нашидасини туйиб, Ленин-град таровати билан яшадилар. Улар тарихий обидалар, музейлар, инқилоб қадамжолари, олий ўқув юртлари, маданият муассасалари билан танишиб, Невада сайр қилдилар. Царское селого бориб, Пушкин руҳи барҳаёт бўлган хиёбонларни ажиб бир ҳис билан кездилар, кўр-кам фавворалар ўлкаси Петергофни мириқиб томоша қилдилар.

Шу йилларда Ленинградда бир қанча ўзбек ёшлари таълим олар эдилар. Бир кунни Ҳамид Нева проспектида жойлашган ресторанларнинг бирида Ойбекни учратиб қолади. Бу уларнинг биринчи учрашуви эди.

Стипендия олган кун — студент учун байрам. Уша кунни стипендия олиб, байрам нашидасини тотаётган Ойбек ресторанда овқатланар экан, Ҳамиднинг товуши келади:

— Ойбек эмасмисиз? Кўзимга иссиқ кўринасиз, рух-сат этинг, танишайлик. Самарқанддан келдим. Ҳамид Олимжонман.

«Ирғиб турдим, — деб эслайди Ойбек, — ҳаяжон-ла кўришдим. Иккаламиз ҳам бир-биримиз билан учраш-ганимиз ва танишганимиздан жуда хурсанд бўлдик, дар-ҳол гапга тушиб, қизгин суҳбатга киришиб кетдик.

Ҳамид 18—19 ёшларда кўринар эди. Қарашлари ўт-кир, кўзлари тиниқ, жиддий ва ақлли, сочлари қуюқ, мўйлови энди чиққан, ёш эди. Уст-боши ёдимда йўқ, оддий, лекин озода кийинган, зимдан кўз ташладим — қомат ва қиёфаси келишган, хушмуомала йиғит!»

— «Туйғулар»ни ўқидим. Яхши, — деди у кулиб.

Ойбек ҳам Ҳамиднинг бир неча шеърларини ўқиган, ammo унинг ўзини шахсан танимас эди.

— Қалай, шеър ёзиб турибсизми? — сўради у Ҳамид-дан.

— Самарқанддаги билим юртини тугатдим. Энди Педакадемияга ўқишга кирмоқчиман. Дарслар ва муто-лаа кўп вақт олди, лекин шеър ёзмасдан турулмадим. Яқинда тўпламим чиқади.

Ойбек: «Жуда яхши! Чиқсин! Шонрларимиз жуда кам», — деди ва адабиёт назарияси, санъат масалалари-га доир мавзуларда кўтаринки руҳ билан гапира кетди.

Ҳамид ўзбек адабиётининг, санъатининг аҳволи ҳақида гапирди ва бирдан сўзини кесиб, сўради:

— Ҳа, ростдан, эшитдим, Халқ хўжалиги институтида эмишсиз?

— Иқтисодий билимлар, ижтимоий оқимлар, марксизм масалалари муҳимки, мен буларни яхши ўрганиш учун шу институтни танладим. Бизда марксизмга оид ишлар энди бошланмоқда, аммо марксизм таълимоти, иқтисодий билимлар энг зарур ҳам муҳимдир. Лекин майлим шеърдадир, севаман шеърятни, юракдан севаман...

— Албатта, марксизм муҳим, кенг назарнётдир. Мен ҳам уни зўр ҳавас ила пишиқ ўрганияпман. Минг йиллардан буён зулматда бўлган халқимизнинг Октябрь қуёши туфайли ёруғликка, илмга, фанга интилиши зўрдир. Биз, ёшлар шу ёрқин давримизга муносиб, мувофиқ бир адабиёт яратайлик, шоҳ асарлар ижод этайликки, халқимиз мамнун бўлсин! Буржуазия хизматида бўлган, унга қуллуқ этадиган баъзи реакцион, сотқин шоирларимиз борки, Ватанимизга — туғилган қуёш юзига булут солаётирлар. Ана шуларга қарши курашмоқ бизнинг бурчимиздир»¹.

Ойбек билан Ҳамид Олимжон узоқ суҳбат қуришди.

— Ленинград ёқдими? Гўзалми?— сўради Ойбек.

Ҳамид улуғ шаҳарни шу топда кўз ўнгига олгандай бир он ўйлади ва қошларини чимириб:

— Ленинград гўзал ва буюк экан. Муаззам иморатлар, озода-пок майдонлар, кенг, адил кўчалар, айниқса Нева бўйлари ажойиб...— деди ҳаяжон билан»².

Ойбек Ленинградни мақтаб, уни санъат обидаси, илм ўчоғи, инқилоб бешиги, деб узоқ сўзлади.

Қарийб икки соат давом этган суҳбат бир зумда ўтгандек бўлди. Лекин у Ойбекнинг ҳам, Ҳамиднинг ҳам хотирасига бир умрга муҳрланган эди.

Ана шу суҳбатдан кейин бир-икки кун ўтгач, саёҳатчилар Петергофга бориб, Болтиқ денгизи бўйлари кездилар. Бу Ҳамиднинг Ленинграддаги сўнгги кунлари эди. Орадан бир оз вақт ўтгач, Ҳамид Нева билан, Ленин шаҳри билан хайрлашди:

¹ Уша тўплам, 8—9-бетлар.

² Уша тўплам, 9-бет.

Хайр, эй севдигим, шўх, ўйноқ қиз!
Лола бир жилмайиш-ла боқмоқдан.
Кетаман соҳилингда оқмоқдан,
Хайр, эй гўзал ва холдор юз...

(«Нева хотиралари»)

Июль ойларининг бошларида талабалар бир олам таассурот билан сафардан қайтдилар. Сафар Ҳамидни маърифий жиҳатдангина эмас, руҳий ва маънавий жиҳатдан ҳам бойитди. Унинг ҳаётига, ижодига шу сафар туфайли янги ҳислар оқими кириб келди. У бутун мамлакатда отаётган янги ҳаёт тонгини, янги ижодкор кишини кўрди. Унинг шеърлари ана шу мусаффо ва умидбахш тонг шабадасини симира бошлади. Ҳамид Олимжон ижодининг тонги янги ҳаёт таратаётган шуълалардан нур эмиб, баралла ёриша бошлади.

ИЖОД КЎҚЛАМИ

Бағринга торт, қучоқла, баҳор!
Жозибалар барчаси сенинг.
Ишга кирган, гуллаган чоғи
Сен ёшлиги бутун ўлканинг.

Ҳамид Олимжон

1926 йилнинг сентябрида Самарқанддаги Абрамов хиёбони одамлар билан гавжум эди. Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия Комитетининг раиси Йўлдош Охунбобоев шу куни янги олий ўқув юртининг пойдеворига биринчи ғиштни қўйди. 1927 йилнинг 22 январида Олий педагогика институти тантанали суратда очилди. 1930 йилнинг 22 январида эса бу билим даргоҳи Ўзбекистон Давлат педагогика академиясига айлантирилди. Ҳамид Олимжон 1928 йил октябрда ана шу илмий масканнинг социал иқтисод факультетига ўқишга кирди.

Ҳамид шу воқеадан бир неча ой бурун, Ленинградда, Ойбек билан суҳбатлашар экан, истеъдодли шоирнинг Плеханов номидаги Халқ хўжалиги институтида таҳсил олаётганидан бир оз таажжубланган, энди эса унинг ўзи ҳам тақдир тақозоси билан социал иқтисод ихтисоси бўйича олий таълим олишга киришган эди.

Дарвоқе, 1929 йилга қадар Самарқандда Ўзбекистон илмий текшириш институти мавжуд бўлиб, унда рус ва ўзбек адабиёти, фольклори, тили ҳамда диалектология

ва этнография бўйича Е. Д. Поливанов, В. Л. Вяткин, Ғози Олим Юнусов каби малакали олимлар хизмат қилган эдилар. 1927 йилда Ўзбекистон Олий педагогика институти қошида ана шундай илмий базага таянган ҳолда ўзбек тили ва адабиёти кафедраси ташкил этилди ва бу кафедрага юқорида зикр этилган алломалардан ташқари Г. А. Шенгели, А. А. Соколов, И. Т. Пономарёв, Садриддин Айний, Абдурахмон Саъдий, Олим Шарифдинов, Абдулла Алавий каби таниқли адабиётшунос олимлар ҳам жалб этилди. Шундай қилиб, Ҳамид Олий педагогика институтида ижтимоий ва иқтисодий илмлар билан бир қаторда адабиёт тарихи ва назарияси бўйича ҳам пухта билим олиш имкониятига эга бўлди.

Ҳамид бу дорилфунунда таҳсил олар экан, бадий ижод билан айнақса самарали шуғулланди. Унинг шеър, очерк, ҳикоя ва хабарлари «Зарафшон» ва «Ёш ленинчи» газеталарида, «Аланга» ҳамда «Маориф ва ўқитувчи» журналларида чоп этилди. Унинг номи эл оғзига тушди. 1929 йилда «Кўклам» деб номланган унинг дастлабки шеърий тўплами босмадан чиқди. Бу тўплам Ҳамиднинг билим юртида ўқиб юрган даврларининг ижодий ҳисоботи эди. 1926 — 1928 йилларга оид шеърлардан таркиб топган бу тўплам том маънода шоир ижодининг кўклами бўлди.

«Ҳа, «Кўклам» — ижодимнинг, меҳнатимнинг кўклами»¹, деган эди шоирнинг ўзи бу ҳақда.

«Инқилобий нафис адабиётимиз яна бир «Кўклам» кўшиғи билан безалади»², деб ёзган эди Наим Саид «Кўклам»га ёзган сўз бошисида.

Чиндан ҳам ўзининг илк мисралари биланоқ инқилобий адабиётга ҳамроз ва ҳамовоз бўлган Ҳамид Олимжоннинг кўклам тароналари ўша даврнинг адабий ҳаётида воқеа бўлди. «Кўклам»ни варақлар эканман, — деб эътироф этади Ойбек, — бу — ёшликнинг хаёл тўла кўклам поэзияси, шоирнинг самимий меваси ва илк қалдирғочи, дедим ўз-ўзимга. Ҳақиқатан, шеърлар самимий, ёш қалбдан ёзилган эди. Лекин азамат, улуғвор сатрлар, илҳомбахш, салмоқли кўринишлар, нафис ҳислар, туйғулар эди. Совет ёш поэзиясининг кучли, жўшқин меваси эди»³.

¹ «Сен элимнинг юрагида яшайсан», 102-бет.

² Hamid Olimjon. Keklām. S— T., 1929, 3-бет.

³ «Сен элимнинг юрагида яшайсан», 10-бет.

Орадан хийла вақт ўтмай, 1931 йилда Ҳамид Олимжоннинг «Тонг шабадаси» ҳикоялар тўплами китобхонлар қўлига тегди. Бу тўпландан жой олган ҳикоялар ҳам муаллифнинг билим юртидалиқ кезларида ижод этилган эди.

Ҳар иккала тўплам майдонга келган давр оловли йиллар эди. Ер ислоҳоти, хотин-қизлар озодлиги, коллективлаштириш каби тадбирлар синфий кураш ниҳоятда авж олган бир шаронгда амалга оширилмоқда эди.

«Тонг шабадаси»га кирган ҳикояларда оловли даврнинг ана шундай мураккаб назарияси айниқса яққол гавдаланади. Бу ҳикоялар реал воқеалар ва реал тақдирлар асосига қурилган. Шу сабабли уларнинг барчасини бадний очерклар ёхуд воқеий ҳикоялар деб аташ мумкин.

...Жиззахлик Эргаш исмли қашшоқ бир йигит оила қуриш учун икки укаси билан олти йил мобайнида тер тўкиб, ниҳоят, Қорасоч исмли қизга уйланади. Лекин келиннинг қариндошлари уларни бир-биридан жудо қиладилар. Кейин уларни яраштириш учун бир қоп буғдой сўрайдилар. Бу орада Жонибек (келиннинг қариндоши) Эргашнинг ҳўкизини майиб қилиб, йнгирма сўм жарима тўлайди. Энди у: «Ана шу жарима пулини берсанг, сенларни яраштираман, акс ҳолда ўғлингни ҳам тортиб оламан», деб дағдаға қилади («Ҳақиқат излаб»).

...Ота-онасиз қолган Қундузойни тоғаси бойга сотади. Бой ва кундошлар зулмидан тоқатн тоқ бўлган Қундузой бой уйини тарк этиб, озодлик сари отилади. Интиқом пайнда юрган бой эса пайт пойлаб, Қундузойни пичоқлаб кетади. («Тонг шабадаси»).

Ҳамид Олимжон ҳикоялари ана шу тарзда ўша йилларнинг ниҳоятда мураккаб, ҳатто фожиали жиҳатларини ёритади.

Шу нарса диққатга сазоворки, муаллиф ҳаётни пассив ҳис ва тасвир этмайди. Унинг қаҳрамонлари — Эргаш ҳам, Қундузой ҳам, фаол ҳаракат қилишади, улар мавжуд ҳаётгий вазиятга қарши исён кўтарадилар. Шу жиҳатдан ёндошганда, бу ҳикоялар Ҳамид Олимжоннинг шу даврга оид лирик шеърлари билан ўзаро ҳамоҳангдир.

Биз — баҳор, қаршимизда қишлар бор,

Биз — олов, олдимизда сувлар бор,—

дейди Ҳамид Олимжон «Кел» сарлавҳали шеърда. «Кўклам» тупламига кирган шеърларнинг гоёвий мундарижаси ва пафоси ана шу мисраларда очилади.

Ҳамид Олимжон шеърларининг лирик қаҳрамони қайноқ ҳаётдан, курашдан қочмайди. «Биз олов, ўт каби кураш севамиз»,— дея хитоб қилади у! Курашга чанқоқ, душманга нисбатан шафқатсиз ва муросасиз бу қаҳрамоннинг қонида Ватанга, халққа, коммунистик келажакка нисбатан муҳаббат ўти ёнади.

Ҳамид Олимжоннинг илк китоби майдонга келган йилда ўзбек совет адабиётининг асосчиси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ҳаёт йўли узилган эди.

Ҳамза 1926 йилнинг октябрь — ноябрь ойларида ва 1928 йилнинг май-июль ойларида театр ишлари билан Самарқандда бўлган эди. Бу даврда унинг дўсти Қори Ёқубов Самарқанддаги музыкали драма театрининг бадий раҳбари эди. Ҳамза ана шу театр ишига ёрдам бериш мақсадида Самарқандга бориб, у ерда, бир неча ой давомида, маданий ишлар билан шуғулланади.

1928 йилда театр У. Гажибековнинг «Аршин мол-олон» комедиясини Ғайратий таржимасида ўзбек тилида саҳнага қўйди. Ана шу асар таржимасининг муҳокама-сида Ҳамза билан бирга Ҳамид Олимжон ҳам ҳозир бўлади. Бу, Ҳамид Олимжоннинг оташқалб шоир билан биринчи ва сўнгги учрашуви эди.

Ҳамид ўрта бўйли, озғин, қорачадан келган шоирни яхши билар, унинг инқилобий шеърларини митингларда кўп ўқир эди.

Унинг фожиона ўлими Ҳамидни ларзага солди. Ҳамид Олимжон Ҳамза қўлидан тушган шеърият байроғини ўз тенгдошлари — Ойбек, Ғафур Ғуллом, Уйғун, Миртемир билан биргаликда кўтарди ва улар билан бирга устоз шоир аъёнларининг вориси бўлди.

Ҳамза бошлаб берган анъаналардан бири — улуг инқилобнинг қирмизи байроғини куйлаш, халқни шу байроқ атрофида жипслаштириш учун курашиш эди. Ҳамид Олимжон шу анъанани давом эттирар экан, унинг шеърлари инқилобнинг қонли ранги билан товланди. Унинг назарида Октябрь инқилоби вулқон ва лава бўлиб, чақмоқ ва яшин бўлиб, ўт-олов ва қон бўлиб гавдаланди. Унинг шоирона тасаввурида инқилоб йўли «лавалардек қайноқ» ва «ўтли», гуллар, шаҳарлар кўзлар, танлар эса «оловли» бўлди. Ўт-олов Ҳамид

Олимжон шеърлятидаги ранглар колоритини ўзида ифодалади.

Ўт-олов — неқилоб тимсоли. Қирмизи ранг эса курашларда қон билан ювилган байроқнинг рамзи. Шунинг учун ҳам ўт-олов ва қон Ҳамид Олимжоннинг илк шеърларида инқилобни, октябрь ўлкасини тасвирловчи поэтик образ ўлароқ намоён бўлди. Октябрь туфайли вужудга келган янги ҳаёт Ҳамид Олимжон ижодида ана шу тарзда «ўтли» бўёқлар билан акс эттирилди.

Ҳамид Олимжон қаламига мансуб «Сиёб» шеърининг тарихида олис 20-йилларнинг ўзига хос жилваси кўринади.

Маълумки, Шарқда асрлар давомида сақланиб қолган удум—наврўз айёмини нишонлаш Самарқандда 20-йилларда ҳам мавжуд эди. Наврўз сайилларидан бири Сиёбнинг хушманзара соҳилларида ўтарди. 1929 йил баҳорида ҳам шундай бўлади.

Эрта тонг билан шаҳар меҳнаткашларининг оқими Сиёб сари оқди. Духовой оркестр садолари остида, тантанали марш билан бораётган сафда Олий педагогика академиясининг (бу йилларда Ўзбекистон Давлат педагогика академияси шундай деб аталарди) домлалар ва студентлари ҳам бор эди.

Оқим Абрамов бульваридан ўтиб, Регистонга яқинлашганда, унга Садриддин Айний, Ҳожи Абдулазиз, шоир Бектош каби таниқли сиймолар ҳам келиб қўшилдилар. Садриддин Айнийни айниқса эъзозловчи академиянинг рус тили муаллими Д. П. Квасницкий дарҳол унинг ёнига бориб, адиб билан омонлашди. Айний домла Д. П. Квасницкий билан эсонлашгач, ундан академиянинг ёш талантлари ҳақида сўраган бўлса керак, муаллим Ҳамид Олимжонни кўрсатиб, нималарнидир деди.

Ҳамид ўзининг дўстлари — Уйғун, Ойдин, Илҳом Исҳоқов билан бирга Сотти Ҳусайн, Хосниятхон Тиллахонова, Наср Раҳимийлар ортидан борар эди. У бугунги сайилга атаб шеър ёзган, дам-бадам ана шу шеър сатрларини ўзича пичирлаб бормоқда эди.

Сайил қатнашчилари Шоҳизиндага етганларида олис ўтмишнинг кўланкаси ўлароқ уводага ўралган гадолар, салласини кир босган шайхлар кўринди. Ҳамид уларнинг машъум боқишларини кўриб, шаърнинг қуйидаги сатрларини такрорлаб қўйди:

Ҳов баландда,
Улуғ гўрда
Бир пайғамбар чўзилган.
Янги насл
Ўни ортқ
Нафрат билан кўради.
Шам ёқмайди,
Пул оқмайди;
Эшиклари бузилган.
Пойгоҳида
Оқ саллал
Қора бургут туради.
Юзларида тупроқ ёғиб,
Ўзин ҳарён ташлайди.
— Еҳув! — дейди,
Тангрисига
Елвормоққа бошлайди.

Оқим Шоҳизиндадан ўтиб, Афросиёбга етиб келди, сўнгра Сиёб ва Обираҳматнинг гўзал соҳилларига чиқиб олди.

Шу пайтда Афросиёб сағанаси атрофида шайхлар ўзларининг қандайдир маросимларини ўтказар, сайил қатнашчиларининг оқимиға келиб қўшилмаган ёшлар эса гуруҳ-гуруҳ бўлиб, Улугбек расадхонасини зиёрат этар ҳамда Зарафшон водийси бўйлаб сайр қилар эдилар. 20-йилларнинг ана шундай фаройиб манзаралари фонида пастда, Сиёб соҳилидаги гавжум садалар соясида сайилнинг авж нуқтаси — мушоира бошланди. Мушоирани созандалар классик халқ куйини ижро этиш билан бошлаб бердилар. Шундан кейин Отажон Ҳошим йнгилишнинг моҳияти ҳақида гапириб, мушоирани олиб боришни ўша йилларнинг ёниқ шоирларидан бири Абдулла Алавийнинг зиммасига юклади. Биринчи бўлиб даврага Чўлпон чиқди. Чўлпон ўқиган шеър сайил қатнашчиларида қандайдир ғамгин, ҳазин ва мунгли куйдек оғир таассурот қолдирди. Шеър баъзи бир кўнгли шикаст унсурларга манзур бўлди шекилли, улар талаби билан шоир яна бир шеърини ўқиди. Ҳар иккала шеър ҳам кўпчиликнинг юрагини тирнаб, жароҳатли из қолдирди. Мушоира қатнашчиларининг руҳини кўтариш учун бўлса керак, Алавий дарҳол сўз навбатини Ҳожи Абдулазизга берди. Унинг дутор чалиб қилган хониши

ҳаммага манзур бўлди. Шундан сўнг Шокир Сулаймон даврага чиқиб, наврўз сайили муносабати билан бир шеър ўқиб берди.

Шокир Сулаймондан кейин Боту, Ботир Ғулом, Наср Раҳимий ва бошқалар ҳам шеър ўқидилар. Сўнг навбат созанда ва хонандаларга тегди. Даврага Қори Ёқубов билан Тамарахоним тушиб, «Жон, акажон» лапарини завқ билан ижро этдилар. Мушоира қизигандан-қизиган бир пайтда Абдулла Алавий Ҳамидга сўз берди.

— Истеъдодли ёш шоиримиз Ҳамид Олимжон бизнинг кунларимизни қаламга олибди. Диққат-эйтиборларингизни ёш шоирга жалб қиламан,— деди у.

«Шул чоққа қадар анча паришон кўринган Айний домла,— деб ҳикоя қилади Н. Охундий,— лочиндек ўрнидан бир чирпиниб, яна маҳкам ўрнашиб олиб, Ҳамиднинг даврага чиқиб келишини кузатиб турди. Кузатаркан, унинг мош-гуруч соқоллари андак титради ва кўзларида нур ялтиради. Фақат Айний домлагина эмас, энди ҳамманинг кўзи Ҳамидда эди. Уша замондаги адабий муҳитнинг баъзи «устакорман» деб юрган шоирлари қарашида эса бепарволик, кибр аралаш ёш шоирни менсимаслик ҳам кўриниб турар эди.

Ҳамид даврага дадил чиқиб келди. Бизларни эса қаттиқ ҳаяжон ўпқини ўраб олиб, юракларимиз дукуллаб тепа бошлади. Ҳамиднинг ғалабаси бизларнинг ғалабамиз эди».

Ҳамид йиғилиш қатнашчиларини кўздан кечириб олгач, янгроқ овоз билан: «Сиёб» деб ўз шеърининг сарлавҳасини эълон қилди. Сўнг шеърнинг шоир ижросидаги равон мусиқаси чор атрофни эгаллаб олди. Ҳамид ҳозиргина хиром этган раққосанинг ўйинини, ҳозиргина бўлиб ўтаётган наврўз манзараларини тасвирлаётгандек эди:

Пастда
Ҳамма хурсанд.
Ўйин... кулги... роҳат...
Соз... мусиқи чалади...
Ҳар ҳисни-да
Қитиқлайди,
Ҳар дилдан сир олади.
Кенг бир давра

Уртасида
Бир гўзал қиз ўйнайди,
Қўзни сузиб,
Қошни кериб,
Тинч тургани қўймайди.
Майда-майда
Қадам ташлаб,
Қўшиқлар-ла
Қайнайди.
Бу кун сайил,
Еш юракда
Қолмагандир
Қайғу ҳеч.
Эй, қайдасиз:
Уйғун,
Илҳом,
Кетмаймизми,
Бўлди кеч!

Шеърнинг ана шу сўнгги сатрларидан сўнг Сиёб соҳилларини қарсак садолари эгаллади. Ҳамиднинг бу тантанасидан кўпчилик хурсанд, аммо унга ҳасад қилганлар ҳам йўқ эмас эди. Отажон Ҳошим ва Абдулла Алавий ёш шоирни самимий табрикладилар. Садриддин Айний Ҳамидни маҳкам қучоқлаб ўпди. Унинг орқасидан ўша даврнинг кўзга кўринган шоирлари ҳам бирин-кетин келиб, Ҳамиднинг қўлини қаттиқ сиқдилар.

Насрулло Охундийнинг «Сиёб» шеъри тарихига оид хотираларида 20-йиллардаги адабий муҳит ва ундаги икки оқимнинг кураши, Ҳамид Олимжон каби ёшларнинг адабиётимиз уфқида чақноқ юлдуз ўлароқ пайдо бўлиши яққол гавдаланади. Ҳа, Ҳамидлар бу даврда адабиётга М. Жаров, А. Безименский, М. Светлов сингари комсомол шоирлар сифатида, адабиётимизнинг навқирон гвардияси сифатида кириб келдилар.

«Биз бекор туришни сезмаймиз, дарвишдек паришон кезмаймиз!» шиори билан яшаган ўт танли комсомоллар ўқишдан бўш вақтларида казармаларда яшаб, ўзларини курашга, жабҳага тайёрладилар; тоғу тошларга чиқиб, пўлатдек тобландилар. Бу тобланиш ёш кучнинг шунчаки машғулоти эмас, у суюкли Ватанини душмандан ҳимоя этишга тайёргарлик эди:

Қишлоқнинг майдони лиқ тўлган,
Юраклар курашга тепади.
Куёшнинг тифида терлаган
Танларни кўйлақлар ўпади.
— Шу тоғлар, тошларга бош қўйиб,
Англадик кўп мубҳам сирларни
Тўлқинли дostonлар биз тўйиб,
Оқиздик қуёшда терларни.
Шу пўлат кучлар-ла ҳар он биз
Еш, қизил Ватанни сақлаймиз!

Еш Советлар Ватанининг тақдири ана шу пўлат кучларда эди. Буни бутун қалблари билан сезган оташна-фас ёшлар халқ бахти учун кураш иштиёқида ёндилар.

Ҳамид Олимжон ана шу пўлат кучлар сафида тарбияланди. Унинг шеърларидаги жанговар руҳ, муросасизлик айни пайтда унинг шахсий фазилатлари ҳам эди. У ҳатто энг яқин кишиларидаги носамимийлик, инсофсизлик, мешчанлик қусурлари билан ҳам келиша олмасди. Темир прода, принципиаллик, ўтмиш сарқитларига нисбатан шафқатсизлик унинг қон-қонига сингган эди.

Ҳамид тўрт ёшида отасидан етим қолгач, қадимги ўша удумга кўра, Олимжон ака оиласи шоирнинг амакиси — Аҳмаджон аканинг ихтиёрига топширилади. Бироқ Аҳмаджон ака Ҳамид, унинг опаси Асолат ва ўз фарзандларига оталик меҳрини ўрнига қўймагач, Ҳамид Олимжон ҳали ёш ва бўйдоқ бўлишига қарамай, бутун оилани ўз қаноти остига олди.

Халқда: «Меҳри бор кишининг қаҳри ҳам бўлади», деган нақл бор. Бу нақл Ҳамид Олимжон туғрисида айтилгандек туюлади бизга.

Биз Ҳамиднинг билим юртидаги ёш талабаларга бўлган меҳри ҳақида қисман сўзлаб ўтган эдик.

Чамаси, ҳамидона қаҳр туғрисида ҳам сўзлаш керак бўлади. 20-йилларда Самарқандда Регистоннинг кўкни ўпган миноралари орқасида, собиқ сомон бозори ўрнида янги техникум биноси қад кўтарган эди. Бу техникумда Муҳаббат исмли қиз ҳам таълим олар эди. Қорачадан келган, шаҳло кўзли бу барно билан Ҳамид 1929 йилда, адабий кечаларнинг бирида танишди. Уша пайтлардаги бошқа ёшлар сингари Муҳаббат ҳам адабиётга, шеърятга қизиқар эди.

Бу гўзал қизнинг адабиётга бўлган ҳавасини қадр-

лаган Ҳамид унга ўзини яқин олмоқчи бўлади. Аммо кибр-ҳавога берилган қиз Ҳамид сиймосида «қпшлоқи бир йигит»ни кўриб, уни назарига илмайди.

Ҳамид Олимжоннинг «Мешчан хотин» сарлавҳали шеъри шу воқеа муносабати билан ёзилган. Шеърда бундай сатрлар бор:

Кечолмайсан сен биз билан йўлларни,
Қураш ёниб, танларда қон қайнаркан,
Кўзлар тиниб, товонларга тош-тикан —
Ботган чоғда қонсираган чўлларни.
Юсак тоғлар рўпарада ястаниб,
Чўққилари кўкраклардан қон сўрса,
Пешонага шунда келибоқ бўса,
Заҳар бўса

олса шунда томчилаб,

Киприкларга жавдирашиб қон оқса...
Маҳрам булиб боғлолмайсан уни сен,
Қурашлардан, сен қонлардан қочгансен.
Эҳ, мен сени бир зоғ каби севмаймен!

Ҳамид Олимжоннинг қаҳри синфий мазмунга эга. У кишиларга дилозорлик қилган, курашдан қочган, ярадор жангчининг жароҳатини боғламаган кимсаларни ўзининг душмани деб билади. Бундай кишиларга бўлган ғазаб ва нафрати унинг 1931 йилда ёзган эркин шеърларида ҳамда «Жабҳа бўйлаб» дostonида айниқса оловланиб туради. Бу даврда газета ва журнал редакцияларига, ўқув юртларига, саноат корхоналари ва қишлоқ хўжалик артелларига, совет ва партия муассасаларига суқилиб кирган ва амалда қўпоровчилик ишлари билан шуғулланган душман унсурлар Ҳамид Олимжоннинг беадад ва бежилов қаҳрига учрайди. У бундай унсурларга қарши жамоатчиликни оёққа турғизади:

...Кеча

сотқин профессор

Дорилфунун

минбаридан

лекция қилган.

Синфларга тўлиб

юзлаб,

минглаб студент,

Зўр қўшиндай

ўсаётган

минглаган кадр

Диққатини

михдай қоқиб

тинглаган шунин!

(«К а д р»)

Шоир ана шу тарзда сергакликка чақирди.

Ҳамид Олимжоннинг сергакликка ундовчи бундай шеърлари Маяковский услубида, кесик шеърлар тарзида ёзилди. Бу тасодифий эмас. Ўзбек шоири Маяковскийдан жанговар руҳ, социал пафос ва публицистик нутқига эмас, балки минбар шеър санъатини ҳам ўрганди.

1922 йилнинг кузида Шарқ меҳнаткашлари коммунистик университетининг клубида — ҳозирги «Новости» агентлиги жойлашган бинода Маяковский «Сўл марш»ни ўқиган эди. Ана шу кечада ҳозир бўлган ёш турк шоири Нозим Ҳикмат бу шеърнинг: «Кто там шагает правой?левой! левой! левой!» ҳамда «Тише, ораторы, ваше слово, товарищ маузер!»—деган мисраларинигина тушунган ва шу икки мисра унинг шеърини ҳақидаги тасаввурларини чақмоқ сингари чок-чок этиб ташлаган эди.

Орадан бир ҳафта ўтгач, Нозим Маяковский билан шахсан танишиш имкониятига эга бўлади. «Бу «Люкс» меҳмонхонасининг хоналаридан бирида, шоирнинг дўстлари ҳузурда рўй берган эди, — деб эслаганди Нозим Ҳикмат. — Мени ёш турк шоири сифатида таништирдилар. Маяковский қизиқсиниб қолди. Менинг илтимосимга биноан шеър ўқий бошлади. Мен лол қолган эдим. Маълум бўлишича, у фақат «Сўл марш»нигина эмас, балки барча шеърларини — бизда расм бўлганидек — замзама қилиб эмас, балки минбарга чиққан нотикдек ўқир экан. Шунда сен кўрган ва дардларини дилдан ҳис қилган Анатолия деҳқонларининг азоб-уқубатлари тўғрисида мана шундай ёзиш керак, деган фикр хаёлимга келди»¹.

Худди шунга ўхшаш фикр 1929 йилда Қримда Маяковский билан бўлиб ўтган учрашувдан кейин Ҳамид Олимжонда ҳам пайдо бўлган эди.

Буюк сиймолар билан учрашув ҳаминша қувончбахш,

¹ Радий Ф. Ш. Назым Хикмет М., «Молодая гвардия», 1968, 105-бет.

унутилмас ва тарихий бўлади. Бу учрашув юзма-юз кўришувми ё ғойибона танишувми — бунинг аҳамияти йўқ. Ҳамид Олимжон ҳам Маяковский билан қўл олиб, омонлашмаган. Лекин Маяковский билан учрашув унинг ҳаётидаги энг унутилмас воқеалардан бўлди.

1929 йилнинг ёз ойлари эди. Ҳамид Олий педагогика институтининг биринчи курсини тугатиб, Қримда даволанар экан, «Владимир Маяковский» деган икки сўздан иборат афишалар пайдо бўлади. Орадан бирор ҳафта ўтгач, янги афишалар осилиб, уларда Маяковскийнинг Қримга келгани ва бўлажак ижодий кечанинг кун тартиби баён этилади. Ниҳоят, яшил театр биносига Маяковскийнинг адабий кечаси бўлиб ўтади.

Саҳнада стол, стул, бир графин сув ва бир стакандан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Кечани узун бўйли, гавдали одам очади. Бу—Маяковский эди. Конферансье ҳам, маърузачи ҳам, шеър ўқувчи ҳам унинг ўзи эди. У биринчи бўлиб ўзининг «Сўл марш» деган машҳур шеърини ўқийди. «Бу шеър, унинг шу кечада ҳикоя қилганига кўра, революциянинг дастлабки йилларида Петроград матросларининг чақирғига мувофиқ, шеър ўқиб беришга кетаётган вақтида извошда ёзилган ва тўғри матросларнинг мажлисига бориб ўқилган экан. У шеърни ўқир экан, «Сўл» сўзи ҳар бир қайтарилганда, унинг чап қўли кўтарилиб тушар эди. У чапақай эди».¹

Шеър Ҳамидда катта таассурот қолдирди. Маяковский шеърни дона-дона ўқир, кесик сатрларни паузаларга бўлиб-бўлиб айтарди. Унинг бундай салобатли ўқиш манераси қўл ҳаракатлари билан қўшилиб, катта эмоционал таъсир кучига эга бўлар эди.

Маяковский «Сўл марш»дан кейин Сергей Есенинга бағишланган шеърини ёд айтди. Кеча охирида эса «Қандала» пьесасидан парчалар ўқир экан, ҳар бир персонажнинг ўзи бўлиб сўзлади.

Томошабинлар улуғ шоирни ҳаяжон билан тингладилар. «У жуда узоқ ўқиди, — деб эслайдн Ҳамид Олимжон.— Шеър ораларида дам олган чоғларида ўз замонининг шоирлари ҳақида жуда лўнда фикрлар ҳам айтар, ёзувчиларга, шеърларга бўлган қарашларини сўзлар эди. Ўша кеча унинг шоир Уткин ижодидаги мешчанлик туйғуларини қаттиқ қоралагани сира эсимдан чиқмайди»¹.

¹ Ҳамид Олимжон. Асарлар мажмуаси. Беш томлик. 4- том. Т., Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972, 149—150-б.

Ҳамид Олимжоннинг Маяковский ижодига бўлган қизиқиши ана шу учрашувдан сўнг яна кучайди.

Ҳамид Олимжон Маяковский ижодига бўлган қизиқиши ана шу учрашувдан сўнг яна кучайди.

Шу йили Олий педагогика институтида ишлаш учун Москвадаги таниқли шеършунос олим профессор Георгий Шенгели келди. Бу ним оқиш сочли, қирқ беш ёшлардаги профессор 1909 йилдан — Ҳамид Олимжон дунёга келган айёмдан бошлаб матбуотда қатнашиб турарди. У 1925—1927 йилларда Бутун Россия шоирлари союзининг раиси ҳам бўлган. У фақатгина назарийчи олим эмас, таниқли шоир, шунингдек Гюго, Бодлер, Верхарн каби классикларнинг машҳур таржимони ҳам эди. Шенгели Самарқандга кўчиб келгач, ўзбек шеърятини билан ҳам, хусусан Ҳамид Олимжон шеърлари билан ҳам қизиқди.

Ҳамид Олимжон Шенгелининг лекцияларини завқ билан тинглар, уни астойдил қадрлар, профессор ҳам ўз навбатида Ҳамид Олимжонни ёқтирар, вақти-вақти билан лекция пайтларида унинг шеърларига ҳам мурожаат этиб турарди.

Ҳамид Олимжон билан Шенгели ўртасида барпо бўлган дўстлик ришталари дарсдан ташқари пайтларда ҳам узилмас эди. Профессор шундай пайтларда Маяковский ҳақида, ўзининг «Маяковский бор бўйи билан» номли рисоласи ҳақида, Маяковский билан бўлган баҳслари ҳақида сўзлаб берар эди. Ҳамид профессордан эшитган ва ўқиган янгилекларини ёр-биродарларига ҳам айтиб, уларни «илмий» янгилеклардан хабардор қиларди.

Шукур Саъдулланинг нақл қилишича, 1930 йилнинг баҳор кезларида улар Самарқанднинг Янги растасига бориб, чойхўрлик қилишар экан, Ҳамид Олимжон профессор билан Маяковский ўртасида бўлиб ўтган баҳсларини айтиб беради. Шундан кейин Маяковский ҳақида узундан-узоқ сўзлаб, унинг Пушкинга бағишланган «Юбилейное» шеърини рус тилида ёд ўқийди.

«Шунда мен, — ёзади Шукур Саъдулла, — Маяковский ҳақида яхши бир лекция тинглагандай бўлдим. Унинг ҳаёт йўли билан танишдим, унга ҳурматим яна ҳам ортди»².

¹ Уша асар, 150—151-бетлар.

² «Сен элимнинг юрагида яшайсан», 120-бет.

Шукур Саъдулла Ҳамид Олимжоннинг тавсияси билан шу йилларда Маяковскийнинг бир қанча шеърларини, хусусан «Сўл марш»ни таржима қилади.

Ҳамид Олимжон гарчанд Маяковский асарларининг Ўзбекистондаги оташин тарғиботчиси бўлса-да, унинг ўзи бу шарафли ва машаққатли ишга асло қўл урмади. У ўзини бу масъулиятли ишга ҳали тайёр деб билмади. Лекин у шоир ва мунаққид сифатида Маяковский ижодини қунт билан ўрганди, унинг рус шеърлятидаги новаторлигининг моҳиятини инкишоф этди ва Маяковский руҳида шеърлар ёза бошлади.

1930 йилда Педакадемиянинг Абрамов бульварига биноси битмаган, шу ваядан академиянинг йиғилишлари билан юртининг залида ўтказилар ва бу залда мафкуравий курашга бағишланган йиғинлар тез-тез бўлиб турар эди. 1930 йилда бўлиб ўтган шундай йиғилишларнинг бирида партия ва ҳукумат раҳбарлари ҳам қатнашдилар. Асосий докладдан сўнг бир неча нотиқлар чиққач, йиғилиш янада қизғин тус олди. Дафъатан йиғилиш раиси Ҳамид Олимжонга сўз берди. Ола-говур тиниб, минбардан оташқалб шоирнинг ёниқ чехраси кўринди. У зални бафуржа кузатиб, шошмай-нетмай, табассум билан сўзга оғиз жуфтлади. У одатда расмий йиғинларда ҳам нутқ сўзламай, шеър ўқир эди. Бу сафар ҳам шундай бўлди. У ана шу йиғин муносабати билан ёзилган «Мудофаа кунларида» шеърини ўқиди.

Бос,

одимлар

қаттиқ-қаттиқ

ерларга ботсин —

Тракторлар гавго бошлаб

ерни ёргандай.

Бос,

тарихда

улкан,

улуғ

қадамлар

отсин —

Енгган синф

зафарларга тўлиб боргандай.

Бу — Маяковскийнинг «Сўл марш»и таъсирида ёзилган шеър эди. Маяковскийнинг «Левой!», «Левой!» сўз-

лари қанчалик катта ғоявий эмоционал юкни ташиган бўлса, бу шеърдаги «Бос» сўзлари ҳам шунчалик залварли ва чақмоқли эди.

Зал шеърнинг шиддаткор ва ҳужумкор руҳидан ларзага келди. Бу, йиғилишда кўтарилган масалалар бўйича шоирнинг партиявий, қатъий жавоби эди. Шеърнинг хотимасида ҳам шу нарса қайд этилди:

Жавоб учун

душманларга

мана бу кун мен

Сафарбарлар

онти билан

постда қоламан.

Жавоб учун

юрагимни,

шеърим,

ишқимни

Душманларга

нафрат билан

қўлга оламан.

Ҳа, бу маяковскийча шеър, маяковскийча ҳайқириқ, аниқроғи шеърнинг кураш воситасига, кураш қуролига айланиши эди. Шу унутилмас воқеанинг гувоҳи — Шуккур Саъдулла ёзган эди: «Бу сафар Ҳамид Олимжон жаранглатиб декломация ўқиётган ёш шоиргина эмас, балки ўз ўқиш услубини яратган, тенги йўқ шеърхон ва бадний сўз устаси бўлиб ҳам намоён бўлди.

Ҳамид Олимжон шеърни ўқиб бўларкан, залда шундай гулдурос кўтарилдики, беш минутдан узоқ чўзилган олқиш садоларини Ҳамиднинг ўзи босди. У минбарга чиқиб, шоир Светловдан таржима қилган севимли «Гренада»сини ўқиди»¹.

Ҳамид Олимжон шеърятнинг Маяковский отли чўққисини эгаллашда бир қанча довонларни босиб ўтди. Ана шундай довонлардан бири «Молодая гвардия» шоирларининг ижоди эди. Ҳамид М. Светлов, Н. Асеев, А. Безименскийнинг шеърларини севиб ўқиди ва ўзбек тилига таржима қилди. «Иккинчи довон» эса ўша йиллардаёқ «Турк Маяковскийси» деб аталган Нозим Ҳикматнинг шеърлари эди.

¹ «Сен элимнинг юрагида яшайсан», 119-бет.

Нозим Ҳикмат турк реакциясининг таъқибидан қочиб, 1925 йилда Москвага келган ва Шарқ меҳнаткашлари Коммунистик университетига ўқишга кирган эди. У 1927 йилда шу университетнинг бир гуруҳ битирувчилари билан бирга Бокуга келиб, озарбайжон шоирлари билан танишади. «Инқилоб ва медеиет» журналда қатор шеърлар ва мақолаларини эълон этади. 1928 йилда эса Бокуда Нозим Ҳикматнинг «Генеш ичеллерин тюркюсю» («Қуёш ичганлар қўшиғи») деб номланган биринчи китоби босмадан чиқади. Бу китоб инқилобий шоирнинг халқ олдидаги шеърий ҳисоботи эди. Юксак қаҳрамонлик романтикаси билан йўғрилган шеърлар гиперболик образлар, кенг кўламли истиоралар, ҳайқириқлар, жиловсиз ритмлар билан нафас оларди. Шеъриятнинг бунёдкор кучи уларда арслондек ҳайқириб турарди:

Қуёш ичаётгирмиз товушингда!

Қайнаётгирмиз.

Қайнаётгир...

Енгинли уфқларнинг туманли пардасида

Найзалари кўкни йиртган отлилар учаётгир

Оқин бор

Қуёшга яқин!

Қуёшни забт этажакмиз,

Қуёшнинг забти яқин!

Тупроқ, бақир,

Кўк, бақир!

Ҳайқир

қуёшни ичганлар қўшиғини

Ҳай-қир!

Ҳайқирайик!

(Ҳамид Олимжон таржимаси)

Нозим Ҳикматнинг овози Туркияда ҳам момагулдурак каби янгради. «Тили ва оҳангига кўра эгизак сингари бир-бирига ўхшаган «шеърий мурдалар орасида»,— дейди машҳур турк адиби Садри Эртем, — Нозим Ҳикматнинг овози минглаб от кучи билан сандонга урилаётган болға ўлароқ мис карнайдек жаранглади. Унинг мисраси бир қонунни — эркинлик қонунини билади. Эркинлик овози ва туйғуларини, унинг шеърларидаги ҳар бир ҳарфини эмас, ҳар бир нуқта ҳам электр қўнғироғининг тугмачаси сингари садо беради»¹.

¹ Қ а р а н г: Радий Фиш. Назым Хикмет, 193-бет.

Нозим Ҳикматнинг шеърляти ўзбек шоирларига ҳам шундай кучли таъсир ўтказди. 20-йилларнинг одоғи ва 30-йилларнинг бошларида Нозим Ҳикмат ижодини таҳлил этувчи мақолалар билан бирга унинг шеърлари ҳам ўзбек матбуотида чиқа бошлади. «Қуёш ичганлар қўшиғи» китоби Ҳамид Олимжон ва Миртемир томонидан таржима этилди. Китобга Абдулла Алавий муҳаррирлик қилди. Бироқ у баъзи бир сабабларга кўра нашр этилмай қолди.

Лекин Нозим Ҳикмат шеърляти билан учрашув Ҳамид Олимжон учун беиз кетмади. Шоир «шеърни социализм қурилиши учун бевосита хизмат қилдиришни, ўз синфнинг ишига ва курашига жон-дили билан берилиш ва совет поэзиясининг сиёсий ўткирлиги ҳамда софлиги учун курашни»¹ ҳормай-толмай ўрганишда давом этди.

Ҳамид Олимжон Маяковский кўмагида янги давр руҳини ўз асарларининг «қони ва жони»га синдириш учун курашди. Ўз асарларининг оҳангини «беш йиллик куйи»га мослаб, «минглаб йўлдошларни етаклаб, бошлаб», «янги дунё сарни», «эртанги бахтининг ашуласи»ни куйлаб олға юрди.

Шуни айтиш керакки, Боту, Олтой, Шокир Сулаймон, Шукур Саъдулла сингари ўзбек шоирларининг бу даврда Маяковскийнинг бадий ютуқларини эгаллашга қаратилган уринишлари муваффақият қозонмади. Ҳамид Олимжон бу қаламкашларнинг ижодий мағлубиятидан ҳам сабоқ олди.

Агарда ўзбек совет шеърлятида Маяковскийнинг энг яхши шогирдларидан бири сифатида шуҳрат қозонган Фафур Ғулом ўзининг эркин шеър билан ёзган асарларида анъанавий қофия системасини ва банд формасини ислоҳ этиш билан чегараланмай, туроқ сингари ўзбек шеърлятининг муҳим компонентидан ҳам воз кечса, Ҳамид Олимжон бу вазнга бошқача ёндошди. У бармоқ вазнининг қонун-қоидаларига озми-кўпми риоя қилган ҳолда мисраларнинг ритмик ранг-баранг бўлишига эришди, муайян шеърй сатрлардан кейин келувчи рефрен-мисралар ҳамда лейтмотив мисраларни жорий этди, шеърнинг публицистик пафосини оширди. Фафур Ғулом пауза ва урғунинг мисрадаги функциясини кучайтириб, ички оҳангошликни ошириш мақсадида сўзларни «ке-

¹Ҳамид Олимжон. Асарлар мажмуаси, 5-том, 157-бет.

сиб» юборса, Ҳамид Олимжон поэтик интонациядан, товуш товланишидан усталик билан фойдаланди. У асар мундарижасида янги фикр, янги образнинг талқини бошланиши билан шеърнинг ритмик товланишини ўзгартирди, майин лиризмдан поэтик нутққа ёхуд эпик тасвирга ўтиб, шеърнинг серовоз мусиқий тасвирга эришди.

30-йилларга келиб Ҳамид Олимжоннинг овози Нозим Ҳикматнинг овози сингари, «минглаб от кучи билан сандонга урилайётган болға»дек янгроқ садо касб эта бошлади. Бу садо энди Педакадемия залидан чиқиб, Октябрнинг ҳаётбахш қуёши остида гуркираб ўса бошлаган Ўзбекистоннинг олис шаҳар ва қишлоқларига ҳам етиб борди.

Ҳамид — 1927 йил октябрда Самарқандда ўтказилган Ўзбекистон маданият ходимларининг 2-қурултойи ишида қатнашди. 1929 йилда эса Москвада бўлиб ўтган Деҳқон ёзувчилари Бутун Россия жамиятининг 1-қурултойида Ўрта Осиё деҳқон ёзувчиларининг делегати сифатида иштирок этди.

3—8 июнь кунлари ўтказилган бу анжуманда у А. М. Горький, А. В. Луначарскийларнинг доклад ва нутқларини тинглади. Қурултойда ҳозир бўлган 267 делегат — 2 минг кишилик деҳқон ёзувчиларининг вакиллари — бутун пролетар адибни узоқ олқишлар билан кутиб олдилар. «А. М. Горький ўзини бир ота каби ҳис қилиб, қизил алвон тўшалган минбар ёнига келди. Ул ўнг қўл тирсагини минбарга тираб, бармоқлари билан энгагини ушлади ва секин-секин сўз бошлади. Унинг юзларида кексалик, ҳорғинлик аломатлари акс этарди»¹.

Ҳамид Олимжон М. Горький билан 1928 йилда ғойибона танишган эди. У шу йили буюк адиб ҳаётига бағишланган бир неча мақолалар ўқиган, уларда М. Горькийнинг «жуда оғир турмуш кечиргани, шу оғир шароитда биронта ҳам мактаб кўрмасдан, аччиқ тажриба ва ўз устида ишлаш натижасида буюк ёзувчи бўлгани ва бу ҳолларнинг ҳаммаси унинг «Менинг дорилфунунларим» деган ҳаётномасида тасвир этилгани айтилган эди»².

Ҳамид бу мақолаларни ўқиб, «Ўз умрида биронта мактабда ўқиш имкониятига эга бўлмаган кишининг

¹ Ҳамид Олимжон. Асарлар мажмуаси, 5-том, 8—9-бетлар.

² Уша асар, 147-бет.

қандай қилиб дорилфунунлари бўлсин?» деб ўйга ботган, М. Горький романининг сарлавҳаси эса ундаги ана шу қизиқишни янада оширган эди. Ҳамид ўша вақтда бир-иккита ўзбекча роман ва чет тиллардан таржима қилинган баъзи бир асарларнигина ўқиган, уларда эса ошиқ-маъшуқларнинг дарду ҳасратларигина зикр этилган эди. Шунинг учун у М. Горькийнинг асари ҳам шу руҳда бўлса керак деган кайфият билан уни ўқишга киришди. Аммо М. Горький асари билан учрашув унинг роман, повесть ва ҳикоя ҳақидаги тасаввурини чилпарчин қилиб ташлади.

«Мен китобнинг қанчалик зўр кучга эга бўлиши мумкин эканлигини биринчи марта тушундим, — деб ёзган эди у. — Менинг назаримда, дунёнинг энг катта китоби шу эди ва бу қаноат мени яна Горький асарларига қараб тортди. Мен унинг «Она» романини бошладим... Рус тилини сал-палгина билар, дарсдан ва имтиҳондан бўшган чоғларда кунига бир неча саҳифагина ўқир эдим. Натижада романини бир ойдан ортиқ бир муддат ичида ўқиб чиқдим. «Она» романи, «Менинг дорилфунунларим»га нисбатан, менинг назаримда, фил қаршисида буюк тоғ тургандай бўлиб қолди»¹.

Горькийни англамоқ учун у ҳақда ёзилган ўнлаб китобларни ўқигандан кўра, унинг битта асарини ўқимоқ ёки унинг ўзини кўрмоқ таъсирлироқ эди. Ҳамид қурултойда адибни кўрар ва унинг нутқини тинглар экан, яна бир карра шу хулосага келди.

Қурултой бир ҳафта давом этгач, деҳқон ёзувчиларининг адабий кечаси билан якунланди. Бу кечада ўн икки миллатнинг вакиллари ўз тилларида шеър ҳикоя ва романлардан парчалар ўқидилар. Ана шу қардошлик кечасида ўзбек тили ҳам янгради. Бу Ҳамид Олимжоннинг овози эди.

Бутун мамлакат янги ҳаёт нашидаси билан, баҳор нашидаси билан яшар эди. Ҳамид Олимжон ижодининг баҳори ана шу мамлакат баҳори билан эгизак ҳолда яшанади.

Баҳорда ниҳоллар кўкаради. Куртак ёзади. Куртаклар бодроқ-бодроқ бўлиб гулга киради.

Ҳамид Олимжон ижодига кириб келган баҳор чаман гулга бурканган эди. Бу гулларнинг тотимли ва тансиқ меваларга айланишига узоқ эмас эди.

¹ Ҳамид Олимжон. Асарлар мажмуаси, 5-том, 148-бет.

ИЛҲОМ ВОДИЙСИ

Эҳтирослар, ҳислар, ёнишлар —
Улкасини кезарди хаёл,
Ҳоким эди менинг руҳимда
Шундай латиф илҳомий бир ҳол.

Ҳ а м и д О л и м ж о н

Меҳнат истеъдодни тарбия қилади. Унинг қирраларини тарашлайди, унга сайқал ва жило беради. Меҳнатсиз истеъдод тўлқинсиз денгиздек тиниб қолади, пўпанак босади.

Табиат Ҳамид Олимжондан ҳеч нарсани аямаган эди. У ёқимтой овозга ҳам, шамширдек қадду қоматга ҳам яна ҳар томонлама истеъдодга ҳам эга бўлган. Бироқ у ўзига шафқатсиз даражада талабчан, ҳаракатчан ва меҳнатчан бўлмаса, истеъдоднинг оҳу кўзлари бир умрга юмуқ ўтган бўларди.

Ҳамид Олимжон ҳар қандай жой ва ҳар қандай вақтда ҳам иш иқлимида яшарди. У одатда эрта тонг билан ижод дастурхонини ёзар, илҳом келиб қолса, хўрознинг учинчи қичқирғига қадар кўз юммас эди. У кимсасиз боғ-роғлар ва поезднинг гавжум вагонларида ҳам, дўстона гурунглар ва расмий сершовқин йиғилишларда ҳам, ҳамма нарсани унутиб, ижодий муҳитни ярата оларди. Ҳамид Олимжоннинг бадиҳалари — рассомнинг эскизи сингари — баъзан унинг қоғозлари орасида қолиб унутилар, лекин кўпинча шоирнинг зарҳал қаламидан қайта жилва олиб, яшнаб ва ярқираб кетарди.

20-йилларнинг одоғида Самарқанд ўзбек тупроғининг пойтахти сифатида ёш ижод аҳлларини ҳам ўзига тарта бошлади. Газета ва журналлар, улар билан бирга Тошкент, Фарғона ва бошқа шаҳарларда яшовчи ёш журналистлар, шоирлар, носирлар ҳам Самарқанд сари оқиб келдилар. 1926 йилда Ғайратий, 1928 йил сентябрида «Қамбағал деҳқон» газетасининг котиби Ғафур Ғулом, 1929 йили «Муштум» журналида ва «Ёш ленинчи»нинг «Паншаха» бўлимида ишлаш учун Собир Абдулла ҳам бу ерга кўчиб келди. Шу йили Йўлдош Охунбобоевнинг шахсий котиби Миртемир ҳам ишлаш ва айни пайтда Педакадемияда ўқиш мақсадида шу рўйи заминдан ўзига маскан топди. Ўзбек Давлат музыка театрининг ада-

бий эмакдоши Яшин ҳам шу йилларда Самарқандда эди. Агар Садриддин Айний, Сотти Хусайн, Отажон Ҳошим, Абдулла Алавий, Уйғун, Шокир Сулаймон, Боту, Ойдин, Тошпўлат Саъдий, Шукур Саъдулла, Насрулло Охундий ва бошқа ижод аҳллари учун ҳам Самарқанд умумий қароргоҳ бўлганини эсласак, Ҳамид Олимжонни шу даврда қуршаган адабий муҳит янада равшанлашади.

Ҳамид ўзидан улуғ адиблар орасида айниқса Айнийни қадрлар эди. У билим юртида таҳсил олар экан, маданий юришларда Айнийнинг инқилобий шеърларини ҳам севиб ўқир эди. Унинг 1927 йилда «Маориф ва ўқитувчи» журналида босилган «Қулбобо ёки икки озод» повестини ўқиб, жуда таъсирланган, шундан кейин унга ихлоси ошган эди. Сиз сайилидан кейин Айний ҳам Ҳамид Олимжонга эътибор бериб, унинг ижодий ўсувини қизиқиш билан кузата бошлади. Улар учрашиб қолган кезлари худди ота-боладек суҳбатлашадиган бўлишди. Бу дўстона муносабат Ҳамид Олимжоннинг сўнги кунларига қадар давом этди. Айний асарлари ва Айний билан бўлган суҳбатлар унинг ўтмишга, халқимиз тарихига бўлган қизиқишини оширди. (Ҳамид Олимжоннинг Муқанна яшаган даврга мурожаат этишида ҳам Айнийнинг таъсири бор эди.)

Хуллас, ҳар қандай суҳбат, учрашув, сайил ва сафар ҳам бенз кетмас, аксинча, улар берган тўлқин Ҳамид Олимжон созининг таранг торларини куйга келтирар эди.

Ҳар бир инсон бошқа бир кимсадан ўз табиати билан ажралади. Шундай кишилар борки, улар кўз таниш бўлиб қолган кимсалар орасига киришдан ҳам ийманадилар. Бошқа бир тоифа кишилар учун эса янги таниш, янги дўст орттиришдан осон нарса йўқ.

Ҳамид Олимжон одамшаванда йигит эди. У ҳар қандай гуруннга ҳам қўшилиб кетаверар, кўзига хуш кўринган ҳар қандай киши билан иноқлашишга ҳаракат қиларди. Кунларнинг бирида бу соҳада Ҳамид Олимжон билан тенглаша оладиган киши пайдо бўлади. Бу Ғафур Ғулом эди. У Ҳамид Олимжон, Уйғун ва бошқа самарқандлик шоирлар билан тез танишиб олди. Уларнинг дарсдан бўшашини кутиб Абрамов бульварда қутиқути папиросларини чекиб бўшатди. Улар ҳам Ғафур Ғуломнинг редакция ва босмахонадан бўшашини кутиб, турли ҳазил-ҳузул гаплар тўқийдиган бўлишди.

Ғафур Ғуломнинг эслашича, ана шундай оқшомларнинг бирида Ҳамид Олимжон унга қуйидаги тўртликни ёзиб жўнатган экан:

Ғафуро, ишлар қалай, ишлар қалай,
Сен эмасми Аъзам Айюбга малай.
Соат олтига Регистон приходи,
Сенга маъқул яхши гаплар бир талай.

Бири илм олаётган, иккинчиси эса редакцияда ишлаётган бу ёшларнинг дарди ижод, ўйин-кулги бўлгани учун улар ғояда меҳрибон дўст эдилар. Шунинг учун ҳам улар «йигитликнинг қуюндай саркаш йиллари»да Сиёб соҳилларини, бахмал қирларини, Ургут тоғларини кезиб, Ўзбекистон табиатининг найкамалак бўлиб товланувчи рангларини обдан симирдилар.

«Пайшанба, жума кунлари, — деган эди Ғафур Ғулом, — ошна-оғайнилар солма қилиб, Оҳаклик тоғига ёки Сиёб бўйига, Ургут—Чорчинорга чиқиб кетар эдик».¹

Бундай хушманзара жойларда улар шеър, ўйин-кулги, ҳазил-ҳузул билан машғул бўлар эдилар. Ҳамид Олимжон Ғафур Ғуломнинг «Муштум»даги Нуртоӣ деган тахаллуси билан унинг ғашига тегар, Ғафур Ғулом эса бундай пайтларда уни жиззакий деб атарди. (Ғафур Ғулом баъзан ҳазилни ошириб юборса, унинг жаҳли чиқиб, қулоқларигача қизариб кетар, кўзлари эса пир-пир учар эди.)

Умуман, Ҳамид Олимжон ўз табиатига кўра, жиддий эди. У баъзан ҳазил-мутойибага мойиллик билдирса ҳам, бу ҳазилнинг тагида қандайдир жиддий фикрнинг ётганини сезиш қийин эмасди. Характеридаги ана шу жиддийлик туфайли у ҳордиқ соатларидан ҳам ижодий мақсадларда фўйдаланар, ижодий мақсадларини эса ёт мафкурага қарши, янги ғоялар ва янги идеаллар учун кураш нишига бўйсундирган эди.

Ҳамид Олимжоннинг Миртемир билан танишуви ҳам эсда қоларли бўлган. Миртемир Тошкентда, «Ёш ленинчи» газетаси редакциясида ишлар экан, газета редактори Сотти Ҳусайн унга ўрам-ўрам шеърлар ва ҳикояларни келтириб берар, улар орасида эса Ҳамид Олимжоннинг шеърлари ҳам, албатта, бўларди. Ҳамид билан

¹ «Сен элимнинг юрагида яшайсан», 16- бет.

бундай ғойибона танишган Миртемир уни биринчи марта 1929 йилда педагогика дорилфунуни хиёбонида кўради. Шу кун икки навқирон йигит хиёбондаги чинор тагида ўтириб, бодрингхўрлик қилишади. Шу-шу, улар ўртасида салом-алик, борди-келди бошланиб, бора-бора биргалликда шеърлар ўқийдиган, мақолалар ёзадиган, таржималар қиладиган бўлишади.

Улар Қомил Яшин эндигина адабий эмакдош бўлиб келган театрга тез-тез бориб турадилар ва у билан ҳам яқиндан танишадилар. Театрда баъзан Акмал Икромов ҳам бўлар, Ҳамид Олимжон ва Миртемирни ёнига чақириб, ҳол-аҳвол сўраб, маслаҳат берар, уларнинг ижодини социализм учун кераклик жабҳага йўналтирар эди. Унинг уйи ҳам Педакадемиядан хийла нарида бўлиб, ҳар кун хизматга пиёда қатнар эди. У шундай кезларда бу истеъдодли ёшлар билан кўришиб, суҳбатлашиб турарди.

Акмал Икромов ҳам, Ҳамид Олимжон сингари, душманга нисбатан мурасасиз курашчи, принципиал инсон, ажойиб ташкилотчи эди. У 30-йилларда мамлакатимизнинг пахта мустақиллиги учун олиб борган курашига раҳбарлик қилади. Ўзбекистон Компартиясининг 1927 йилда бўлиб ўтган III съездида у республиканинг ярим миллион тоннага яқин пахта беражаги ҳақида ифтихор туйғуси билан гапирди. Орадан ўн йил ўтгач, Ўзбекистон тарихда биринчи марта давлатга бир миллион тонна пахта топширди. Бунда Акмал Икромовнинг ҳам муносиб ҳиссаси бор эди. Шунинг учун ҳам Йўлдош Охунбобоев Акмал Икромовни донишманд пахтакор деб атаган эди. Республика пойтахти Тошкентга қайта кўчгандан кейин ҳам унинг ёш шоирлар билан алоқаси бўшашмади. Акмал Икромов уларнинг ижоди билан доимо қизиқиб турди. Учрашувларнинг бирида у Ҳамид Олимжон билан Миртемирга мурожаат этиб, «Революцияга фақат шеър эмас, очерк ҳам керак! Янги колхозлар, янги қишлоқлар, янгича меҳнат ҳақида, пахта ва пахтакорлар ҳақида очерклар ёзинг!», деб маслаҳат берди. Миртемир ва Ҳамид Олимжон Акмал Икромовнинг ташаббуси билан Йўлдош отага ҳамроҳ бўлиб, кўклам экиш маъракасида Фарғона водийсига отландилар.

Ҳамид Олимжон билан Миртемирнинг Фарғона водийсига ташриф буюрганидан воқиф бўлган Собир Абдулла уларни Қўқонга таклиф этди.

Собир Абдулла ўша кунларда кечган бир воқеани умрининг сўнгги йилларида ҳам завқ билан ҳикоя қилиб юрди.

Баҳор эди. Шаҳар маркази — Чорсу сайилгоҳга айланган, кураш ва бошқа турли томошалар ўз авжида эди. Меҳмонлар сайил қилар эканлар, Собир Абдулланинг қўқонлик ошноларидан бир-икки нафари чойхонада ош дамлаб, дастурхон тайёрлади. Бу оқилона тadbир айни муддао эди. Сайилда узоқ юрган меҳмонлар хийла толиққан ва очикқан эдилар. Уларнинг суҳбатига муштоқ бўлган мезбонлар учун ҳам бирор баҳона керак эди.

Хуллас, ош пишиб, меҳмонлар келди. Қўлга сув қуйишиб, дастурхонга ош тортилгунга қадар Ҳамид Олимжон шинавандаларни ўзига қаратиб, ширин суҳбат қурди. Суҳбат авжида экан, ташқаридан кимдир мўралаб, Собир Абдуллага имо қилди. У чиқиб қараса, ош ташаббускорларининг ранги ўчган; қўлларида ёғлиқ капгирдан бўлак ҳеч нарса йўқ; кимлардир дамлоғлиқ ошни қозони билан кўтариб кетган эди.

Энди нима қилиш керак? Хижолатдан чиқишнинг эви борми? Қайта харажат қилиниб, ўт ёқиб, ош дамлагунча ярим кеча бўлади!

Собир Абдулла манглайдан оққан совуқ терларни артар экан, воқеадан хабар топган бошқа ошхўрлар: «Хижолат чекмагайлар! Собир Абдулланинг азиз меҳмонлари — бизнинг ҳам азиз меҳмонимиз!», деб дамланган ошларини тошкентлик меҳмонларга инъом этдилар.

Мезбоннинг эшикда ҳаяллаб қолганидан воқеани фаҳмлаган Ҳамид Олимжон ўтирганларнинг диққат-эътиборини ҳамон ўзига тортиб, янги асарлар, янги ижодкорлар ҳақида завқ билан сўзлар эди. Шу пайт катта сопол лаганда ош кирди. Ҳеч ким ҳеч нарса сезмагандек бўлди. Лекин орадан неча йиллар ўтгач ҳам Ҳамид Олимжон ўша воқеани эслаб, «Собир, Қўқонга бориб, сайилгоҳда ош қилсак бўларди!», деб қаҳқаҳа отар эди.

Ҳамид Олимжон Фарғона водийсининг Қува, Мулқобод ва бошқа районларида бўлиб, пахта учун курашаётган кишилар билан танишди.

Ҳамид Олимжоннинг Фарғона водийсига борганини эшитган маҳаллий мухлислар унинг атрофида парвона бўлдилар. Шундай адабиёт шинавандаларидан бири ўша

кезларда шеър машқ қилиб юрган мактаб ўқитувчиси, ҳозир филология фанлари кандидати Насрулло Даврон эди. Унинг хотирлашига кўра, Ҳамид Олимжон Мулкободдан тўрт километр масофадаги Бўриқум қишлоғига бораверишда қандайдир бир тепаликка эътибор берган. Шоир тепалик устига чиқиб баҳор қучоғида ястаниб ётган кўм-кўк адирларни кузатган. Тепалик шу даражада юксак бўлганки, ундан бир-икки тош наридаги олис қишлоқлар ҳам, кенг пахта майдонларини гир айланиб оқаётган Сирдарё ҳам аён кўринган. Бу адирлар, бу пахта далалари, бу қишлоқлар «пахта ишқи» билан нафас олар, ҳаммаёқ яшил ёғдуга чулганган ҳолда ётар эди.

Ҳамид Олимжон тепалик устида хийла туриб қолди. Кейин бирдан гўдак қувончи билан у: «Кўм-кўк... кўм-кўк», деб қўйди. Сўнгра: «Мана, тайёр шеър! Фақат уни шоирлар эмас, пахтакорлар бунёд этганлар. Биз уни фақат қозоғга туширишимиз керак!», деди.

У ана шу «тайёр шеър»дек, янгроқ қўшиқдек пахта далаларининг яратувчилари — пахтакорлар: ёшлар, хотин-халажлар, чоллар билан яқиндан танишди. Қишлоқ кўчаларини, дала сўқмоқларини кезди. Қолхозчиларнинг уйларини кириб кўрди.

Уша куннинг эртасига шоирнинг йўли Полосон қишлоғига тушди. Ҳамид Олимжон у ерда колхоз чойхонасига кириб, колхозчиларнинг гурунгига қўшилди. Гурунг аҳли дастлаб ишдан, пахтадан, об-ҳаводан сўз очди, кейин суҳбат аскияга айланди. Қолхозчилар бир-бирларининг касб-корларини пайровга олиб, аския қилар эканлар, навбат суҳбатда ҳозир бўлган бир миробга кўчди. Бу, Мулкобод пахта пунктининг мироби, Полосон қишлоқли Ҳайдарали Қурбонов эди. Ҳамид Олимжон бу донгдор мироб билан танишиб, у билан боғлиқ аскияга қўшилар экан:

— Агар Ҳайдарали ака Мулкободнинг машҳур мироби бўлсалар, бу ердаги барча ариқ ва анҳорлар, қолаверса Сирдарёнинг ўрта оқими ҳам у кишининг измида экан. Шундай бўлгач, Ҳайдарали акани бундан кейин Ҳайдар капитан деб атаса ҳам бўлади,— деб луқма ташлади.

Шу-шу бўлди-ю, Ҳайдарали Қурбоновни қишлоқ аҳли Ҳайдар капитан деб атай бошлади. Миробнинг вафот этганига ҳозир йигирма йилдан ошди. Лекин халқ уни эслар экан, ҳали ҳам Ҳайдар капитан деб унга ҳурмат билан муносабатда бўлади.

Ҳамид Олимжон Полосондан кейин Қайнар қишлоғида бўлди.

Ана шу сафардан кейин кўп вақт ўтмай, «Ўзбекистон шўро адабиёти» журналининг 1932 йил 4—5-сонида «Бахтлар водийси» шеъри босилиб чиқди.

Шу сафар пайтида Ҳамид Олимжонга ҳамроҳ бўлган Миртемир бундай ёзади: «Кўклам экиш маъракаси эди. Асосан, Қувада бўлдик. Пахта мустақиллиги учун курашнинг қизгин палласи. Фарғона ўша вақтда ҳам чинакам гўзал диёр эди! Ҳамид хиргойи қилгандек ҳадеб: «Кўм-кўк, кўм-кўк...» дегани деган. Бу сафардан кейин унинг машҳур «Бахтлар водийси» шеъри дунёга келди. Мен ҳам шу сафар таъсирида «Барат» ва «Жанг» деган поэмаларни ёздим»¹.

Ҳамид Олимжоннинг Фарғона сафаридан олган таассуротлари шу қадар бой эдики, у ҳатто водий ҳаётига бағишланган шеърлар туркумини ёзмоқчи бўлади. Лекин «Ёш куч», «Қурилиш», «Совет адабиёти» журналлари редакциясидаги ҳамда маданий қурилиш илмий текшириш институтидаги кундалик шошилинич ишлар шоир режаларининг тўла амалга ошишига имкон бермади. Шунга қарамай, у — «Бахтлар водийси» ва «Маҳорат» шеърларидан ташқари, «Шоҳимардон» ҳамда «Ота ҳаётидан» номли дostonларини ёзиб улгурди.

Қарийб ҳар бир улкан шоирнинг ижодида уч-тўртта шеър қутб юлдузидек, ҳамиша чақнаб туради. Давр ўтиши билан ҳам бу шеърлар хира тортмай, аксинча, тобора ярқираб, янги-янги жилвалар касб этади. «Бахтлар водийси» ҳам ана шундай шеърлар силсиласидан.

Шоир водий узра отаётган янги ҳаёт тонгини нимранг акварель бўёқлар билан чизади. Секин-аста бу бўёқлар қуюқлаша, водийнинг «шеърий» полотнода акс этаётган манзаралари эса жонлана ва ҳаракатлана бошлайди. Нафис тонг музыкаси аста-секин қудратли симфонияга айланади. Бу «шеърий» симфониянинг ҳар бир қисми «кўм-кўк... кўм-кўк» деган сўзлардан иборат нақорат билан тугайди. Сўнгра ана шу кўм-кўк манзарадан шеър мавзуининг янги-янги шохобчалари ўсиб чиқади.

Кўм-кўк,

кўм-кўк,

кўм-кўк...

Миртемир. Тингла, ҳаёт! Т., Ф. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1974, 137-бет.

Кўклам қуёшидан
 кўкарган қирлар,
 Пулат яғринларин
 кўтарган ерлар
 кўм-кўк!..
 Салқин саҳарларда
 уйқудан турган,
 Булоқ сувларига
 юзини ювган,
 Мармар ҳаволарнинг қўйнига чўмган,
 Зилол бўшлиқларга
 кенг қулоч қўйган,
 Мустақиллик ишқи билан
 ёнган далалар
 кўм-кўк...

Ҳамид Олимжон водийни эрта саҳарда уйғониб, юз-қўлларини ювиб, улуғ ният билан меҳнат сари отилган кишига ўхшатади. Шеърнинг бошидан охирига қадар ана шу «меҳнаткаш» водий образи изчил равишда ривожлантирилади, унинг янги-янги хислатлари очилади.

Маяковский ўз шеърларининг бирида уфқда нур сочиб турган қуёшни жонлантириб, у билан суҳбатга киришадн; бутун мамлакатимиз бўйлаб авж олган меҳнатда ана шу қуёшнинг ҳам иштироки бор эканини айтади ва уни Ватанимизнинг бир граждани сифатида тасвирлайди. Ҳамид Олимжон эса мазкур шеърда водийни жонлантириб, уни «тонг палласи далага оққан» пахтакор деҳқонлар қатори улуғ мақсад йўлида меҳнат қилаётганини таъкидлайди ва «меҳнаткаш» водийнинг образини яратади. Водий — унинг тасавурида — янада чароғон истиқбол сари интилаётган карвон ўлароқ гавдаланади.

Ана шу шоирона мушоҳададан кейин кишиларининг — карвонбошиларининг образи «шеърый» оқимнинг сатҳига чиқади. Улар шоир тасавуридаги кўм-кўк экранда бор шижоатлари, бўй-бастлари билан кўрина бошлайди. Шоир гўё уларга қараб, мурожаат этгандек бўлади:

Эй, большевик водийсида
 пахтакор — деҳқон
 Эй, ўлкамиз
 томиридан жўшган
 тоза қон,

Салом сенга,
 Ўлкамизни
 кўз қорасидай
Гард юқтирмай,
 гуркиратиб,
 кўкка кўтарган,
Салом сенга,
 Полосонлик
 Ҳайдар капитан!

Ҳамид Олимжон большевиклар водийсининг илғор пахтакорлари билан шахсан таниш эди. Шунинг учун ҳам уларга салом йўллайди. «Кетмонлари кун тиғида ярқираб боққан, ғўзалари ўсиб, гуллаб, кўсақлар таққан» бундай меҳнат қаҳрамонлари туфайли водий гуллаб-яшнаётган эди.

Ўзбекистон Ҳамид Олимжонга қадар ҳам куйланган ва ундан кейин ҳам куйланиб келмоқда. Чўлпон 1926 йилда ёзган шеърида Ўзбекистонни «бузилган ўлка» деб атаган, Ғайратий эса бу шеърга қарама-қарши «Тузалган ўлкага» сарлавҳали шеър ёзиб, Октябрь инқилоби туфайли ўлкамизга янги ҳаёт кириб келганидан беҳад шодлигини ифодалаган эди.

Ҳамид Олимжон «Бахтлар водийси» шеъри билан ана шу баҳсга аралашади ва бугунги Фарғона водийсининг шеърий тасвирини яратиш орқали Чўлпонга жавоб беради.

Мазкур шеър ана шу ғоявий баҳснинг давоми сифатида яратилгани сабабли шоир, табиийки, икки Фарғонани—кечаги ва бугунги Фарғонани ўзаро қиёслайди. Шоир кечаги Фарғонага назар ташлар экан, «бўйнига қора тўрва осган жонлар»ни, «ҳар куни гадоликка тортган онлар»ни ва «танларни шилиб ётган ҳаром қонлар»ни кўради ва бугун бир йўласи ана шундай иллатлардан халос бўлган азамат ўлкани олқишлайди: муштумзўрлар яшаган ерга трактор ва комбайнлар билан «қўзғалиш» берган кишиларни шарафлайди.

Шеърдан юзиб чиқувчи хулоса мана бу:

Дунё остин-устин бўлди,
Янги дунёнинг
 қарашлари ўткир,
 ҳужумлари зўр.

Енгилган дунёнинг бағрини босиб,
Юлдузга интилган
бу давр мағрур,
Ишонч кўзи билан
олға боқадур.

Шеърнинг бошидан сўнгги мисраларига қадар қизил ип янглиғ ўтиб турувчи образ «кўм-кўк» рефрени билан боғлиқ. Бу рефрен Фарғона водийсининг баҳор пайтидаги ложувард манзарасини ифодаловчи оддий сифатлашгина эмас, у янги ҳаётнинг, Фарғона ерларига келган баҳорнинг, совет халқи барпо этган баҳористоннинг тимсоли.

Шундай шеърлар бўладики, уларнинг ҳар бир мисрасида тарихий даврнинг кичик бир ҳужайраси яширинган бўлади. Бундай шеърларни қачон ўқиманг, бу ҳужайралар оша ўша даврнинг ўзига хос нидоси, ўша даврнинг тирик нафаси эшитилади. Даврнинг нотинч қалби ана шу ҳужайралардан манзил топгандек бўлади. «Бахтлар водийси» ана шундай шеърлар жумласига кирди. У аввало, ана шу фазилати туфайли ёш шоир ижодида янги бир саҳифа очди ва ўзбек шеърятининг дурдоналаридан бирига айланди.

1931 йилда жумҳурият яна Тошкентни ўзига пойтахт қилиб танлади. Ҳамид Олимжон шу йили Ўзбекистон Педагогика академиясини тугатиб, Тошкентга кўчиб келди. Қуни кеча Самарқанддан маскан топган зиёлиларнинг бари янги марказ сари талпина бошлади.

Янги пойтахтда Ҳамид Олимжоннинг бир неча мактабдош дўстлари бўлиб, улардан бири шоирнинг кўчиб келишини кутмоқда эди. Ҳамид Олимжон Обсерватория кўчасида яшовчи дўсти Маҳмуд Султоновнинг уйида истикомат қила бошлади.

Кўп ўтмай, шоирнинг янги шеърӣ китоби—«Олов сочлар» тўплами олам юзини кўрди. 1928—1930 йилларга оид шеърлардан таркиб топган бу тўпламда Ҳамид Олимжоннинг «Кўклам» китобига жилва берган поэтик изланишлар бир қадар теранлашган, шу туфайли ҳам «Олов сочлар» шоир ижоди учун олға ташланган қадам эди.

1931 йил. Ҳамид Олимжон «Ёш ленинчи»да саркотиб бўлиб ишлаётган кунлар.

Ойбек бундан уч йил бурун Ленинградда кўришган

ҳамкасби ва бўлажак дўстини зиёрат қилгани редакцияга боради. «Ҳамид энди бўй етган, келишган, яхши кийинган, авжи йигит эди,— деб ёзади Ойбек.— Маъноли кўзларига чуқур фикр, хаёл тўлган ҳақиқий шоир эди.

— Салом, яхшимисиз, ишлар қалай?— сўрадим кўришиб.

— Э, бормисиз, шаҳрингизга келдик,— деди кулиб ўрнидан туриб кўришар экан.— Лекин иш жуда кўп, мутолаа ва шеър ёзиш ила бандман.

Санъатдан, шеърдан, театрдан узоқ суҳбатлашиб ўтирдик.

Хайрлашиб кетар эдим, стол тортмасни суғуриб, бир кичик китобча олди:

— Марҳамат, ўқинг. «Олов сочлар»,— деди китобга қисқагина ҳадянома ёзиб.

— Раҳмат, албатта ўқийман,— дедим табриклар ва қўлларини қисиб.

Ёз. Саратон. Қуёшнинг ловуллаган пайти эди. Қуюқ дарахтлар салқинига бекиниб, қўлимда китобча, хаёл суриб, жим ўтирдим. «Олов сочлар»ни аста варақлаб, ҳар бир шеър, ҳар бир сатрга ўйчан, сокин кўз югуртириб ўтирдим. Бирдан тўплам исми—«Олов сочлар» устидан тўхтаб қолдим. «Олов сочлар»! Нима дегани бу—«Олов сочлар»? Менга ажойиб туюлди. Ўйлаб-ўйлаб маъносини тушундим. Кулиб юбордим. Ёш шоирлар, одатда, узоқ хаёл суриб, қидириб, шеърга, поэзияга хос тутилмаган ажойиб исмлар қидириб топадилар. Инжиқлик билан, бош қотириб, чуқур яширинган маъноли исм бўлишига ҳаракат қиладилар. Ўзим ҳам шундай эдим.

Айниқса рус шоирларига шу одат хосдир. Шоир Ҳамид Олимжон ҳам «Олов сочлар»ни топгунча кўп ўйлаган.

— Топган-а!— дедим.— Яхши, «Олов сочлар»... Маъноси чуқур хаёл меваси,— дедим кулиб¹.

Ҳар бир нарсадан—шеърятдан ҳам, табиатдан ҳам, кишилардан ҳам ўзгача бир баҳра олувчи Ойбекка «Олов сочлар»даги шеърлар латиф кўринди. У тўпламни титиб ўқир экан, Ҳамид Олимжоннинг жиловсиз туйғулари тиниқлаша ва ёрқинроқ ифодалана бошлаганини кўрди. Ундаги мавзу доирасининг ранг-баранглаша, ғоя-

¹ «Сен элимнинг юрагида яшайсан», 11—12-бетлар.

нинг ханжар тигидек ўткирлик ва порлоқлик касб эта бошлаганидан қувонди.

Ойбек Ёзувчилар союзида Ҳамид Олимжонни учратиб, унга ўз таассуротларини баён этди:

— «Олов сочлар»ни ўқидим. Яхши, жуда гўзал, менга ёқди.

— Яхшими, ростданми?— сўради Ҳамид Олимжон болаларча қизиқиб.

— Ёлқинли сатрлар кўп, жуда кўп,— жавоб берди Ойбек худди шу тобда ҳам ўша сатрлардан ҳарорат олаётгандек завқланиб...

Ҳамид Олимжон билан Самарқандда бирга ёхуд бир даврда таҳсил олганлар унинг асарлари матбуот юзини кўрганда, шоирни табриклагани Обсерватория кўчасидаги уйга ташриф буюрар эдилар. Ана шундай кишилардан бири шоирнинг ҳамшаҳари Шукур Саъдулла эди.

Шукур Саъдулла ўзининг дўстлари Абдулла Шоди, Қосимжон Ҳошим билан Ҳамид Олимжонни устоз тутиб келган кезларда шоир беқасам тўн кийиб, ўчоқ бошига борар, қизил сабздан қулинг ўргилсин палов дамлар ва ҳаш-паш дегунча катта лаганда қип-қизил ошни сузиб, дастурхонга келтирар эди. У дамлаган ошнинг ишқибозлари кўпинча ўзлари билан шароб олиб келардилар. Бутун умри бўйи майхўрликка ўрганмаган ва унга қарши бўлган Ҳамид Олимжон улфатлар қистови билан жиндек ичар ва шу заҳоти қулоқларига қадар қизариб кетарди.

Ҳамид Олимжоннинг инсоний фазилатлари, шубҳасиз, унинг лирик ижодида ҳам акс этди. Унинг шеърларидаги туйғу қанчалик тиниқ, самимий, қайноқ ва жўшқин бўлмасин, бу туйғулар чарх ураётган қалбда тебраниш, иккиланиш, айнаш, алдаш каби қусурларга ўрин йўқлигини сезиш қийин эмас. Шунингдек ноҳақ кишига ён босиш ёки ноўрин шафқат намунасини кўрсатиш ҳоллари ҳам бу юракка бегона эди.

Худди шу ҳолга Мақсуд Шайхзода ҳам эътибор берган.

Шайхзода Ҳамид Олимжон билан 1931 йилда танишган.

Ҳозирги Ҳамза номидаги ўзбек драма театрида «Портфелли киши» спектакли қўйилмоқда эди. Танаффуслар вақтида Ғафур Ғулом Ҳамид Олимжон билан Шайхзода билан бир-бирига рўбарў қилиб: «Йигитчалар, танишиб қў-

йинглар», дейди. Улар ўша вақтда чиндан ҳам эндигина 22 баҳорни кўрган йигитлар эди.

«Мен Ҳамидни танимасдан бир неча йил олдин,— деб ёзган эди Шайхзода,— у Самарқандда эканлигида нашр этган шеърларидан ва биринчи тўпламларидан ғойибона билар эдим. Унинг шеърларини ўқиганимда, хаёлимда апрель қадар ёш, баҳор янглиғ тоза, Сирдарё каби азмкор, лочин сингари қулочдор ва журъатли шоирнинг сурати намоён бўлар эди. Кейинча уни шахсан таниб олганимдан сўнг мен унинг ўз шеърига нақадар ўхшаганига ҳайрон бўлган эдим,— Шайхзода давом этиб ёзди.— Ҳамиднинг қиёфаси, муомаласи, юриш-туришлари, гап-сўзи, ҳазилкашлиги, жиддияти, ишлаш услуби ва истироҳат тарзи ўша йилларда шакллана бошлаган ўзбек совет зиёлиснинг яққол ўрналиги намоён эттирар эди»¹.

Санъат ва адабиётнинг бирор тури йўқки, у ўзида шеъриятдек ижодкорнинг шахсиятини, унинг дунёқарashi ва кечинмаларини, яшаш тарзи ва эҳтиросларини, ҳатто қалбининг нозик жилва ва тебранншларини лакмус қоғозидек акс эттира олган бўлсин. Шоир қалби унинг шеърларида бор қувончи-ҳасрати билан намоён бўлади.

Ҳамид Олимжонга қадар ўзбек шеъриятида шахси, инсоний сифатлари, кечинмалари, дарди, туғени Ҳамид Олимжон шеърларида бўлгани каби, тўла акс этган шоирлар санокли эди. Шу маънода Ҳамид Олимжонни ўзбек адабиётидаги энг самимий шоирлардан бири дейиш мумкин. Шу жиҳатдан у ўзбек шеъриятида янги бир лирик йўналишни бошлаб бердики, бу йўналишга мансуб шоирлар ижодида, чунончи, Зулфия ва Шукрулло, Асқад Мухтор ва Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ва Гулчеҳра Нуриллаева шеърларида улар қалбининг қандайдир электрланган туйғулари, улар қалбининг фавқулудда таранг ҳолга келган торлари гоҳ замзама қилади, гоҳ чақмоқдек учқун сочади, гоҳ момагулдиракдек ҳайқиради. Бу лирик йўналиш намояндalари туйғуларни очиқ баён этиш, китобхон билан бақамти сирлашишдан ҳайиқмайдилар. Энг муҳими шунда эдики, Ҳамид Олимжоннинг сирли туйғулари ҳам улкан граж-

¹ «Сен элимнинг юрагида яшайсан», 30- бет.

данлик мотивларидан четда эмас, балки шу мотивларни ифода этиш тарзи, воситаси эди.

Орадан бир йил ўтар-ўтмас, Ҳамид Олимжон яна Фарғона водийсига сафар қилди.

Бу йиллар қишлоқ хўжалигида янги иқтисодий ва ижтимоий муносабатларнинг мустақкамланиши учун, мамлакатимизнинг пахтачиликдаги ички ресурсларини ошириш учун, кишилар онгида коллектив ҳаёт асосларини тарбиялаш учун қизғин кураш даври эди. Қишлоқда қўпоровчилик ишлари ҳали тўхтамаган, ким дўст, ким душман эканлиги ҳали ноаниқ, кишиларнинг коллектив хўжалик олдигаги мажбурият ҳисси ҳали тўла шаклланмаган эди. Ҳамид Олимжон ана шундай мураккаб бир даврда қишлоқ ҳаёти билан тағин ҳам яқиндан танишиш мақсадида яна Мулқободга борди. 1933 йил кўклам апрель ойида бўлиб ўтган бу сафарда «Правда» газетасининг махсус мухбири Мануэлов билан Қўқон шаҳар партия комитетининг вакили, ёзувчи Шариф Ризо ўртоқлар Ҳамид Олимжонга ҳамроҳ бўлдилар. Йигирма беш кун давом этган ана шу сафар давомида Ҳамид Олимжон Мулқобод аҳолисининг барча қатламларига мансуб кишилар—партия ва совет ходимлари, колхоз раислари, бригадирлар, кетмончилар, ямоқчилар ва бошқалар билан яқиндан танишди.

✓Ўзбек тупроғига баҳор келиши билан ҳамма мева дарахтларидан олдин бодом гуллайди. Бодом гули билан бошланган баҳор деҳқонлар наздида хайрли бўлади. Аммо ўша йили толлар куртак ёзган, ўрик гуллаган; бошқа дов-дарахтлар эса ҳали кўкармаган, бодом ҳам гулга кирмаган эди. Кўклам кечиккан, шунга қарамай, кўклам ишлари Мулқободда аллақачон бошланган эди.

Мулқобод ўзгача табиатга эга. Ери қумоқ-қумоқ. Шунинг учун ҳам у бир марта ҳайдалади. Ёмғир ва шамол бу тупроқнинг жонига оро киради.

Сўнгги беш кунлик сводкага кўра, Мулқобод район бўйича олдинги маррада борарди.

Ҳамид Олимжон Мулқободга келган кунлари айём ҳайит кунлари эди. Баъзилар озгина ясаниш билангина ҳайитни қарши олдилар. Аммо ҳамма далада бўлди. Умуман, колхоз қурилиши олдида диний урф-одатлар чекина бошлади. Бир вақтлар қишлоқни ларзага келтирган сўфининг товуши ҳам мадорсизланиб, ҳатто ортиқ-

чаллиги сезилиб қолди. Ҳамманинг хаёли ишга, ерга кўчди. Бутун қишлоқ ер учун, бўлажак ҳосил учун курашга отланди. Катта-катта кундалар қўпорилиб, қазиб олинди. Эски қабристонлар бузилди. Экин майдонлари кенгайтирилди.

Лола очилган пайт ернинг қизиби, оби-тобига келган пайти бўлади. Лола очилиши деҳқон учун экин экишга сигналдир. Худди шу пайтда Мулқобод аҳли ҳам ерга чигит экишга киришди. Экин экиш, ер ҳайдаш, мўл ҳосил олиш учун кураш бошланди. Ҳамид Олимжон кишиларнинг ана шу машаққатли меҳнатини кўрар экан, ўлканнинг кечаги кунини эслади:

Асло яшаш эмас,
Ўлим билан тенг,
Энг арриқ,
Энг қаттиқ,
Энг оч. қоқ ерда
Биз омоч сурганмиз —

қўлларда кишан.

Биз чигит экканмиз —

сочиб ерга дард.

Ҳосил-чи?

шилиниб олинган биздан

Икки қат зулмининг қайчиси билан.

Аччиқ газаб билан вужуд титраган;

«— Э, ноумид, .

Беннсоф,

Худо беҳабар!..»

Жазо отрядининг товонларидан

Бизнинг пешонанинг қонлари томган...

(«М а ҳ о р а т»)

Кишиларнинг коллектив ҳаётга бирлашиши осон кечмади. Қўқонбой ака 1929 йилда тузган артель атиги 7 кишидан иборат эди. Улар артель рўзғорини 1930 йилгача аранг тебратдилар. 1930 йилда эса бу артель 85 хўжаликни ўз бағрига олган катта колхозга айланди. Лекин ҳали синф сифатида тугатилмаган муштумзўрлар иғвоси билан бу хўжалик дам-бадам қалқиб, колхоз раҳбарларига ҳужумлар уюштириб турилди.

Бундай қўпоровчилик ишлари халқни чўчитишга,

уларнинг янги ҳаёт сари интилишини бўғишга қаратилган эди. Қўпоровчилар босмачилар ҳаракати билан қўшилиб, колхоз қурилишига жиддий шикаст етказдилар, қанчадан-қанча активларни чавақлаб, уларнинг уйларига ўт қўйдилар.

Ҳамид Олимжон Мулқободда бўлиб ўтган ана шундай қонли кураш лавҳаларини «Ота ҳаётидан» достонида акс эттирди.

Достон қаҳрамони — мулқободлик чол. У тўқсон йиллик узун тарихнинг гувоҳи. Умри шу қишлоқдаги барча эшикларни қоқиб ўтган бу чол янги ҳаёт баҳориди қайта яшарди. Бу орада унинг қишлоғи «ҳашаротлардан, муштумзўрлар, ҳаром зотлардан» бирма-бир тоза бўлиб, «барча беер, барча ўрта ҳол» деҳқонлар «Дзержинский» номли колхозга бирлашдилар.

Баҳор келди баҳор кетидан,
Баҳорни узатиб, баҳор кутди тол;
Гўё ажин кетди қари бетидан —
Яшаргандай бўлди, тетикланди чол;
Уни яшартирди ҳар бир мўъжиза,
Куч берарди ҳар бир янгилик;
Тетикларди ҳар янги ижод,
Ҳар ғалаба, ҳар бир «кўргиллик».
...Кўринмасди ҳеч нарса кўзга,
На ибодат, на тоат, на дин,
Эртасига ортарди, умид,
Кечмишига ғазаб, нафрат, кин.

Ана шу алфозда чолда ҳаётга муҳаббат, эртанги кунга ишонч уйғонади. У «қўлда таёқ» билан қишлоқни айланиб, марза ва ўтлоқлардан ўтар экан, ташна кўзлар билан атрафга боқади.

Бутун қишлоқ яшил либосга бурканиб, баҳор байрами — 1 Майга тараддуд кўрмоқда, оналар фарзандларини саҳардан туриб кийинтирган, ҳатто, далалар ҳам байрамга чиқмоқчи бўлгандек безанган эди.

Шу пайт тепаликда икки соя пайдо бўлади. Бу икки соя чол сари яқинлашар экан, уларнинг ҳамқишлоқлар экани маълум бўлади. Аммо уларнинг эгик бошлариди даҳшатли сир яширинган эди. Улар икки қўллаб чолга

кесик бир бошни узатадилар. Чол шунда ўғлини таниб
қолади:

Мотам бўлди шунда арафа,
Ўлим этди шодликни заҳар,
Ўлим этди тилларни соқов,
Ўлим этди қулоқларни кар.

...Сўйлар эди бўғиқ бир товуш
Қодирбойнинг бугун қочганин,
Сўйлар эди қочиш олдидан
Заҳарини йиғиб сочганин.

Сўйлар эди оқшом масжидда
Бўлган эмиш маҳфий бир йиғин,
Ичилганмиш намоз деб, қасам —
Активларни этишга қирғин.

Жар бўйида ўғил калласи
Топилганмиш зовур остидан,
Ҳеч тинмасдан ўша Қодирбой
Тушган экан унинг қасдидан.

Бу фожиадан чолнинг кўзлари хира тортади. Унинг қадди яна ҳам эгилади. Унинг сўнгги кунлари яқинлашади. Лекин у бу сўнгги кунга энди мардона назар билан боқади. У фарзандларининг каззоб ва дарбадар бўлмаслиги, қизининг «ёшлайин» эрга берилмаслиги, фарзандлар ота меросини талашиб, душманларга айланмаслигига қаттиқ ишонади. Унинг янги ҳаётга, фарзандларига бўлган ишончи беадад. Зероки улар:

Тинмасдан ишларлар ари сингари,
Барининг оғзида келтирган боли.

Ҳамид Олимжон қишлоқ кишилари онгида рўй бераётган ўзгаришларни уларнинг ана шундай фожиали дақиқалари орқали моҳирлик билан кўрсатади.

Шуни айтиш керакки, шоирнинг Қўқон ва Мулқобод сафарига бағишланган кундалик дафтарида ушбу достонга туртки берган воқеа акс этмайди. Лекин шунга қарамай, бу достоннинг Мулқобод кишилари ҳаётидан олинганига ҳеч қандай гумон бўлиши мумкин эмас.

Достоннинг умумий руҳи кўп жиҳатдан «Кундалик дафтар» лавҳалари билан ўзаро туташади.

Мулқободда коллектив хўжалик ана шу тарзда қад кўтаради.

Халқда: «Меҳнатнинг таги — роҳат» деган мақол бор. Қолхоз қурилишининг дастлабки йилларида сарфланган меҳнат зое кетмади. Ҳосил яхши бўлди. Кузга бориб, якка хўжаликлар ҳам колхозга киришга қарор қилдилар.

«Қолхознинг мустақамланиши, колхозчилар онглариининг ўсиши, ким кўп ишласа, ўша кўп олади, асосидаги меҳнат,— деб ёзади Ҳамид Олимжон,— колхозчиларни эски турмуш ифлосликларидан суғуриб чиқа бошлади»¹.

Ҳамид Олимжон онги ана шундай ўсган, аниқроғи онги янгича, ижтимоий руҳ ва кўлам касб эта бошлаган кишиларнинг астойдил меҳнат қилаётганларини ўз кўзи билан кўрди.

Чойхонада ўтирган «нимжон бир чол»: «Одамзод ерга бу кунгача бунча куч бериб ишламаган эди», дейди. Чолнинг бу сўзларида жон бор. Янгича меҳнат янги инсонни яратган эди.

Ҳамид Олимжон Мулқободдаги мураккаб ҳаёт манзараларини кузатар экан, шу янги инсоннинг туғилаётганига ишонч ҳосил қилди, туғилиш қийинчиликларини кўрди. Шунинг учун ҳам у ёзади:

Ҳаёт саҳнасида шу янги одам
Ўзи ижод этган мўъжизаларнинг
Улуғ тарихини

дала кўксига

Большевистик рўзғор,

бахтли оила,

Янги тартиб билан битадир.

(«Маҳорат»)

У сафар охирида бир колхоздан қайта туриб, туш пайтида дам олиб ўтирган икки кишини — эркак билан аёлни кўрар экан, ҳозирги кун учун бениҳоя оддий ва

¹ Ҳамид Олимжон. Асарлар мажмуаси, 4-том, 1972 йил, 237-бет.

табний бўлган ана шу факт мисолида ўзбек халқининг тарихий тақдирдаги катта ўзгаришни пайқади.

Шоир Фарғона водийсига катта ижодий ният билан — коллективлаштириш мавзунда йирик бир асар ёзиш нияти билан борган эди. Бояги икки кишининг пахта даласида ёнма-ён ишлаб, ёнма-ён ҳордиқ чиқариши унинг тасаввурига, илҳомига, ижодига туртки беради. «Мен шундан сўнг ёзажак нарсамга шундай бир картина ҳам киргизиш фикрига келдим, — деб ёзади шоир, — унда, албатта, яқин орада уйланган бир йигит ва турмушга чиққан қиз бўлади. Улар иккаласи ҳам хозирги кўриб ўтганимдай — колхозчи бўладилар. Мен уларнинг биргалашиб, далага ишга чиқишлари, бирга экин экишлари, оилавий муносабатларида колхозлаштириш ҳаракатининг ифодасини кўрсатажакман. Мен, унда уларнинг иккови ўртасидаги эр ва хотин муаммосини, аввалги маънодаги хотиннинг йўқолиб, унинг ўрнига баб-баравар ҳуқуқли янги хотиннинг яралиб келаётганини ва бу янги турмуш, эски, аввалги турмушнинг фожиаларидан озод эканини, эркин меҳнат асосидаги ўртоқлик турмушни нақадар кўнгилли, чиройли қилажаги ва шу билан бирга, коллектив меҳнат асосида паранжи, хотин-қиз қуллигининг йўқолиб бориш жараёнини кўрсатажакман»¹.

Ҳамид Олимжон Мулкобод сафари асносида туғилган бу бадиий ниятини бир оз кейин, пахта мустақиллиги учун курашнинг қаҳрамонларидан бири — Зайнаб Омонова билан 1936 йилда учрашгандан сўнггина амалга оширди. Аммо шу нарсани диққатга сазоворки, «Зайнаб ва Омон» дostonининг хамиртуриши шоир хаёлида 1933 йилдаёқ пайдо бўлган эди.

1933 йилда Фарғона водийсига қилинган сафар Ҳамид Олимжон учун баракали бўлди. Сафар натижасида у «Маҳорат» шеърини, «Ҳақиқий шараф» очеркини, «Ота ҳаётидан» дostonини ёзди, шунингдек, «Зайнаб ва Омон» дostonининг ҳамда «Жиноят» пьесасининг хамиртуришини ҳам шу ерда топди.

Дарвоқе, ҳанузга қадар шоирнинг сўнги, тугалланмай ва сайқаланмай қолган асарларидан бири ҳисобланган «Жиноят» шеърини пьесаси асосида ётган воқеани ҳам Ҳамид Олимжон шу сафар вақтида эшитган эди.

¹ Уша асар, 265- бет.

Мулқободга халқ терговчиси сифатида борган Дадажон Пирматов шоирга 1919 йилда Наманганда бўлиб ўтган бир воқеани ҳикоя қилади. Дадажон аканинг ҳикоясига кўра, Наманганнинг энг бадавлат бойларидан бири Шаҳзодахон исмли қизининг етилганини кўриб, шаҳвоний ҳисларга берилади ва уни ифбатсизлантиради. Шармсиз бой бундай жинояти учун 5 йил қамоқ жазосига ҳукм қилинади, аммо у пулнинг кучи билан тез орада озодликка чиқади. Қиз эса узоқ вақт куёвга чиқа олмайди ва ниҳоят 1925 йилда бир милиционер билан турмуш қуради. Орадан кўп ўтмай, ариқ бўйидан бойнинг ўлигини топадилар. Маълум бўлишича, Шаҳзодахон милиционерга: «Отамни ўлдириб, менинг интиқомимни олиб берсангинга, сенга тегаман», деган шарт билан унга теккан экан.

Бу ҳаётий воқеадан таъсирланган шоир орадан бир қанча йил ўтишига қарамай, уни ёддан чиқара олмайди ва уруш йилларида ахлоқий мавзудаги «Жиноят» пьесасини ёзади.

Шундай қилиб, Фарғона сафари Ҳамид Олимжон ижодий ҳаётининг муҳим саҳифаларидан бирига айланди.

Мулқобод ҳозир Қўқон атрофидаги Фрунзе райони территориясида. Ҳамид Олимжон «Ёш ленинчи» газетасининг махсус муҳбири сифатида келганда, бу қишлоқда Сталин номли, Дзержинский номли, Ворошилов номли, «ҚИМ», «Учқун», «Бирлик», «Янги Фарғона» сингари кичик-кичик колхозлар бўлиб, 1958 йилда улар базасида Калинин номли совхоз тузилган эди. Мулқобод пахта пункти ҳозир ана шу совхознинг территориясига қарайди.

Мулқобод пахта пункти билан совхоз марказининг ораси — ярим чақиримча йўл. Ҳозир бу йирик пахта пунктини таниб бўлмайди. У бир мавсумда ўн минг тонна пахта қабул қилади; унинг территорияси эса ўн бир гектар ерни ўз ичига олади. Бу ердаги қарийб ҳамма ишлар механизациялашган.

Ҳамид Олимжон «Мулқободнинг донишмандларидан бири» деб атаган Мулламазиё Муродов 1933 йилдан кейин агроучасткада директор ёрдамчиси ҳам, колхоз раиси ҳам, кетмончи ҳам бўлиб ишлади. У ҳозир пенсияда. Унинг тўрт фарзанди қадрдон совхозда меҳнат қилмоқда. Мулламазиё Муродов ўша алангали йиллар-

ни эслар экан: «Эҳ ҳе, ўша даврлар билан ҳозиргисини солиштириб кўрсак, осмон билан ерча фарқ бор. Мисоли жаннатда яшайпмиз ҳозир. Ҳаммаёқ тўкинчилик, рўзгоримиз бут»¹, — дейди.

Мулқободнинг «иккинчи донишманди» — Қўқонбой Умарбоев оламдан ўтган. Кўпгина ишларга бош-қош, билимдон, ташкилотчи, юрагида ўти бўлган бу одамни колхозчилар ҳали ҳам ҳурмат билан тилга олишадн.

Ҳамид Олимжон Қарвон деб атаган колхоз раисининг асл исм-шарифи эса Маҳмуд карвон Эсонбоев бўлган. Маҳмуд карвоннинг қўл остида ишлаган Абдуали Мадалиев 30- йиллардаги воқеаларни эслаб, колхоз ветеранларини ғурур билан тилга олади:

«Ўша вақтларда ўттиз-ўттиз бир ёшларда эдим, — дейди Абдуали ота Мадалиев. — Колхоз энди оёққа тураётган пайтлар эди. Дастлаб колхозда етти хўжалик бўлгани рост... Мен Ворошилов номли колхознинг бешинчи бригадасига бошлиқ эдим. Ҳа, карвон бизга раис эди. Асли оти Маҳмуд карвон Эсонбоев. 30 гектар ерга пахта экардик. Бор йўғи икки қўш хўкиз. Гайратимиз бор экан, бригада бўйича гектарига 27 центнердан ҳосил кўтарганмиз. Бизга Маҳмуд карвоннинг ўзи бош бўлган...»².

Ҳамид Олимжон ҳозир ҳамқишлоқларининг ғурури бўлган Маҳмуд карвон сингари азамат кишилар билан учрашиб, улар олиб борган меҳнат ва курашдан илҳомланган ва бу кураш замзамаларини ҳавас қадарли суюк, ёрқин тарзда ифодалаб берган эди.

Асалари бол тўплаш учун чаманзор сари қанот қоқади. Ҳавони қуршаган гуллар атри уни чаманзор сари етаклайди.

Шоир асар ёзиш учун ҳаётнинг қайноқ жабҳалари сари йўл олади. Уни меҳнат ва кураш нафаси ўзига тортади.

Шу маънода Фарғона водийси — меҳнат ва кураш водийси Ҳамид Олимжон учун бир умрга илҳом водийси ҳам бўлиб қолди.

¹ М. Ҳакимов, Қ. Исломов. Ҳамид Олимжон изидан. «Меҳнат ва турмуш» журнали, 1971, 11-сон, 9-бет.

² Ўша ерда.

Иккинчи бўлим

АЙНИ ЁЗ

БАХТ
КУШИҒИ

Айтиб бер-чи, шунча севганлар
Бўлганмикан менча бахтиёр?

Ҳамид Олимжон

аҳор офтобининг илиқ ҳароратидан тоғ чўққиларидаги қорлар қатлами эриб, нуқра жилғалар ҳосил бўлади. Жилғалар шалолаларга, шалолалар эса дарёларга айланади. Дарё ўтган жойда ҳаёт гуркирайди. Табиатнинг сўлим обидалари дарёлар ёқасида қад кўтаради.

Дарёлар туташган жойда эса денгиз туғилади. Денгиз бутун бир ўлкага сув ва нур беради, унга мўътадил иқлим, ҳусн ва латофат бағишлайди.

Шоирлар ҳам дарё янглиғ жилғалардан ҳосил бўладилар. Баъзи бир жилғалар қақроқ даштларга етмай, йўқ бўлиб кетади. Бошқалари эса қанча олис йўл босса, шунча қудрат ва кўлам касб этиб, тошқин дарёга айланади.

30-йилларнинг ўрталарига келиб, Ҳамид Олимжон ҳам ана шундай тошқин дарёга айланган эди.

Тошкентдаги Дегрез ва Уқчи маҳаллаларни Ўзбекистон ишчилар синфининг бешиги дейиш мумкин. Қарийб юз йилдан бери бу ерда пўлат қуйиб, чўян эритиб, турли хўжалик асбобларини ясаганлар. Тунука сурнайдан тортиб, қўрғошнинг тўппончагача, қилич-қалқондан тор-

тиб, қозон ва омовгача — ҳамма нарса шу ерда тай-
ёрланган.

Ана шу маҳаллада истиқомат қилувчи Муслим дегрезни инқилобга қадар бутун Тошкент билар ва ҳурмат қилар эди. Муслим дегрезнинг ҳовлисида катта дошқозон бўлиб, унда ҳар икки ҳафтада пўлат ё чўян эритилар, улар турли шаклларга қуйилар, сўнг қозон ё омов шаклини олиб, бошқа хонадонга кириб борар эди. Пўлат ва чўян эритиладиган кун худди байрамдагидек қувончли ўтарди.

Шундай кунларда Муслим дегрезнинг ёнида унинг беш нафар ўғли ҳам турарди. Унинг фарзандлари ҳам ота касбини эгаллаган, дегрезлик ҳунарига астойдил ихлос қўйган кишилар эди.

Муслим дегрезнинг бешта фарзандидан бири Исроил дегрез эди.

Исроил дегрез етти фарзанд кўрди ва ўз фарзандларини энг кенжасини Зулфия деб атади. >

Зулфиянинг болалик чоғлари ана шу иш муҳитида, пўлат тафти анқиган хонадонда кечди. Унинг наздида отаси шундай моҳир дегрез эдики, у ҳатто пўлатдан қўғирчоқ ҳам қуйиши мумкиндек туюларди. У дошқозон атрофида безовта юрган отасининг ортидан эргашиб, «Дада, менга қўғирчоқ ясаб беринг!» деб илтимос қиларди. Озгингина, қорачадан келган, чайир танли отаси эриган пўлатнинг учқунларини сачратиб, турли асбоб-анжомлар ясар экан, халқ эртақларидаги паҳлавонлардек туюлар эди унга.

Ҳар бир касб-ҳунар кишиларининг ўзига хос характери бор. Дегрезлар одатда камгап, темир иродали, чайир кишилар бўладилар. Исроил дегрезда бу фазилатлардан бошқа қатор сифатлар ҳам бор эди. У ўз ҳунарига астойдил берилган, меҳри дарё, тийрак нигоҳли, илғор қарашли киши эди. У фарзандларини ҳалол, меҳнатсевар, халқ манфаати билан яшайдиган кишилар қилиб тарбиялади. Катта ўғли Исмоил Москвада, Шарқ халқлари коммунистик университетида таҳсил олгач, масъул партия лавозимларида ишлади. Қодир ҳам комсомол ташкилотчилардан бири бўлди. У пенсияга чиққунга қадар ота касбини давом эттириб заводда — қуюв цехида ишлади. Нормат Исроилов эса 30-йилларнинг йирик партия ва давлат арбоби эди.

Зулфия ота-онаси ва акаларидан дастлабки ҳаёт сабоқларин олди.

«Менинг онам қаноти қайрилган қуш эди,— деб эслайди бугунги кунда ўзбек халқининг севимли шоираси Зулфия.— Онамнинг қанчадан-қанча қўшиқ ва афсоналарни, дoston ва эртақларни билишига ақлларимиз бовар қилмасди».¹ Қиш оқшомлари бутун оила сандал атрофида тўпланар, Хадича хола эса шеърлар ўқир эди. У қанчадан-қанча шеърларни ёд билар, уларни ажиб бир қироат ва ҳаяжон билан ўқирди. «Мен Навоий, Бедил, Фузулий шеърларини биринчи марта ундан эшитган эдим,— дейди Зулфия опа.— Мен онам туфайли уларнинг кўпгина сатрларини ҳанузга қадар биламан. Онам Фузулийнинг «Лайли ва Мажнун» дostonини айниқса севар эди. Бу муҳаббат онамдан менга ҳам мерос бўлиб ўтган»¹.

Хадича хола ҳозиргидек чароғон даврда яшаса ё шоира, ё олима бўларди. «Лекин шунга аминманки,— дейди Зулфия опа,— мўъжизалар яратишга қодир, жаҳонни кўзга кенг очувчи, инсонни гўзаллик сари етакловчи сўзга шайдолик ҳиссини меннинг қалбимда остона ҳатлаб кўчага чиқмаган оддий аёл — онам уйғотган»².

Зулфия ўзининг бутун кейинги ҳаётида ота ва онасига ўхшашга ҳаракат қилди. «Отам учун ишнинг катта кичиги йўқ эди,— ёзади Зулфия,— Қудратли олтин қўллар ва сахий қалбга эга эди у. Мен ҳали-ҳанузгача отамдай бўлишни орзу қиламан, аммо, на илож, инсон қалбига кира билиш темирга ишлов беришдан машаққатлироқ; юракни чақмоқ каби аланга олдиришга ҳар ким ҳам муяссар бўлавермас экан».⁴

Ана шу тарзда ҳаёт дорилфунуни билан танишган Зулфия бошланғич маълумотни олгач, 1931 йилда хотин-қизлар билим юртига ўқишга кирди. Зулфия бу даврда, бошқа дугоналари қатори, ўқитувчи бўлишга аҳд қилган эди. Лекин у бу йилларда «донолик ва би-

¹ А. Акбаров. Зулфия. Т., Изд. литературы и искусства им. Г. Гуляма, 1975, 20- бет.

² Зулфия. Куйларим сизга, «Тошкент» бадий адабиёт нашриёти, 1965, 6- бет.

³ Зулфия. Ўша асар, ўша бет.

⁴ Ўша асар, 7- бет.

лимнинг сира туганмас конлари — Навоий ва Ҳофиз, Пушкин ва Байрон асарлари билан танишар экан, ўзи ҳам қандайдир жуфтланган, оҳангдош байтларни тўқий бошлаганини сизди. У шеър ёза бошладди. Бу йилларда билим юртида Шукур Саъдулла ва Тошпўлат Саъдий бошлиқ адабиёт тўгараги иш олиб борар, қизлар улар туфайли асарлари билан танишар, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Уйғун ва бошқа шоирлар билан учрашув кечаларини ўтказар эдилар. Зулфия ана шундай учрашув кечаларида бутун вужуди қулоққа айланиб, истеъдодли ўзбек шоирларининг шеърларини тинглар, улардан завқ ва шавқ олар эди.

Ҳамид Олимжон билим юртидаги учрашув кечаларида қизлар билан суҳбатлашар экан, уларни классик ва совет адабиёти асарларини ўқишга даъват этарди. Зулфия тинимсиз китоб ўқир, кечалари ҳаммадан яширинган ва яширган ҳолда — шеър машқ қиларди. Ниҳоят, ўз машқларини тўгарак раҳбарларига кўрсатишга ботинди. Унинг «Мен иш қизи» деб номланган биринчи шеъри 1931 йил 17 июлда «Ишчи» газетасида босилди.

Зулфиянинг шеъри газетада чиққанидан беҳад қувонган акаси Нормат уни ҳаммага кўз-кўз қилади. Унинг бундай қувончга берилиши Зулфияга куч ва мадад бағишлайди. Энди унинг шеърлари бирин-кетин «Ёш ленинчи» ва «Қизил Ўзбекистон» газеталарида, «Янги йўл» ва «Ўзбекистон шўро адабиёти» журналларида чоп этила бошлайди. 1932 йилда эса Зулфиянинг биринчи шеърлар тўплами — «Ҳаёт варақлари» матбуот юзини кўради.

Бу шеърлар Ҳамид Олимжоннинг ҳам назарига тушадди.

1934 йил эди. Ҳозирги Дзержинский майдонида, собиқ «Молодая гвардия» кинотеатри олдида Зулфия Ҳамид Олимжонни учратиб қолади. Улар бу вақтга қадар фақат адабий кечалар орқалигина бир-бирлари билан таниш эдилар. Ҳамид Олимжон бу кутилмаган учрашувдан мамнун бўлиб, Зулфия билан узоқ суҳбатлашди. Шу воқеадан бир кун илгари газетада Зулфиянинг «Студентка» деган шеъри босилган эди. Ҳамид Олимжон бу шеърни мақтаб, ёш шоиранинг кўнглини кўтарди.

«Шу куни алламаҳалгача уйқум келмади, — деб эслайди шоира. — Уша пайтларда танилган шоирнинг мақтови мени тўлқинлантириб юборди. Мен чачан бў-

либ гуллаган олча тагида ётардим — баҳор пайти эди — ўша кечаси «Олча гуллаганда» лирик шеъримни ёздим».¹

Ўша қутилмаган учрашув Светлана Сомованинг «Шоир ҳақида дoston» асарида бундай тасвир этилади.

Ҳали булар бир-бирин топиб,
Жамолларни кўргунча аён,
Шеърлари газеталарнинг
Бетларида турди ёнма-ён.
Шеър очди муҳаббатга йўл,
Аён қилди қалб оташин ҳам.
Гўё улар беришгандек қўл,
Юракларни уришин шу дам
Сезгандилар сатрма-сатр,
Бўлгандилар мафтуну асир.
Кўзларига чўкди ўйчанлик,
Қандайдир дард, муштоқлик изи,
Висол учун бўлган ташналик,
Бир-бировин кўргунча юзин,
Шеърдаги содда, самимий
Ҳар бир сўзда топгандек аксин
Бир кун оқшом пайти иккиси,
Ногаҳоний кўришган бир зум
Шодлик, дардни кўринг деб бирга
Муҳр босди улар умрига².
(Ш у к р у л л о т а р ж и м а с и)

Ўша тасодифий учрашувнинг бундай шоирона талқин этилиши ҳам, Зулфиянинг ўша унутилмас оқшом соатларида «Олча гуллаганда» шеърини ёзиши ҳам бежиз эмас эди. Афтидан, Ҳамид Олимжон билан Зулфия ўртасидаги дўстлик ва муҳаббатнинг муҳташам биносига худди ўша куни биринчи ғишт қўйилган эди. Зулфия шу учрашувдан кейин Ҳамид Олимжон туғрисида тез-тез ўйлайдиган, Ҳамид Олимжон эса ёш шоиранинг шеърларини диққат билан кузатадиган бўлди.

Кўп ўтмай, Зулфия билим юртини тугатиб, 1935 йилда Ўзбекистон Фанлар комитети қошидаги Тил ва адабиёт институтининг аспирантурасига ўқишга кирди. Бу ерда

¹ Акбаров. Зулфия, 31—32-бетлар.

² Светлана Сомова. Шоир ҳақида дoston, Т. Ўзадабий-нашр, 1963, 31—32-бетлар.

у бўлажак таниқли олимлар — Солиҳ Муталлибов, Фулом Каримов, Аюб Фуломов кабилар билан бирга ўзининг назарий билимини оширди. Бу йилларда Тил ва адабиёт институтида Ҳамид Олимжон ҳам хизмат қилар эди. У Зулфия билан учрашган кезларида унинг ижоди билан қизиқар, унга турли маслаҳатлар берар эди. Ҳар бир учрашув уларни тобора яқинлаштирар ва бир-бирларининг қалбига муҳаббат уруғларини соча бошларди.

1935 йил улар ҳаётига бахтли сана сифатида кириб келди. Худди шу йилнинг 23 июлида тақдир икки шоирнинг ҳаёт риштасини бутун умрга бир-бири билан улади. Бу даврда Ҳамид Олимжон 26 яшар қирчиллама йигит бўлиб, бешта шеърлар ва ҳикоялар китобининг муаллифи, таниқли шоир, тиришқоқ олим, ёш шоирлар учун эса устоз сифатида ҳам эл оғзига тушган эди. У Зулфия учун турмуш ўртоғи ва дўстгина эмас, балки унинг ижодий тақдирини мислсиз аҳамиятга молик сиймо ҳам бўлди.

Зулфия ҳали ёш экан, Хадича хола ўзи пилла тутиб, ундан олган ипакни ўзи турли-туман рангларга бўяб, инсон кўзини қамаштирадиган палак тиккан эди. Бу палак Хадича холанинг келин-куёвга қилган тўёнаси бўлди. Ҳамид Олимжон наздида палак уйга қандайдир ўзгача файз ва шукуҳ бағишлаган эди. Хадича холанинг тўёнасидан ҳам суюмли ва мунис ёридан чексиз қувончларга тўлган шоир ўзини бахт ва саодат оғушида ҳис этди. Ана шу фусункор онлардан бошлаб севги ва муҳаббат сеҳри билан йўғрилган бу гўзал масканда ярим тунга қадар шеърятнинг икки чироғи ўчмайдиган бўлди.

Тўй арафасида икки ёшнинг бир-бирига тўйган майлидан ва қароридан огоҳ бўлган шоиранинг акаси — таниқли партия арбоби Нормат Исроилов бўлажак куёв билан танишиш иштиёқини билдирди. Кунларнинг бирида у Зулфия орқали Ҳамид Олимжонни М. Горький номидаги маданият ва истироҳат боғига, концертга таклиф этди. Улар боғнинг панжарали дарвозаси олдида учрашар эканлар, Ҳамид Олимжон билан Нормат Исроилов эски қадрдонлардек қуюқ кўриша кетдилар. Маълум бўлишича, Ҳамид Олимжон Тошкентга кўчиб келиб, Обсерватория кўчасидаги уйни ўз номига расмийлаштирганда, тасодиф амри билан бўлажак қайин оға ёрдам берган экан.

Орадан хийла вақт ўтиб, тўй шабадаси яқинлашиб

қолганда, Нормат Исроилов Зулфияга мурожаат этиб, «Синглим, ўша пайтда Ҳамиджон учунгина эмас, ўзимиз учун ҳам ҳаракат этган эканмиз», деган эди.

Одатда тўй мураккаб ва машаққатли жараённинг ҳосиласи бўлади. Одам атодан қолган урф-одат ва расм-русмлар келин ва куёвнинг, улар ота-оналарининг елкаларига залворли юк бўлиб тушади.

◀ Ҳамид Олимжон ва Зулфиянинг тўйи ўзгача ўтди. Шонрнинг ўша кезлардаги дўстларидан бири совчи бўлиб борди. Олди-берди умуман бўлмади. Хадича хола фақат бир нарса, — куёвнинг онаси бор-йўқлиги билангина қизиқсинди.

Компла хола шу даврга қадар Жиззахда истиқомат қиларди. У тўй баҳонаси билан Тошкентга келди ва бир умрга шу ерда, Ҳамид Олимжоннинг бағрида қолди. ▶

Тўйдан кейин ўн кун ўтар-ўтмас, келин ва куёв Оқ-тошга бориб, бокира табиат оғушида «асал ойна»ни ўтказдилар. Ҳамид Олимжон «Бир ёнда тоғ, бир ёнида боғ» қад кўтарган ерда болалик кезларини эслаб, яйраб ҳордиқ чиқарди. Тоғ-тошларига урила-урила, сачраб ва нуқра кукунлар ҳосил қилиб оқаётган муздек сувда балиқ каби юзди.

Сув оқарди,

Қўйнида

Кўкрак кериб,

Балиқ каби

Шўнғиб ётардик...

(«Болалик»)

Ҳамид Олимжон қанчалик улғайиб, шонр ва жамоат арбоби сифатида эл-юртга танилмасин, бу мисраларда тасвирланган шўх ва қувноқ болалик унинг табиатидан фориг бўлмайди. У табиат билан юзма-юз қолганда, ҳаммиша ўзини унинг эрка фарзанди деб ҳис этди. У Зулфия билан бирга бўлган вақтларда ўзини шўхликка, хушнудликка, жўшқинликка ташна боладек сезди.

Ҳамид Олимжон Самарқанд йиллари туфайли азиз кишиларидан бири Ойдин Собирова эди. Улар Педакадемияда бирга таълим олишган, ўша ерда бир-бирларига меҳр туйган эдилар. Улар ўртасида дўстлик ришталари Тошкентда ҳам узилмади. Ойдин опанинг Учительская кўчасидаги уйида Ҳамид Олимжон, Зулфия, Уйғун, Га-

Фур Фулом тез-тез йиғилишиб турардилар. Ана шундай пайтларда шеърят, аския, хотирот шалоласи олдида Ойдин опанинг кичкинагина уйи торлик қиларди.

1936 йил ҳам шу ерда кутиб олинди. Ташқарида қалин қор оқ гилам тўшаган. Ҳамид Олимжоннинг болалиги тутиб, Зулфияни кўчага, чена учишга таклиф этди. Ченанинг йўқлиги шоир раъйини қайтаролмади. У пальтосининг барини Зулфияга тутқазиб, оппоқ кўча бўйлаб қийқириб, хандон уриб, уни тортиди.

Зулфия шоир билан бирга кечган ана шу бахтли йилларда ҳар қандай истеъдод доимий меҳнат туфайли чархланиши, ҳақиқий санъаткор буюк меҳнат интизомига эга бўлиши лозимлигини кўрди. Ҳамид Олимжон ҳар қандай шароитда ҳам эрта билан соат 6 дан 11 га қадар уйда ижод билан шуғулланар, сўнг ҳали сиёҳи қурмаган асарини овоз чиқариб ўқир ва унинг қандай жаранглашини текшириб кўрар эди.

Зулфия ўзининг ҳар бир шеърини унинг назаридан ўтказар, аммо Ҳамид Олимжон бу шеърларга қалам урмас, балки улардаги кучли ва кучсиз сатрларини кўрсатар, тушунтирар эди.

«Иккинчи китобни ёзаётганимда,—деб ёзади шоира,—бир кун Ҳамид Олимжондан шундай деб сўраганим эсимда: «Нима учун мен ёзган шеърларнинг ҳеч поёни бўлмайди? Қайси бандда тўхтамасин, яна давом эттирса бўлаверади-я!» У кулиб туриб, бундай деган эди: «Чунки сиз ҳар бир шеърингизда биратўла ҳамма гапни айтиб олмоқчи бўласиз, ваҳоланки, бундай қилиш ярамайди. Кейин биласизми, шеърни охиридан бошлаб ёзиш керак»... Унинг маслаҳати нақадар нозик ва аниқлигини кейинчалик ўзимда назмхонлик қилиш эмас, балки бирон муҳим ва юрагимда туғилиб қолган фикрни баён қилиш зарурати етилгач, тушундим»¹.

Зулфия Ҳамид Олимжон билан бўлган суҳбатлардан кейин шеър ёзган, шеърлари босилиб чиққан ҳар қандай киши ҳам шоир бўла олмаслигини, шоир бўлиш учун дунёни ўзгача кўриш зарурлигини тушунди.

Улкан шоир, нодир инсоний фазилатлар соҳибини Ҳамид Олимжон Зулфияга, ҳамма нарсада ўрнак бўлди. У ажойиб шоирдан фикрлашни, меҳнат қилишни ва шеър ёзишни ҳам, дўстларга меҳрибон, душманга шаф-

¹ Ўша журнал. 244-бет.

қатсиз бўлишни ҳам ўрганди, унинг ижод мактабида таълим олди. Ҳамид Олимжон шу маънода Зулфиянинг қалбига уйғун ҳамроҳи ва сезгир маслаҳатчиси бўлди.

«Мен шеъриятга эндигина кириб келган навқирон чоғимда, — эслайди шоира, — Ҳамид Олимжон... мендан рус адабиётини билишимни сўради. Мен ўзбек тилига таржима этилган барча асарларни ўқиганимни айтдим. «О, бу жуда оз, жуда ҳам оз! — деди у. — Биринчидан, кам нарса таржима этилган, энг муҳими эса, асарни оригинал тилида ўқий билиш керак, шундагина текстнинг бутун тароватини, бутун ширасини ҳис этиш ва бирор нарсага уриниш мумкин... У менга олиб келган рус тилидаги дастлабки китоб Некрасовнинг асарлари эди. Мен рус тилини пухта билмаслигимга қарамай, уни бир нафасда ўқиб чиқдим. Шаклнинг фавқулодда оддийлиги, фикрни ифодалашдаги соддалик ва куч-қувват мени ларзага солгани кечагидек эсимда».¹

Ҳамид Олимжон Зулфияни фақат Некрасов ижоди билангина эмас, Пушкин, Лермонтов, Тютчев, Фет, Есенин ва Маяковский асарлари билан ҳам яқиндан таништирди. Унинг ўзи бу ва бошқа шоирларнинг кўпгина шеърларини ёд билар эди. «У камёб хотира соҳиби эди, — Мен баъзан дунёда бирор шоир йўқки, Ҳамид Олимжон унинг шеърларини билмаган бўлсин, деб ўйлар эдим».²

Зулфия Ҳамид Олимжон таъсирида рус классик шоирларининг асарларини қунт билан мутолаа қилди. Уни Пушкин, Тютчев, Фетнинг мусиқий мисралари айниса ром этди. У эрта тонгда туриб, Фетнинг «Салом билан келдим сенинг ёнингга...» шеърини ёд ўқиш билан ўз оиласини уйғотадиган бўлди. Уша кунларда Зулфия қуёшнинг илк нурлари билан турибоқ Фетнинг ушбу сеҳрли мисраларини рус тилида баланд овоз билан ўқир ва унинг қўнғироқдек ёқимли, янгроқ овози дилнавоз ва дилафрўз тонг отганлигини англатар эди.

Я пришел к тебе с приветом,
Рассказать, что солнце встало,
Что оно горячим светом
По листам затрепетало,

¹ Уша журнал. 251- бет.

² А. А к б а р о в. З у л ф и я, 37- бет.

Рассказать, что с той же страстью,
Как вчера я пришел снова,
Что душа все так же счастью
И тебе служить готова...

Бу мисралар гарчанд Фетнинг қаламига мансуб эса-
да, улар ўша кезларда Зулфия қалбининг барча замза-
малари, жилвалари, тебранишларини ифода этар ва
унинг қалб овозидек янграр эди. Яна эътибор беринг:

...Кечагидек келдим ёнингга,
Ўша ҳис ва ўша эҳтирос —
Билан қалбим бахтга ва сенга
Хизмат қилай дегани ҳам рост...

Орадан бир неча йиллар ўтиб, бахт осмонини қоп-
қора қуюн чулғаган кезларида Зулфия шеърларидан
чинқириб отилган садо ана шу мисраларда ифодаланган
чинни туйғуларнинг чил-чил синиши эмасмикан?!

Барча бахтиёр кишилар бир-бирларига ўхшайдилар.
Бахтиёр инсон дилнавоз ошиқ ёки маъшуқага ўз қалби-
нинг биллур туйғуларини нисор этади. Зулфия ҳам,
Ҳамид Олимжон ҳам ўша чароғон йилларда қалб қўри-
ни, меҳр-муҳаббат тафтини бир-бирларидан сира аяма-
дилар.

Бу, икки шоирнинг ўзаро ҳурмат ва муҳаббатга
асосланган иттифоқи эди.

Бу даврда Зулфия ижоди баҳор чоғларидаги қорли
чўққилардан эндигина пайдо бўлаётган кичик бир жилға
эди. Кунлар, ойлар ва йиллар ўтиб, бу жилғанинг улкан
дарёга айланиши муқаррар эди.

Жамият ҳаётининг ҳар бир соҳасини қамраб олган
инқилоб 20-йилларда ўзбек шеърлятида ҳам тўнтариш
ясади. Анъанавий аруз ўрнига инқилобий маршлар
оҳангига жўр бўлиб, бармоқ кириб келди. Бу ҳол инқи-
лобий давр талабларига айниқса асқотди. 20-йилларнинг
охир ва 30-йилларнинг бошларида эса эркин шеър
вужудга келди. Шеърлят инқилобий кураш қуролига
айланди. Ўзбек шеърлятининг сиёсий-ижтимоий жаран-
ги, агитацион ҳарорати бениҳоя ошди.

Ҳамид Олимжон 1930-1931 йиллардаги шеърӣ таж-
рибаларидан сўнг эркин вазнга ортиқ қайтмади. Шоир-

нинг бу давр шеърларидаги қайноқ, ҳужумкор овози энди бармоқ вазнининг равон оқимларида бир оз «совиб», салобат ва виқор касб этди. Унинг шеърларидаги ҳайқириқ ва хитоблар ўрнини сокин ва теран кечинмалар эгаллади. Ана шу сокин кечинмалар силсиласида муҳаббат туйғулари ҳам салмоқли ўрнини касб эта бошладди.

✓ Ҳамид Олимжон 1936 йилда ёзган шеърларидан бирига татар шеърятининг классиги Ҳодид Тоқтошнинг: «Муҳаббат — ўзи эски нарса, лекин у ҳар бир юракда қайта янгиланади», деган сўзларини эпиграф қилиб келтиради. Бу сўзлар шеърнинг автобиографик характерга эга эканига шама эди. Дарҳақиқат, шеърнинг мундарижасида ҳам ошифта шоир қалбининг биографияси ўзифодасини топган:

Ҳар юракнинг бир баҳори бор,
Ҳар бир қалбга ишқ бўлар меҳмон.
Ҳар юракда гуллар муҳаббат,
Бўстон этар уни бегумон.
Лекин Лайли бошига келган
Қора кунлар бизга ёт бутун;
Бизга ётдир Ширин бахтини
Поймол этган у қоп-қора тун.

Шоирнинг ўз рафиқасига бўлган муҳаббати Фарҳод ва Мажнунларнинг севгиси янглиғ беадад эди. Ана шу муҳаббат туфайли у ўз бахтини янада чуқур ҳис этди:

Қарашларинг тинчимни олиб,
Чертиб кетди қалбим торини,
Шундан кейин сездим юракда
Шунча кучли ўтнинг борини.
Айтиб бер-чи, шунча севганлар
Бўлганмикан менча бахтиёр?

Бу мисралар 1936 йилнинг кузида Сочида ёзилган. Ҳамид Олимжон «Хаёлинг-ла ўтади тунлар...» номли ўша кезларда битилган бошқа бир шеърида ўз қалбидаги севги туғёнининг Қора денгиз тўлқинларидан зарра ҳам кам эмаслигига қасам ичади, севган кишига содиқ бўлмоқликнинг ўзи саодат эканини ва у ана шу саодатни ҳеч қачон бой бермаслигини айтади. «Хаёлимда бўлдинг узун кун...» сарлавҳали шеърда ҳам суюкли ёрни қўм-

саш оҳанглари янграб туради. Шу сафар чоғида шоир қалбини банд этган туйғулар «Соғинганда» шеърида яна бир бор жилва беради.

Ҳамид Олимжоннинг «Кечир мени, нозли малагим...», «Севги десам, фақат сен десам...», «Савол» каби шеърларида ҳам Зулфияга бўлган муҳаббат туйғулари жўш уриб туради. Уз рафиқаси ва қаламкаш дўстига бўлган самимий ҳурмат ва муҳаббатда Ҳамид Олимжон маънавий оламининг бойлиги, гўзаллиги, улуғворлиги акс этади; унинг ўзи истеъдоди ва маданияти билангина эмас, балки қалбининг бокира ва фусункор чечаклари билан ҳам бениҳоя илғор ҳамда баркамол киши бўлгани аён кўринади.

Ҳамид Олимжон қатъий меҳнат интизомига амал қилар эди. У кўп ва бетиним ижод қилиш билан бирга кўнгилли ҳордиқ олиншни, дўстлар гурунгида бўлишни, оқилона суҳбат қуришу мириқиб ҳазил-мутойнбага берилишни севар эди.

Якшанба Ҳамид Олимжон ва унинг оиласи учун чин маънода ҳордиқ ва истироҳат куни эди. Шу куни шоир қўлига қалам олмас, аёллар оғир рўзғор ишлари билан машғул бўлмас эдилар.

Одатда у барвақт туриб, Зулфия билан бирга бозорга борар, рўзғор учун керакли маҳсулотларни обдан танлаб, харид қилар эди. Сўнгра кўчага чиқиб, биринчи келган трамвайга тушар ва шу трамвайнинг охириги бека-тига қадар бориб, шаҳар ташқарисига чиқиб оларди. Бундай сайрларни у «матчой сайл» деб атарди.

У Обсерватория кўчасида истиқомат қилганда, 2 ва 3-трамвайларга ўтириб, Гидир ва Салор бўйларига боришни, яшил кенгликларга чиқиб тоза ва тўйимли ҳаво билан нафас олишни, қушлар навосини тинглаб, ўт-ўланларнинг яшил ёғдусини симиришни севарди.

«Матчой сайл» табиат бағрига кириш, руҳга ҳордиқ бериш, ранглар ўйинига, садолар шалоласига, хуллас, табиатнинг маъсум латофатига сингиш, ижод учун чўғ олиш эди.

Дарвоқе, табиатдаги гўзалликни кўра ва қўмсай олмайдиган инсон уни Ҳамид Олимжондек беадад шеър-ий куч билан акс эттира олармиди?! Йўқ, йўқ!! Ҳаётни, табиатни Ҳамид Олимжондек бежилов эҳтирос билан севувчи кишигина шундай ошифта шоир бўлиши мумкин...

Ҳамидона сайиллар Зулфиясиз ўтмас эди.

Ҳамид Олимжон билан Зулфиянинг «табиат қучоғига» қилган ана шундай саёҳатларидан бири 1936 йил баҳоридаги лола сайли эди. Орадан бир йил ўтгач, шоир ўша сайил сонияларини хотирлаб, ўзининг латиф шеърларидан бирини ёзган эди:

Энг гуллаган ёшлик чоғимда
Сен очилдинг кўнгил боғимда.
Шунда кўрди кўзим баҳорни,
Шунда қалбим таниди ёрни.
Кушлар сайрар жонимга пайваст,
Мен севгининг бўйи билан маст,
Куни билан далада қолдим,
Лолазорлар ичра йўқолдим.
Қучоқ-қучоқ гуллар терганим
Ва келтириб сенга берганим
Кечагидай ҳамон эсимда,
Ҳар сония, ҳар он эсимда.
Шундан бери тилимда отинг,
Шундан бери дилимда отинг...
Энг гуллаган ёшлик чоғида
Сен очилдинг кўнгил боғимда.

Ҳамид Олимжон ўз муҳаббати билан беҳад бахтли эди. Бахтиёр кишига эса ҳамма нарса гўзал бўлиб кўринади:

Бахтим борки, ҳар нарса гўзал
Кўринади менинг кўзимга.

Ҳамид Олимжон 30-йилларнинг иккинчи ярмида она юртнинг оташин куйчисига бежиз айланмаган, олтин водийлару бахмал адирларни бежиз ёниб тасвирламаган, бепоеън Ватанимизнинг жаннатмонанд тасвирини бежиз яратмаган эди. Шоирнинг бахт-саодат ҳақидаги бир туркум шеърлари ҳам ана шу бахтли муҳаббат чашмасидан юзиб чиққан эди.

30-йилларнинг одоғи турли-туман адабий ҳодисаларга бой бўлди. 1937 йилда А. С. Пушкин вафотининг 100 йиллиги, 1938 йилда Т. Г. Шевченко таваллудининг 125 йиллиги, 1939 йилда Ҳамза таваллудининг 50 йиллиги,

1940 йилда эса Бобир вафотининг 410 йиллиги ва бошқа саналар кенг нишонланди. Навоий туғилган куннинг 500 йиллик юбилейига қизгин тайёргарлик ишлари бошланиб кетди.

(Улуғ рус шоири вафот этган сананинг яқинлашиб келиши муносабати билан Ўзбекистон ҳукумати Пушкин асарларини ўзбек тилига таржима этиш ишларига айнақса катта эътибор берди. 1936 йилнинг ёз ойларида бир гуруҳ ўзбек ёзувчилари Ўзбекистоннинг хушманзара ёрларидан бири — Чимёнга чиқиб, Пушкин асарларини таржима этиш устида қизгин ижодий иш олиб бордилар. Чимён тоғларининг ёнбағрига тикилган ўтовларда рус шеърини қўшининг аксар асарлари биринчи марта ўзбек тилида янгради. Шу ерда Ойбек «Евгений Онегин» шеърини романини, Усмон Носир «Боғчасарой фонтани», Миртемир «Руслан ва Людмила», Темур Фаттоҳ «Лўлилар» дostonларини, Ҳамид Олимжон эса «Кавказ асири» ва «Сув париси» асарларини таржима этдилар. Чимён, Ойбек ибораси билан айтганда, пушкинчиларнинг соз масканига айланди.)

Светлана Сомова ана шу унутилмас кунларни бундай тасвирлайди:

Етти чироқ тоғлар бағрида
Етти уйдан нур сочар тунда.
Пушкин шеърин ўзбек шеърига
Етти шоир соларди шунда.
Ойбек билан ҳамдам Онегин,
Годуновга Фафур ҳамсуҳбат.
Тиниқ қора из солиб секин,
Шалолалар ёқалаб шу пайт
Черқас қизи йўл олар пастга
Ва Ҳамиднинг олдига кириб,
Севги дардин сўзлайди аста.
...Чимённинг тоғ гумбазларида
Пушкин шеъри янграб барҳаёт.
Шарқнинг тиниқ юлдузларида
Пушкин шеъри ёзарди қанот¹.

Чимён шу кезларда шеърини бўстонига айланди. Тоғ бағрига тикилган ўтовлардагина эмас, соҳилида бўтакўз ўсган шўх ирмоқлар қўшиғида ҳам, барзанг қоялар ус-

¹ Светлана Сомова. Шоир ҳақида дoston, 19—20-бетлар.

тида хиром этаётган қушлар парвозида ҳам Пушкин шеъри жаранглаётгандек бўлди. Ижод жараёнида шоирларнинг бир-бирларига меҳри ошди. Уларда шеър сеҳрини, шеър санъатини тушуниш ҳисси кучайди. Улар Пушкин билан мулоқотда бўлиш асносида унинг доҳиёна мактабидан сабоқ олдилар, шеър илмини пухта ўргандилар.

Ойбек тун бўйи мижжа қоқмай ишлар, Ҳамид Олимжон эса, бошқа шоирлар каби, кундузги соатларда ижод билан банд бўлар эди. Етти шоир орасида яккаю ягона аёл Зулфия эди. У ўша унутилмас кунларда яқинлашиб келаётган оналик бахтидан сармаст юрар, зилол Чимён сувларию Пушкиннинг ўзбек наволарида туғилаётган сархуш шеърларидан баҳри-дили чаманзор эди. Шундай буюк воқеаларга дахлдорлиги, бу оламшумул тадбирга бош-қош бўлган шоирга дилдошлиги билан бахтиёр эди у!

Бир томондан, Чимённинг фусункор манзараси, нуқра қўшиқ бўлиб оққан ариқлар ва муаззам тоғларнинг сокин тароналари, иккинчи томондан эса, Пушкин асарларининг ажиб бир таровати «пушкинчи» шоирларнинг илҳом чашмасини янада тўлқинлантирди. Ойбек «Наъмат», «Гўзал Чимён», «Тоғ сайри», «Абадият ва умр..» каби сўлим шеърларини, Шайхзода «Ун икки булоқ», «Дара», «Ўтовда» каби сўлим шеърларидан иборат Чимён туркумини, Ҳамид Олимжон эса «Чимён эсдаликлари», «Ҳолбуки, тун...», «Ишим бордир ўша оҳуда» шеърларини ёздилар.

Шу даврда шоир билан бирга Чимён ўтовларида яшаган Шайхзода «Ҳолбуки, тун...» шеърининг яратилиши тарихини бундай ҳикоя қилган эди:

«Кечалари баъзи бирларимиз чирогни ёқиб, ижодий ишлар билан шуғулланар, бошқалари кундуз ишлагани учун ухлаб ётишар эди. Ҳамид эса ойдин кечаларда сой бўйи, далада ва ўрмон йўлларида ёлғиз кезар, бир неча соатлаб ғойиб бўлиб кетар эди. У, кейин ўзи айтишича, бу шеърдаги лавҳалари йўл-йўлакай ой нурида қоғозга қайд қилиб, сўнгра мунтазам шеър шаклига солган. Ҳақиқатан ҳам гўзаллик, табиат ҳусни, туннинг ваҳми, ойнинг нури, дараларнинг сирли нағмалари Ҳамидни мафтун қилмай қўйиши амримаҳол эди. У ҳатто шеърини асосан ёзиб битиргандан кейин ҳам тоғ ва сойларнинг, осмон, булут ва ойнинг рангларини, тус ва жозибасини

аниқлаш учун «йўқлама» саёҳатига чиқиб, ўз шеърини тўлатар эди. Катта ҳаяжон ва ҳароратга тўлган Ҳамид қалби уни тўлқинлатган мавзунини ва туйғуларни қоғозга чизиб қўймагунича тинчимас эди. Мана, «Қолбуки, тун...» шеъри шоир қалбидаги ўша муқаддас изтиробларнинг ёрқин гувоҳномаси бўлиб, биз учун автопортрет даражасида азиздир. Табиатнинг сўлим чиройи билан қалбан қўйилиб туташмоқ Ҳамид назарида юксак поэзиянинг битмас-туганмас чашмаси эди».¹

Ҳамид Олимжоннинг бу шеъридаги лавҳаларни ой нурида қоғозга қайд этиб борганлиги, сўнг мунтазам шеър шаклига келтирганлиги бениҳоя мароқли фактдир. Зероки, Ҳамид Олимжон аксар лирик шеърларини бир нафасда ёзган, кейин эса уларни сайқаллаган.

Агар Шайхзоданинг ана шу хотираси асосида «Қолбуки, тун...» шеъридаги «лавҳалар»ни айрим-айрим қисмларга ажратсак, уларнинг бири «ваҳм тўлган жар», иккинчиси дара, бошқалари эса самолёт, дарё, булут, ой, тоғу тошлар экани ойдин бўлади. Шоир табиатнинг бу «лавҳалар»ини дастлаб алоҳида-алоҳида ҳам кўриб, сўнг уларни шеърнинг ғоявий меҳварига тизган. Натижада, ўлкага тун чўкиб, қарийб ҳамма жонзод уйқу оғушида бўлишига қарамай, шағирлаётган жарнинг ҳам, даранинг ҳам, дарёнинг ҳам, булутлар ва тоғу тошларни нурга чўмилтираётган ойнинг ҳам, лочин каби учаётган самолётнинг, ҳатто шоир қаламининг ҳам, — хуллас, бутун оламнинг бедор экани равшан бўлади. Демак, ҳаёт бутун коинотда бир нафасга ҳам тўхтамаган. Демак, тун ҳам, уйқу ҳам ҳаётнинг бир кўринишигина холос. Ҳаёт бир лаҳзага ҳам тўхтамайди. Зотан, тўхташ ўлим ва ҳалокатдир. Ҳаракат — ҳаётнинг, борлиқнинг табиий ва қонуний аломатидир.

Бу лирик шеърнинг ғоявий мазмуни ана шундай катта фалсафий фикрни ўз ичига қамраб олади.

Шоир бу ҳақиқатни бадний инкишоф этибгина қолмай, балки табиатнинг бу ажиб ҳикматидан ажабланиди, завқланади, ҳайратга тушади:

Шағирларди осмон ва ҳаво,
Шағирларди бутун коинот,

¹ «Шарқ юлдузи», 1959, 12-сон, 13-бет.

Шағирлардн бетиним дарё,
Шағирларди дарёда ҳаёт...
Ҳолбуки, тун...

Шеърят ана шу ажабланишдан, завқдан, ҳайратдан туғилади. Агар кишида бундай хислатлар бўлмаса, у тоғ манзарасининг фусункор ранг ва садоларини шу заълда ўқий олмаган, демак, ундан шоир туғилмаган бўларди.

Ҳамид Олимжоннинг «Чимён эсдаликлари» ва «Ишим бордир ўша оҳуда...» шеърлари ҳам ҳаётдан ана шундай шоирона завқланиш самараларидир.

Чинакам шоир, асалари сингари, ҳамиша иш ва ижод оғушида яшайди. Шоир қалбининг торлари ҳордиқ соатларида ҳам табиат ва жамият ҳаётининг нозик импульсларини қабул қилади. Ҳамид Олимжон эса чинакам шоир эди.

«Ҳамид Олимжон,— дейди Зулфия,— мақсад сари интилган, ҳамиша ишнинг ва ўз имкониятларининг поёни билган, шеърга ҳам, ўзига ҳам талабчан бўлган, бошқача бир тахлитдаги инсон эди. У шеърый бандларни шундай маромига келтирар эдики, улар кейин, худди эритмадан чиққан кристаллдек, қуйма бир ҳолатга кирарди»¹.

Ҳамид Олимжоннинг кристалл жилвали шеърларини ўқир экансиз, унинг шеърый имкониятлари поёнсиз бўлгандек туюлади. У табиатдаги ранглар қўшиғини, садолар рангини нозик ҳис этади, табиат ҳаётидаги контрастда ҳаёт латофатини кўради. Табиат гўзаллиги унинг эҳтиросларини жунбушга келтиради. Унинг илҳом париси сойнинг шарқироқ суви бўлиб оқади, қоялардан қушлар бўлиб учади... У ҳамма нарсадан ана шу оҳуни — илҳом парисини қидиради:

Мен ҳалок этарман ўзимни,
Тинчланмасман, топмай қўймайман,
Шикоятим, дардим, арзимни,
Қулоғига сўйларман майин,—
Ишим бордир ўша оҳуда.

¹ «Дружба народов», 1971, 4-сон, 250-бет.

Усиз менинг тинчим йўқолур,
Усиз юрак чолғусиз қолур,
Усиз эсдан чиқар одатим,
Унутилар бор саодатим,—
Ишим бордир ўша оҳуда.

Илҳомсиз, ижодсиз яшаш санъаткор қалби учун чолғусиз яшашдек гап эди. Унинг саодати ижодда эди.

1937 йилнинг январь-февраль ойларида А. С. Пушкин вафотининг юз йиллиги муносабати билан ўзбек халқи улуг рус шоирининг ёрқин хотирасини самимий ёд этди. Ўзбекистон Ёзувчилар союзида А. С. Пушкин ижодига бағишланган қатор адабий кечалар, конференциялар ўтказилди. Республика матбуотида доҳий шоирнинг ўзбек тилига таржима этилган асарлари ҳамда унга бағишланган мақолалар ва шеърлар эълон қилинди. 9 февралда эса Свердлов номидаги театр биносида А. С. Пушкин вафотининг 100 йиллигига бағишланган шаҳар жамоатчилигининг тантанали адабий кечаси бўлиб ўтди. Юбилей тадбирларида Ойбек, Усмон Носир, Уйғун, Ҳамид Олимжон, Ойдин, Шайхзода, Файратий, Р. Мажидий ва бошқа ёзувчилар фаол қатнашдилар. СССР Ёзувчилар союзи Правлениясининг ушбу санага бағишланган IV пленумида эса (Москва, 22-26 февраль) Ойбек Пушкин асарларини ўзбек тилига таржима қилиш тажрибалари ҳақида нутқ сўзлади.

Пушкин ижодини, Пушкин сабоқларини ўрганиш ўзбек маданияти учун фавқулодда муҳим ҳодиса бўлди. Ўзбек адабиёти Пушкин сиймосида жаҳон адабиёти даҳоларидан бирининг ижоди билан, рус халқининг тили, тарихи, маданияти, адабиёти билан танишди.

Пушкин асарларини ўзбек тилига таржима этиш ўзбек шоирлари учун улкан ижод ва маҳорат мактаби бўлди. «Пушкиндан муваффақиятли қилинган ҳар парча, ҳар бир сатр, — деб ёзган эди Ҳамид Олимжон, — шоир ижодида муҳим бир босқич, чунки бу адабий-ижодий иш содда тилмочлик эмас. Сўнгги йил ичида ўзи ҳеч нарса яратмасдан, Пушкиннинг бирор асарини муваффақият билан таржима қилиб берган шоирни ижодий жиҳатдан ўсмади, қотиб қолди, деб айтиб бўладими?

Асло йўқ... Пушкиндан бирор асарни яхшилаб таржима қилиш билан шоир ўз ижодида янги бир поғона ошади».¹

1936 йил Ойбек ижоди учун бурилиш нуқтаси бўлганидек, Хамид Олимжон шеърини учун ҳам бахтли сана бўлди. Унинг шеърисида пушкинона мусиқа, пушкинона нафосат, пушкинона етуклик барқ ура бошлади. Эҳтирослар тўлқини чарх уриб, катта фикрлар қатламини юзага келтира бошлади. «Офелиянинг ўлими», «Куйчининг хаёли», «Пушкин», «Ўрик гуллаганда» каби шеърларда худди шу нарса аён кўринади.

Пушкин асарларининг таржималари ўзбек маданиятининг жуда ҳам ўсганини, ўзбек адабий тилининг буюк Пушкин асарларини тўла ифода қила олиш даражасига ча кўтарилганини кўрсатди. Дарвоқе, шу нарса қизиқки, Пушкиннинг «Евгений Онегин» романи бой адабий анъаналарга эга бўлган, жаҳондаги буюк тиллардан ҳисобланган инглиз ва француз тилларига ҳанузга қадар шеърини таржима этилмаган. Романнинг мавжуд таржималари унинг поэтик латофатини мутлақо ифода эта олмайди. Пушкиннинг бу ва бошқа асарларининг 1936 йилдаёқ муваффақиятли таржима этилиши ўзбек шеърини маданияти ва адабий тилининг ўша даврдаёқ бениҳоя юқори босқичга эришганини кўрсатди.

Ўзбек ёзувчилари Пушкин сабоқлари орқали классик меросни улоқтириб ташлаш эмас, балки уни ардоқлаш лозим эканлигини ҳам ўргандилар.

Хамид Олимжон эса Пушкиндан яна бир нарсани — халқ оғзаки ижодини тўплашни, халқ бахшиларини қадрлашни, халқ эртаклари асосида гўзал асарлар яратишни ҳам ўрганди.

Ўзбекистонда пушкинхонлик кунлари ўтар-ўтмас, ўзбек санъатининг Москвада ўтказилиши мўлжалланган декадасига қизгин тараддуд ишлари бошланди. Бу миллий республикалар санъатининг Москвада ўтказилажак учинчи декадаси эди. 1937 йилнинг 5—14 январь кунлари грузин санъати ўн кунлиги, ундан ярим йил аввал—1936 йил 17—26 май айёмида эса қозоқ санъатининг декадаси бўлиб ўтган эди. Бу миллий санъатларнинг бутуниттифоқ миқёсидаги кўриклари «худди чақмоқ чаққандай» муҳим воқеа бўлди. Узининг тарихий илдири-

¹ Ўша асар, 168-бет.

ларн билан ўзбек маданиятига яқин бўлган қозоқ санъатининг ютуқлари республикамизда айниқса катта қувонч билан кутиб олинди.

Қозоқ адабиёти инқилобдан аввал қарийб ёзма аъналарга эга бўлмай, асосан оқинлар ижоди туфайли кенг тарқалган эди. Қозоқларнинг машҳур оқинларидан бири Ҳасан Қайғи бўлиб, унинг тахаллусиёқ бу оқин инқилобга қадар ҳаётнинг азоб-уқубатлари гирдобида яшаганидан шаҳодат беради. «Ҳасан Қайғи умр бўйи яхши турмуш ва эркин яшаш тўғрисида хаёл қиладди, бахт ахтаради ва уни тополмасдан, шу бахт қайғуси билан ўлиб кетади»,¹— дейди Ҳамид Олимжон. Қозоқларнинг бошқа оқини — Жамбул эса халқнинг тилак ва армонларини куйлаб, кенг саҳроларда кезди; у ўз бахтини топди: озод ва маъмур ҳаётга эришди. Ҳамид Олимжон назарида, Ҳасан Қайғи қозоқларнинг инқилобга қадар бўлган ҳаётини ўзида ифодаласа, Жамбул инқилобдан сўнгги қозоқларнинг, улар топган бахтнинг тимсоли бўлди.

Ҳамид Олимжон бу икки оқиннинг ҳаёт тажрибаларини ўрганиш орқали ўз шеърини ижодининг бош мавзуи — бахт мавзуини инкишоф этишда янги туртки олди. Шоир фақатгина Ҳасан Қайғи эмас, балки кечмишнинг мудҳиш чангалида яшаган барча буюк сўз усталари — Навоий ва Фузулий, Ҳофиз ва Ҳайём, Шекспир ва Пушкин бахт ахтариб, лекин уни тополмай ўтганликларидан ҳаяжонга тушди.

Ҳамид Олимжон қозоқ халқининг ҳаёти билан яқиндан танишгач, бу кўҳна ўлканинг «бахт билан тўлиб оққан сой» эканига ишонч ҳосил қилди, қувонди, фахрланди.

Шоир Қозоғистонда бўлган кезлари у ерда қиш ўзининг оппоқ чойшабини ҳали йиғиб улгурмаган эди. Олма-ота атрофидаги тоғ чўққиларигина эмас, шаҳар кўчалари ҳам, бепоеъ адирлар ҳам қалин қор билан қопланган эди. Ҳамид Олимжон мартнинг сўнгги кунларида меҳмондўст Қозоғистон билан хайрлашди. Тошкент уни баҳорнинг ёқимли офтоби, севимли Зулфиянинг илиқ табассуми, ям-яшил кўча-кўйлардаги дарахтларнинг маржон гуллари билан кутиб олди.

Шу куннинг эртасига у, ўз одатига кўра, саҳарлаб

¹ Уша асар, 176- бет.

турди. Деразадан қуёш ёғдуси эмас, балки аллақандай пуштиранг шуъла тушиб, унинг кўзини олди. Қуни кеча у Олма-отага йўл олган кунда ҳали маст уйқуда бўлган ўрик чаман бўлиб очилган эди.

Одатда баҳор келганда, ҳаммадан аввал бодом гуллайди. Кейин ўрик, олма, шафтоли гулга киради. Ўрик гуллади, деган сўз қиш қайтиб, баҳор келганини англади. Ўрик гули — бойчечакдек илк баҳорнинг рамзи. Шунинг учун бўлса керак, Ҳамид Олимжон учун энг тансиқ гул ўрик гули эди.

30 март куни шоир уйининг деразасидан ўрик гуллари бўлиб навбаҳор кўринган эди.

Ҳамид Олимжон лирикасининг энг латиф намунаси — «Ўрик гуллаганда» шеъри шу куни туғилди ва баҳорнинг ана шу ажиб мўъжизасидан об-ҳаёт олди.

Ҳар қандай гулнинг антиқа бир хусусияти бор. У инсон каби тонг билан уйғонади, қуёшнинг илк шуъллари билан унинг ғунчалари очилади. Уша куни ҳам шундай бўлган эди:

Новдаларни безаб ғунчалар,
Тонгда айтди ҳаёт отини
Ва шаббода қурғур илк саҳар
Олиб кетди гулнинг тотини.

Ўрик шоирнинг бахтидек, халқнинг бахтидек чаман бўлиб гуллаган эди. Шеърнинг лирик қаҳрамони баҳор шабадасининг ўрик гулларини чор атрофга сочаётганини кўриб, менинг бахтим ҳам шундай чок-чок бўлмасмикан, деган хаёлга борди.

Ҳар баҳорда шу бўлар такрор,
Ҳар баҳор ҳам шундай ўтади.
Қанча тиришсам ҳам у беор
Еллар мени алдаб кетади.

Майли дейман ва қилмайман гаш,
Хаёлимни гулга ўрайман;
Ҳар баҳорга чиққанда яккаш
Бахтим борми, дея сўрайман.

Ана шу тарзда гулнинг тоти тўғрисидаги фикрлар бахт ҳақидаги ўйлар билан уйғунлашади. Гулнинг тоти, лирик қаҳрамоннинг бахти — шеър ғояси ана шу икки

қутбнинг учрашгани ва учқун сочган нуқтасида очилди.

Лирик қаҳрамоннинг: «Бахтим борми?» деган саволига еллар: «Бахтинг бор!» деб эсади, қушлар ҳам: «Бахтинг бор!» деб чийиллайди.

Ҳамма нарса менни қаршилар,
Ҳар бир куртак менга сўйлар роз.
Мен юрганда боғларга тўлар
Фақат бахтни мақтаган овсз;

«Мана сенга олам-олам гул,
Этагинга сиққанича ол,
Бунда толе ҳар нарсадан мўл,
То ўлгунча шу ўлкада қол...»

Гул — Ҳамид Олимжон шеъриятида бахт-саодат тими соли. Шоир «Мана сенга олам-олам гул» деган мисраларида ҳам аслида бахт чечакларини кўзда тутди. Бахтсиз ҳаёт кечирган аждодларимизни эса «умрида ҳеч гул кўрмай йиғлаб ўтганлар», деб атайди. Бахт унинг наздида—озодликнинг эгизаги. Унинг эътиқодига қура, «Бахт топилмас ҳеч бир замонда, эл қул булса, бўлса яланғоч». Шунинг учун ҳам шоир ўн еттинчи йил ғуртанасида ўз озодлигига эришган халқнинг бахтини баралла куйлади.

Ҳамид Олимжоннинг бахти ана шу халқ бахтининг бир зарраси эди.

ЮЛДУЗЛИ ДАҚИҚА

Муҳит узра қанотингни ёз,
Оқ қушларнинг ўлкасида юр.

Ҳамид Олимжон

Қаҳрамон билан учрашув санъаткор учун юлдузли дақиқалардир. Одатда бундай дақиқалар кутилмаганда, аҳён-аҳёнда, ҳаётнинг ажиб бир эҳсони ўлароқ зоҳир бўлади.

Зайнаб Омонова билан учрашув Ҳамид Олимжон учун шундай кутилмаган, аммо унинг бутун шуурини

ёритиб, ижодининг яширин чашмаларини очиб юборган воқеа бўлди.

Маълумки, шоир 1933 йилдаёқ коллективлаштирини мавзуида йирик бадний асар ёзиш ниятида Қўқон ва Мулқободга борган, пахтакор колхозлар ва уларнинг заҳматкаш кишилари билан яқиндан танишган эди. У ўз сафарининг сўнгги кунда Мулқобод колхозларининг бирдан қайта туриб, «далада туш пайти дам олиб, сояда ўтирган» икки кишини — эркак ва аёлни кўрган, бу оддий ҳаётий ҳодисадан катта хулосаларга келган эди.

Кунни кеча «ичкари» ва «ташқари» деб аталган, атрофи икки бошқа-бошқа оламда яшаган эркак билан аёл бугун ўз мамлакатининг фаровонлиги йўлида бир сафда туриб, тер тўкмоқда эди. «Уларнинг биргалашиб, далага ишга чиқишлари, бирга экин экишлари, онлави муносабатларида» коллективлаштириш ҳаракати ўз ифодасини топмоқда эди. Шунинг учун ҳам Ҳамид Олимжон даладаги ўша икки кишининг тимсолида янги, коллектив ҳаёт учун характерли аломатларни ва янгича инсоний муносабатларни кўрди. Ҳамид Олимжон ўзининг ёзажак асарида «аввалги маънодаги хотиннинг йўқолиб, унинг ўрнига баб-баравар ҳуқуқли янги хотиннинг яралиб келаётганини», янги ҳаётнинг «аввалги турмуш фожиаларидан озод эканини», эркин меҳнатга асосланган «турмушнинг нақадар кўнгилли, чиройли эканини» тасвирлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйди.

Лекин ўша — 1933 йилда Ҳамид Олимжон ихтиёрида ана шу бадний ниятни рўёбга чиқариш учун етарли ҳаётий материал йўқ эди. Даладаги ўша нотаниш икки кишининг янги ҳаёт қалдирғочлари ўлароқ Ҳамид Олимжон ижодига кириб келиши мумкин, лекин шоир ўйлаган катта бадний полотно совун кўпигидек мўрт ва омонат фактга асосланиши амри маҳол эди.

Социализм кишилар ҳаётига гигант одамлар билан кириб келмоқда эди.

Социалистик қурилишдаги ютуқлар колхозчиларининг ижодий активлигини оширди, уларда фидойилик туйғуларини ўстирди. Республикада юқори ҳосил усталари етишиб чиқди. 1935 йилда бухоролик Тожиҳон Тўраева, Файзулла Юнусов каби азамат пахтакорларнинг донғи бутун мамлакатга ёйилди. Тожиҳон икки қўллаб пахта териш ва кунлик нормани ошириб бажариш учун курашнинг ташаббускори сифатида шуҳрат

қозонди. Файзулла ота эса ўз звеносига қарашли ернинг ҳар гектаридан 57 центнердан ҳосил етказиб, жаҳон рекордини қўйди. У, райком секретарининг иборасига кўра, «Акмалободда туриб, Америкадан ўзиб кетди».

Ўз меҳнат рекордлари билан «Америкадан ўзиб кетган» пахтакорлик республиканинг барча бурчакларидан отилиб чиқдилар. Бутун республика бўйлаб ўттиз центнерчилик ҳаракати авж олди. Республика 1935 йилда пахтачилик тарихида биринчи марта I миллион тонна «оқ олтин» етказди. Бу катта тарихий ҳодиса эди. Бир миллион тонналик «оқ олтин» хирмони ёш Совет давлатининг sanoat базасини ривожлантириш, социалистик қишлоқ хўжалигини юксалтириш, халқнинг моддий фаровонлигини ошириш ишига қўшилган улкан ҳисса эди.

Совет ҳукумати ва Коммунистик партия бу воқеанинг бутун аҳамиятини тўла ҳис этган ҳолда меҳнат қаҳрамонларига муносиб иззат кўрсатди: 71 киши Ленин ордени, 22 киши Меҳнат Қизил Байроқ, II киши эса «Ҳурмат белгиси» орденлари билан тақдирланди. Халқ ҳурматиغا сазовор бўлган бу нишондорларнинг барчаси янги даврнинг қаҳрамонлари, янгича меҳнат ва курашнинг жонбозлари эди.

Улкан меҳнат ғалабасига ўз ҳиссасини қўшган нишондорлар янги социалистик жамиятнинг меҳнатсеварлик ва ватанпарварлик руҳида тарбияланган янги киши эдилар. Шунинг учун ҳам шоир ва ёзувчиларимиз ўз асарларининг бўлажак қаҳрамонларини ана шу донгдор пахтакорлар орасидан топишга, даврнинг энг яхши фазилатларини ўзида мужассамлантирган бу қаҳрамонларнинг ҳаётий образларини яратишга киришдилар.

Ёзувчилар ва журналистлар колхоз далаларига бориб, меҳнат қаҳрамонлари билан учрашдилар. Радио тўлқинлари ва газета саҳифаларида машҳур пахтакорларга бағишланган шеърлар ва очерклар пайдо бўла бошлади.

Кўп ўтмай, республика пойтахти ўз қаҳрамонларини зўр тантана билан кутиб олди. Ҳали ўзи туғилиб ўсган ердан бошқа жойни кўрмаган оддий меҳнат аҳли — юздан ортиқ қаҳрамон декабрнинг бошларида Тошкентда тўпланди. Халқ 5 декабрда уларни зўр ҳурмат билан Москвага узатди. 19 декабрда қаҳрамонларга Ватан,

мукофотлари топширилди. Партия ва ҳукумат раҳбарлари улар шарафига қабул маросими ўтказдилар.

1936 йил 2 январда бутун Тошкент аҳолиси донгдор пахтакорларни шодиёналик билан кутиб олди. Я. М. Свердлов номидаги ўзбек музыкали драма театри биносида улар билан учрашув ўтказилди. Бу илҳомбахш ва улуғвор дақиқалар ўзбек шоирларининг юрак тўлқинларини жунбушга келтирди.

Ана шу меҳнат тантанасини диққат билан кузатган Ҳамид Олимжон шу куниёқ театр залидан қайтиб, ярим кечада «Қаҳрамонлар қайтди» сарлавҳали бадиҳасини ёзди:

Қаҳрамонлар қайтди юртига,
Ҳар бирининг ҳаётида шон.
Довюраллар юртига қайтди,
Кўкрагида барининг нишон.

...Фарғоналик деҳқон колхозчи
Кремлда этилди меҳмон.
Ғиждувонлик Файзулла Юнус,
Бухоролик чевар Тожихон...

Ҳамид Олимжон бу қаҳрамонларнинг баъзи бирлари билан таниш эди. У 1935 йил терим кампанияси авж олган кезларда Қўқондаги Ленин қишлоқ советининг раисаси Баҳриниса Зокирова билан учрашиб, у ҳақда ўзининг «Баҳри» сарлавҳали шеърини ёзган, кейинроқ эса Файзулла Юнусов, Зайнаб Омонова ва бошқалар билан танишган эди.

У ана шу юздан ортиқ нишондор пахтакорлар орасидан ўзининг бўлажак қаҳрамонини топиш иштиёқида уларнинг Москва сафига ҳам ҳамроҳ бўлган эди.

Ўзбек пахтакорларининг жасорати бутун жамоатчиликнинг диққат марказида бўлди. Донгдор пахта усталарининг номлари газета саҳифаларидан тушмади. Улар ҳақида очерк, шеър ва дostonлар ёзилди. Ана шу тарзда колхоз далаларининг қаҳрамонлари — ажойиб замондошларимиз ўзбек адабиётига кириб келдилар. Уйғун ва Усмон Носир Бухоро областидаги «Акмал-обод» колхозининг донгдор теримчиси Тожихон Тўраевани ўз шеърларига қаҳрамон қилиб олсалар, Шайхзода Янгийўл районидаги «Офтоб» колхозининг нишон-

дор пахтакори Бувихон Бекмуродованинг лирик образини яратди. Ҳасан Пўлат Олтиариқ районига қарашли Фрунзе номли колхознинг звено бошлиғи Эргаш Гадейбоевга бағишлаб кичик дoston ёзди, Янги Қўрғон районидаги «Ленин йўли» колхозининг теримчиси Марҳамат Аҳмедова Зулфиянинг «Нишондор қиз» шеърий қиссасини учун реал қаҳрамон бўлиб хизмат этди. Урта Чирчиқ районидаги «Қизил аскар» колхозининг зарбдор теримчиси Аширгул Ҳамдамова эса Уйғуннинг созига жаранг бахш этди.

Бу нишондор пахтакорларнинг ҳар бири ўзига яраша қаҳрамон, уларнинг ҳаёти ҳассос санъаткор учун бой ҳаётий материал эди. Халқ ҳаёти шу пайтгача адабиёт учун бу қадар бой ва тайёр характерлар бермаган, адабиёт шу пайтгача халқ ҳаёти билан бу қадар узвий боғланмаган эди.

Юқорида тилга олинган асарлар эса ҳаётга ана шундай актив муносабатнинг ижодий самараларидан бўлди.

Ҳамид Олимжон жаҳонда пахтадан энг юқори ҳосил етиштирган Файзулла Юнусов ҳамда шу колхознинг донгдор бригада бошлиғи Зайнаб Омонова тўғрисидаги очеркларига материал тўплаш учун Бухоро областининг Акмалобод районидаги Сталин номли колхозга борди. У Файзулла ота ва Зайнаб ҳаётини синчковлик билан ўрганди. Очлик, қашшоқлик ва ночорликдан тўкин коллектив ҳаёт сари отилган Зайнабнинг ҳаёт йўли ўзбек халқининг тарихий тақдирини ўзида мужассамлантирган эди.

Ниҳоят, шоир Зайнаб сиймосида ўз қаҳрамонини топган эди.

Кўп ўтмай, Зайнаб билан Омонинг тўйи бўлиб ўтди.

Бироқ Зайнабнинг тўйи одатдаги тўйлардан бўлмади. Улар бир-бирларини ўзлари топшиди. Улар уртасида на совчи юрди, на эски расм-русмларга амал қилинди.

Бу — ҳали бир оз ибтидоний шаклда бўлса-да, янги кишининг, янги ахлоқнинг, янгича инсоний муносабатнинг, янги анъаналарнинг туғилиши эди.

Зайнабнинг ажабтовур ҳаёти Ҳамид Олимжонда унутилмас таассурот қолдирди. У Зулфияга, дўстларига бу ажойиб ҳаёт тафсилотларини тўлқинлана-тўлқин-

лана сўзлаб берди. Унинг хаёлида бўлажак дostonнинг қахрамонлари, конфликти, сюжет қурилиши шакллана бошлади. У Навоий, Пушкин, Лермонтов асарларини қайта варақлаб, ишқий дostonни яратиш «сир»ларини ўрганди.

Ҳа, Зайнаб ва Омон воқеаси янги даврнинг — совет даврининг дostonи эди. У Тоҳир ва Зухра, Лайли ва Мажнун, Ромео ва Жульетталар ҳақидаги асарлардан фарқли ўлароқ, бахтли ечим билан яқунланади. Қайғу ва алам, фиरोқ ва ситам бу ошиқ-маъшуқ учун бегона эди.

Шоир Зайнаб ва Омон ҳақидаги дostonнинг аввалги барча ишқий асарлардан худди шу нарса билан фарқ этишини мамнуният билан қайд қилган ҳолда ўз асарини ёзишга киришди.

Бу севгида йўл бошлар вафо,
Ҳам вафони емирмас жафо;
Бунда асло қора кун йўқдир,
Бунда мотамсаро тун йўқдир.
Хазон қилмас Зайнабни замон
Ва оташда ўртанмас Омон,
Туши эмас, балки ўнгида
Дилдорини кўрар бегумон.
Еир қиссаким, бунинг сўнгида
Севишганлар топишгусидир,
Жонлар жонга етишгусидир.

Бу мисралар 1937 йилнинг бошларида қоғозга тушди. Ҳамид Олимжон дастлаб ўз асарига Зайнаб билан Сора (дostonда — Анор) ўртасидаги тўқнашувни асос қилиб олмоқчи бўлди. Зайнаб билан Сора ўртасида бўлиб ўтган «сўз жанги» унинг хаёлида аллақачоноқ шеърний ифодасини топган эди. Бу баҳс, ўз моҳиятига кўра, Фарҳод билан Хусрав ўртасида бўлиб ўтган тўқнашув кучини ўзида элтиши, зероки Зайнаб янги даврнинг, Анор эса эски, чириган, душман даврнинг тимсоли бўлиши керак эди. Шунинг учун ҳам шоир уларнинг бирини фақат оқ, иккинчисини эса фақат қора бўёқлар билан тасвирлади.

Лекин ижодий иш жараёнида бошқа образ — Омон образи бўй чўзиб чиқди ва у дostonнинг асосий наҳрамонига айланди.

Ҳамид Олимжон учун шу нарса муҳим эдики, Зайнаб ва Омон янгича севгини тасдиқловчи кишиларгина эмас, балки, биринчи навбатда, янги ҳаётнинг хўжалари, янги жамиятнинг фаол кишилари эди. Улар меҳнат туфайли ўзларини тасдиқлабгина қолмай, балки мамлакатнинг бой ва фаровон бўлишига ҳам ҳисса қўшаётган эдилар.

...Колхоз секин-аста ўз қаддини кўтариб олди. Колхознинг беш кунлик умри тўғрисидаги гап-сўзлар ҳам тинди. Коллектив ҳаётнинг дастлабки самаралари кўринди. 1934 йилнинг кеч кузида Омон икки бош қўйни етаклаб, уйга қайтди. Бу йиллик даромад ҳисобидан келган қўйлар эди. Зайнаб шу йили 150, Омон эса 200 меҳнат куни ишлади. Уларнинг турмушига файз кирди.

1935 йилнинг бошида Зайнаб колхоз бригадари қилиб тайинланди. У 33 нафар эркак ва аёлга бошлиқ бўлди. Жон-жаҳди билан ишга киришган бригада шу йили колхозда биринчи бўлиб планни бажарди. Гектаридан 36 центнердан ҳосил кўтаришди.

Орадан бир ой ўтгач, «Зайнабни ўқигани олиб кетар эмишлар» деган овозалар тарқалди. Бу овозаларнинг пайдо бўлиши бежиз эмас эди. Чиндан ҳам Зайнаб тез орада Тошкентга, у ердан Москвага бориб, М. И. Калининнинг қўлидан Ленин орденини қабул қилиб олди. Келажги тиланчининг қизи бугун ўз тақдирининг эгасига, халқининг доврақли фарзандига, юқори ҳосил учун курашнинг қаҳрамонларидан бирига айланган эди.

Севги, озодлик ва меҳнат мавзуи Зайнаб сиймосида ана шу тарзда ўзига хос талқинини топди.

«Далада ўтирган икки киши» ана шу тарзда Зайнаб ва Омон номлари билан эл орасида шухрат топди.

Ҳамид Олимжон, шубҳасиз, дostonда Зайнаб ва Омон ҳаётларининг материали билан чегараланмади. У Зайнаб ва Омон образларида 30-йилларнинг илғор кишиларини — зарбдор колхозчиларини умумлаштирди. Зайнаб образи шоир ҳаётида кўрган ва кузатган бошқа аёлларга хос сифатлар билан бойиб, тобора шаклланиб борди. Шоирни ҳаяжонлантирган ғоялар, фикрлар, образлар янги дунёнинг янгроқ бонги ўлароқ жаранглай бошлади.

Шоир Зайнаб ва Омон қиссасини шеърӣ воситалар билан акс эттиришга киришар экан, «Зайнаб» очеркида тасвирланган реал воқеаларнинг ва ҳатто бу очеркда яратилган асосий ҳамда эпизодик образларнинг би-

рортасидан айнан фойдаланмади. Зероки, бу очерк Зайнаб ҳаётининг муайян даврини акс эттирувчи тарихий ҳужжат. Зайнабни етиштирган ва улғайтган воқеликнинг озми-кўпми фотографик тасвири эди. Достон бўлса — очерк эмас. У — воқеликнинг концепциясини ифодаловчи характерларнинг ўзаро тўқнашишига, образларнинг, конфликтнинг, ҳаётнинг умумлашган тасвирини яратишга асосланган адабиёт жанри. Шунинг учун ҳам шоир «Зайнаб ва Омон» достонида очеркнинг шеърӣй вариантини яратмасдан, балки янги социалистик ҳаёт манзараларининг бадиӣй таҳлилини беришни, янги жамиятнинг маънавий-ижтимоӣ асосларини ёритишни мақсад қилиб олди.

Социалистик реализм методи санъаткордан ҳаёт ҳодисаларининг моҳиятини кўрсатишни талаб этади. Социалистик реализм воқеликни революцион тараққиётда акс эттириш орқали коммунистик келажакка назар ташлашни, унинг бугунги айёмда нишон бераётган куртакларини кўришни ва тасвирлашни кўзда туттади. Ҳамид Олимжон ўз достонининг қаҳрамонларига ва уларнинг прототипларига мансуб бўлган эртанги ҳаёт куртакларини, коммунистик идеал шуълаларини яққол кўриб, худди шу нарсани тўла ва ёрқин акс эттиришга алоҳида аҳамият берди. Шунинг учун ҳам у реал ҳаётӣй материал билан чекланиб қолмай, уни ўз ҳаётӣй тажрибаси ва мушоҳадалари призмасидан ўтказиб, санъаткорнинг бадиӣй тўқимага бўлган ҳуқуқидан фойдаланди.

«Зайнаб ва Омон» достони ҳаёт ҳақидаги қиссагина эмас. Унинг ўзи шундай бир реал ҳаётки, санъаткор бу ҳаётни бизнинг қалбимизга пайванд этади; биз тасвир этилаётган воқеаларнинг шоҳидига ва ҳатто бу воқеаларнинг иштирокчисига айланамиз. Достон қаҳрамонлари бизнинг кўз ўнгимизда рўй-рост гавдаланар экан, биз уларда ўзимизнинг қандайдир фазилатларимизни, фикр ва туйғуларимизни кўрамиз. Зотан, достонда тасвирланган конфликтнинг характерида, иштирок этувчи шахсларнинг тақдирида, ижтимоӣ муносабатларнинг такомилда воқеликнинг характерли хусусиятлари акс этади.

«Бадиӣйлик — умумлаштиришдир», дейди В. Короленко, Ҳамид Олимжон воқелик учун характерли бўлган хусусиятларни умумлаштириш орқали, Зайнаб ва

Омон образларида зайнаблар, омонларнинг қисматларини, уларнинг кураш ва меҳнатлари, орзу ва интилишларини типиклаш орқали асарнинг кучини оширишга эришди.

Ҳар қандай бадий асарда ижодкор ўз туйғу ва кечинмаларини, ўз ҳаётининг айрим эпизодларини тасвирлайди. «Эмма — бу менман!» деб бежиз эътироф этмаган эди Г. Флобер. Ҳамид Олимжон ҳам Зайнаб образи орқали ўз туйғуларини, қарашларини, ғояларини ифодалади. Зайнабнинг Анорга қарата айтган сўзларида шоирнинг овози баралла эшитилади. Ҳамид Олимжоннинг бу лирик садоси айниқса Омон образида янгроқ жангилди. Омоннинг ёшликдаги дарбадар ҳаёти шоирнинг болалик хотиралари билан, унинг Жиззах чўлларидаги саргардон кунлари билан бениҳоя ҳамоҳангдир. Омоннинг Зайнабга йўллаган севги сўзларида эса Ҳамид Олимжоннинг лирик шеърларидаги туйғулар пўртанаси тўлқин отиб туради. Шу маънода Зайнаб ва Омон образлари шоир қалбининг қон томиридан ҳаёт олади.

Реал ҳаёт материаллари қанчалик бой ва ранг-баранг бўлмасин, у бадий асарга тиниққан, тозаланган, умумлаштирилган ҳолда киради.

Мана, Зайнаб оиласининг колхозга кириш тасвири:

Довонларни ошди амаллар,
Яшашдаги чурук тамаллар
Асосидан бир-бир бузилди:
Водий бўйлаб колхоз тузилди.
Анор хола оиласи ҳам
Колхоз сари қўйдилар қадам.

Мана, Зайнабнинг уқубатли кунлари тасвири:

Пиллар ўтди, фақир хонадон
Муҳтожликка таслим этди жон.
Ғамхонада қашшоқлик кулди
Ва оила тутдай тўкилди.
Зайнаб қолди бечора якка...

Шоир Зайнабнинг кейинги бахтли тақдирини таъкидлаб кўрсатиш ниятида мавжуд ҳаётий ситуацияга бир оз драматик тус беради:

Кимса келмас унга кумакка.
На-да ота, на она қолди»;
На бир кулба, на хона қолди;
...Ҳеч кимсаси йўқ эди, ёлғиз
Тутқун бўлиб қолган эди қиз.

Мана, Юнус отанинг Зайнабга меҳр қўлини чўзиши:

Муруватли бир кичик даргоҳ
Ўз қаноти остига олди...

Лекин бу даргоҳ дostonда Юнус отанинг хонадони эмас:

Анор хола оиласида
У асранди қиз бўлиб қолди.

Ҳамид Олимжон секин-аста реал воқеаларнинг табиий оқимини ўзгартириб, уларга янгича сайқал беради. Агарда реал Зайнаб колхозга аъзо бўлиб киргандан сўнги етим қолган бўлса, дostonда у «муруватли бир кичик даргоҳ»да ўз ватанини тапгандан кейин колхоз сари қадам қўяди. Агар реал Сора ўз синглисини Омондан айириб, турмушга бермоқчи бўлган бўлса, дostonда Анор хола унинг орзу-истакларига раҳна солади. Агар ҳаётда Зайнабни Соранинг қайнисига узатмоқчи бўлган бўлсалар, у дostonда Собир билан болалигидаёқ унашилган қилиб тасвирланади. Ҳури хола ва Юнус ота сингари реал кишилар дostonнинг сюжет тўқимасидан тушиб қолади. Улар номи билан боғлиқ ҳаётний фактлар эса Анор образи атрофида марказлашади.

«Бадий тўқима», — деган эди М. Пришвин, — ҳақиқатни инкор этмайди, унинг ўзи ҳам ҳақиқат, фақат менинг хаёлимдаги ҳақиқатдир. Бадий тўқима — менинг янгилик учун олиб борган курашим. Агар мен голиб келсам, менинг бадий тўқимам ўз фурсати билан ҳамма учун ҳақиқатга айланади»¹.

Ҳамид Олимжон ижодхонасида туғилган бадий тўқима ҳам Зайнаб ҳақидаги ҳақиқатни инкор этмайди.

¹ Михаил Пришвин. Глаза земли. М., «Советский писатель», 1957, 224-бет.

Аксинча, Зайнаб тақдири орқали давр ҳақиқатини очмоқчи бўлган шоирнинг ғоявий ниятини тўлароқ рўёбга чиқаришга хизмат қилади.

Асарда тасвирланган воқеаларга тўлқин берувчи образлардан бири Анордир. Анор сўқир ёшлигини эслар экан, «чимилдиқда кўрдим эримни», деб ўз ҳаётининг мудҳиш ҳақиқатини баён қилади. Лекин эски урф-одатлар унинг онгида шундай теран илдиз отганки, у бундай одатлар туфайли инсон хароб бўлиши мумкинлигини сезса ҳам («ва шукурким, кирмадим гўрга») Зайнабни, ота васиятига кўра, эрга беришни ўзининг виждон бурчи, деб билади.

Анор Зайнабнинг «тақдир хати»да ёзилган «насиба»сини эълон этиши билан дostonнинг энг драматик моменти бошланади. Бу — асарнинг тугуни. У сюжетнинг ривожланиши билан тинимсиз кучаяди. У Зайнаб билан Анор ўртасидаги мурасасиз курашни бошқаради. В. Шекспирнинг «Отелло»сидаги макрли рўмолча, М. Ю. Лермонтовнинг «Маскарад»идаги қалтис биллакузук бу дostonда «Собирга деб нон синдирган» отанинг фотиҳаси образида намоён бўлади. Тўғри, Зайнабнинг Собирга унашилиши реал факт эмас. Бироқ Ҳамид Олимжон томонидан топилган бу бадий деталь бениҳоя ҳаётӣ ва миллий характерга эга бўлиб, ўзида кечмиш ҳаёт ҳақиқатини ифодалайди.

Бадий тўқима Ҳамид Олимжонга воқеликнинг моҳиятини, характерларнинг теран фазилатларини очиб ташлаш имконини берди.

«Зайнаб ва Омон» дostonи ўзида уч адабий манбанинг асосий хусусиятларини ифодалайди. «Тоҳир ва Зухра» сингари ишқий-қаҳрамонлик дostonларида айниқса ёрқин акс этган халқ оғзаки ижодининг ғоявий-бадий фазилатлари, Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» дostonларида мужассамланган, Шарқ классик шеърятининг ҳамда Пушкиннинг «Евгений Онегин» шеърӣ романида ўз ифодасини топган рус классик поэзиясининг энг яхши анъаналари «Зайнаб ва Омон» дostonида бир нуқтага жамланган. Ишқ-муҳаббат мавзуйига бағишланган бу асарлар учун характерли хусусиятлардан бири шунда эдики, улар одатда ишқий учбурчак принципи асосига қурилар эди. Йигит ва қиз (масалан, Тоҳир ва Зухра) бир-бирларини севарди, бироқ уларнинг севгисига учинчи бир шахс (ма-

(салан, Қоработир) раҳна соларди. Реал воқелиқдан олинган бу ҳаётий формула барча халқларнинг барча даврларда яратган ишқий асарлари негизида ётади. Асосий қаҳрамонлар одатда бу учинчи шахс «яратган» қаршилиқни енгиб ўтолмай, ҳалок бўладилар. Хуллас, ўтмиш адабиёти асарларининг аксарияти ана шундай композицион схемага эга эди. Бу схемани адабий шаблон деб бўлмайди. Зероки, ҳаётнинг ўзи шундай. У қарама-қарши кучларнинг тўқнашувидан иборат. Шунинг учун ҳам Фарҳод ва Ширинлар, Ромео ва Жульетталар, Зайнаб ва Омонларнинг шахсий ҳаётларига, севгиларига тарихий-ижтимоий муносабатлар ўз муҳрини босади.

«Зайнаб ва Омон» ҳам шундай схема асосига қурилган. Зайнаб билан Омон ўртасидаги муҳаббатга эскилик сарқитлари тўққинлик қиладики, улар пировардида Собир номи билан боғланади. Лекин фольклор ва классик адабиёт намуналарига қарама-қарши ўлароқ бу учинчи шахс Зайнаб ва Омоннинг бахтига ғов бўлмайди. Аксинча, Собир асарда янги ғояларнинг жарчиси сифатида тасвирланади:

У ўқирмиш дорилфунунда
Ва онглари қоплаган тунда
Юлдуз бўлиб учар эмиш у;
Яшин каби кўчар эмиш у.

Собир Зайнаб бахтини қоплаган тунни юлдуз бўлиб ёритиб юборади. У Зайнабга бахт ва севги йўлини очибгина қолмай, инсон туйғуларини оёқ-ости қилувчи эски удумларга қарши туғён кўтаради:

Қариндошлар йиғсинлар эсин,
Шу чоққача инсон сезгисин
Ўйин, мазақ қилгани басдир,
Энди дунё бозор эмасдир.
Энди одам қулдек сотилмас,
Энди одам ўтга отилмас,
Энди унга қафас бўлмас жон,
Энди дунё бўлмагай зиндон.
Энди одам истар бўлса ёр,
Ўз севганини қилсин ихтиёр

Ишқий уч бурчак схемасидаги учинчи шахснинг бундай қиёфада гавдаланиши адабнёт тарихида янгилик эди. Бунинг маълум ижтимоий сабаблари бор. Гап шундаки, «Тоҳир ва Зухра»даги Қоработир, «Фарҳод ва Ширин»даги Хусрав образида ўша зулмат тўла даврлар мужассамланганидек, Собир образида ҳам янги, адолатли давр ўз аксини топган эди. Шунинг учун ҳам Собир—янги даврнинг бу ажойиб тимсоли Зайнаб ва Омонга севги ва бахт йўлини очиб беради. Ҳамид Олимжон ишқий учбурчак аъъанасидан ана шу тарзда новаторона фойдаланади.

Зайнаб—достондаги бошқа ижобий қаҳрамонлар орасида энг актив образ. Омон эса асосан Зайнаб орқали ва унинг нуқтан назаридан тасвирланади. У ўзининг пассивлиги, воқеаларнинг драматик оқимидаги қандайдир ўзига хос ҳолати билан Онегин образини эслатади. Евгений Онегин шу қадар пассив эдики, у ҳатто ўз севгисини изҳор этишга ҳеч кечиккан, дуэлга ҳам ўзганинг талаби билан келган ва ўзи нстамаган ҳолда Ленскийни отиб ўлдирган эди. Омон ҳам шундай пассив кишининг образи. Бунинг сабабини, бизнингча, 20-йиллар воқелигидан излаш керак. Ҳамид Олимжон хотин-қизлар оғдиги адабиётимизнинг энг муҳим ва энг актуал мавзун бўлиб турган бир даврда социалистик революциянинг хотин-қизлар тақдирида ўйнаган муҳим ролни ёрқин кўрсатиш мақсадида Зайнаб образига катта ўрни ва катта эътибор берган ва Зайнаб образини икки хил усул — лирик ва драматик тасвирий компонентлар ёрдами билан яратган.

Сўз санъаткорлари характер яратиш услубларига кўра, икки гуруҳга ажраладилар. Биринчи гуруҳ санъаткорлар (масалан, Шекспир) реалистик тенденцияларга асосланиб, характерлар орқали мураккаб ҳаётий жараённинг ҳаққоний тасвирига эришсалар, иккинчи гуруҳ санъаткорлар (масалан, Шиллер) характерни давр руҳининг оддий садосига айлантириб қўядилар. «Зайнаб ва Омон» достонида эса қизиқ адабий жараёни кўрамиз. Ҳамид Олимжон Зайнаб ва Омон образларини шекспирона услуб билан чуқур ва кенг кўламда яратишга интилса, Собир образини Шиллер асарларида бўлгани сингари «давр руҳининг оддий садоси» (Энгельс) сифатида тасвирлайди. Достонда Собир томонидан эълон қилинган янги одатлар «кодекси» Зайнаб ва Омоннинг

ҳаракати, фаолияти ва кураши орқали амалга оширилади. Асар ғояси ана шу тарзда образлар динамикаси орқали реаллашади.

Хуллас, ўзининг ижодий камолотига эришган шоир бу дostonда ғоявийлик ва маҳоратни бир-биридан айириб бўлмасликнинг ажойиб намунасини яратди, даврнинг муҳим ва актуал масалаларини, ғояларини, тараққиёт тенденцияларини катта санъат ва маҳорат билан акс эттирди.

Акмалобод (ҳозирги Гиждувон) районидagi Зайнаб яшаган колхоз территориясида Бой хотин деган қишлоқ бор эди. 30-йилларнинг бошларида пастак, зах ва қоронғи уйлардан иборат бўлган бу қишлоқда фақат битта катта иморат бўлган. Бу мачитнинг биноси эди.

Маҳаллий бойлардан бири Оқмачит ва Ғазалига қатнаб, савдогарлик қиларди. Турли шаҳар ва қишлоқлардан Хўжайи жаҳон мазорини зиёрат қилгани келган кишилар унинг карвонсаройига қўниб ўтар эдилар. Шу зайилда бойнинг давлатига давлат қўшилган эди. Бойнинг тadbиркор онаси бу имкониятдан фойдаланиш йўлини ахтариб, қишлоқда мачит солдирди. Бу мачит унинг ўғилларининг бойлигини сақлайдиган қароргоҳга, қишлоқдаги оми халқнинг онгини заҳарловчи зиндонга айланди.

Бой хотин қишлоғида одамлар фақирона турмуш кечирардилар. Бу қишлоқда ўлим белгисиз ўтгандай, туғилиш ҳам ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас эди.

Агар оқ подшо ва амир Олимхон замони бўлганда, шу қишлоққа ёндош маҳалладаги «айиқ катагига ўхшаган кичкина пастак бир уй»да туғилган Зайнабнинг ҳаёти ҳам ҳеч қандай аҳамиятга молик бўлмас эди.

Ҳозир ўша қишлоқ ҳам, Зайнаб туғилган жой ҳам «Зарафшон» колхозига қарайди. Гиждувондан «Зарафшон» колхозига бўлган йўл Юнусобод қишлоғи орқали ўтади. Бу қишлоқдан борар экансиз, камалак ранглари билан товланган мевазор боғлар ва оппоқ пахта далаларида дилингиз яйраб кетади. Бундан қирқ йил муқаддам ана шу далалар узра донгдор пахтакор Зайнаб Омонованинг номи сўлим бир қўшиқдек янграган эди. Бу ном ҳали ҳам ардоқланади.

Зайнаб Омонова бундан қирқ йил аввал оддий бир қиз эди. У тинмай тер тўкиб, чанқоқ қалбига ҳаётнинг

бутун гўзаллигини сиғдиришга интилди. Унинг қалбидаги гўзаллик куртаклари гул очди.

Омон 1941 йилда — уруш бошланиши биланоқ фронтга жўнади. 1943 йилда гвардиячи ефрейтор Омон Нарзуллаев Смоленск учун олиб борилган жангларда ҳалок бўлди. Уша пайтда беш ёшли қизи — Қодира — ҳозир тўрт фарзанднинг онаси. Тельман Омоновнинг Нўъмон, Дилбар, Ҳулкар каби қизлари бор. У медицина ходими.

Зайнаб опа ҳозир ўз неваралари оғушида бахтли ҳаёт нашидасини туймоқда. Мактаб ўқувчилари, китобхонлар унга тинчлик беришмайди. Шундай кезларда у олис 30-йилларни улуғ бир мамуният билан эслайди: «Михаил Иванович Калининнинг ўзи,— деб ҳикоя қилади Зайнаб опа,— кўксимга Ленин орденини тақиб қўйган кун кечагидай эсимда. Тожихон, тошкентлик Ҳавохон, тожикистонлик Мамлакат ва бошқалар ҳам бор эди. Ҳамид ака билан биринчи марта Тошкентда, меҳмонхонада суҳбатлашдим. Орадан сал ўтгач, у киши Бухоро пахтакорларининг кенгашига келганда, бизникига ҳам кирди. Мен «Зарафшон» колхозида бригада бошлиғи эдим. 25 гектар ернинг ҳар гектаридан 36 центнердан ҳосил олгандим...»¹.

Зайнаб опа ўша вақтда колхознинг 150 гектар ери ва фақат битта трактори бўлганини кулиб-кулиб эслайди.

Қишлоқда Комаров деган яккаю ягона тракторчи бўлган экан. Бир кун унинг шогирди Истам Мусаев устози Бухорога кетганда тракторни ҳайдабди-ю, лекин тўхтата олмай жуда қийналган экан.

Ҳозир «Зарафшон» колхозида 300 дан ортиқ турли тракторлар; пахта териш машиналари бор. Бу машиналарнинг жилови Зайнабнинг издошлари қўлида.

Бундан қирқ йил муқаддам Ҳамид Олимжон ёзган эди:

Зайнаб ўсган элнинг мисли йўқ,
Зайнаб ўсган эл бахтга тўлиқ.

Букун ана шу мисраларнинг илиги тўлиқ мисралар экани янада аён бўлмоқда.

Зайнаб Омоновнинг ҳаёти ва муҳаббати букун

¹ Ҳ. Нурий, Т. Назиров, Р. Авезов. Зайнаб Омонова. «Совет Узбекистони», 1966, 12 октябрь.

Ҳамид Олимжон достонида, шу дoston асосида яратилган операда тараннум этилмоқда.

Зайнаб билан учрашув фақат Ҳамид Олимжон учунгина эмас, балки шоир билан учрашув Зайнаб Омонова учун ҳам юлдузли дақиқалар бўлиб қолган.

НАВОИЙГА ГУЛЧАМБАР

Пушкин пайдо бўлган ҳар бир эшикда
Навий шарафи яшар муқаддас.

Ҳамид Олимжон

Кишилик маданиятининг айрим сиймолари асрий тупроқ қатламлари остида яширинган қимматбаҳо хазинага ўхшайди. Бу хазиналарни қидириб топиш ва уларни халқ мулкига айлантириш учун узоқ даврлар даркор бўлганидек айрим тарихий сиймоларни қайта кашф этиш учун ҳам баъзан йиллар ва асрлар керак бўлади.

Халқ бу буюк сиймоларни кашф этиш орқали ўзини тасдиқлайди, ўзининг жаҳон маданияти хазинасига қўшган ҳиссасини белгилаб олади.

30-йилларнинг иккинчи ярмида Алишер Навоий сиймосига бўлган буюк қизиқиш ҳам халқнинг ўзини таниш, ўзини идрок этиш, ўзини тасдиқлаш йўлидаги муҳим тарихий босқич бўлди.

Ҳамид Олимжон 1936 йилнинг кузида Қора денгиз бўйларида ҳордиқ чиқаради. Бу унинг тўйдан кейинги Зулфиясиз ўтган биринчи сафари эди. Шунинг учун ҳам у серқуёш ўлкада ҳали туғилмаган фарзанди билан қолган севимли ёрни тез-тез эслайди, соғинади, унга бағишлаб шеърлар ёзади.

Суюкли киши билан биринчи марта ҳамнафас бўла олмаган Зулфия эса ғаройиб воқеаларни туш кўради. Унинг тушида Ҳамид Олимжон ўз аҳдидан воз кечиб, бошқа бир ёрни топган, ундан юз ўгирган бўлади.

Зулфиянинг ана шу туши тавсиф этилган мактубига жавобан шоир «Хаёлинг-ла ўтади тунлар» шеърини ёзди:

Бу бир уйқу, беҳуда бир туш,
Ахир бу бир алдоқчи гўё.

Мумкинмидир сенинг севганинг
Ўз аҳдидан қайтганмиш гўё?!
Шу рост эса ўтга тушсин жон,
Емғирдайин бошга тушсин ғам.
Яшаганим дунёда ёлғон,
Қасам ичдим: эмасман одам.
Номард кетай, юракда туғён
Шу тўлқиндан зарра кам эса.
Номард кетай, шу оташ юрак
Сендан бошқа ўзгани деса...

Ҳамид Олимжоннинг бу сўзлари шоир қалбининг теран қатламларидан юзиб, отилиб, ҳайқириб чиққан эди. Чиндан ҳам у Қора денгиз бўйларида севимли ёр хаёли билан яшади.

Хаёлимда бўлдинг узун кун,
Сени излаб қирғоққа бордим.
Оч тўлқинлар пишқирган тунда
Топиб бер, деб ойга ёлвордим...

Шоирнинг ўша кезларда ёзган шеърларида ана шу оҳанг, ана шу қўмсаш туйғуси жаранглаб туради.

◁ Ҳамид Олимжон ёлғиз ёрнинггина эмас, балки ҳали туғилмаган фарзандининг ҳам ишқи билан яшайди. У тушида тойчоқдек ширин ўғилнинг отаси бўлади. Унинг жигарпораси пишқириб отилаётган тўлқинлар устида қанотли тойчоқдек парвоз қилиб унинг кўзидан ғойиб бўлади. Шоир унинг изидан қанчалик югурмасин ва оч тўлқинлар орасига кириб бормасин, у тутқич бермайди.

Ана шу ғаройиб туш таъсирида Ҳамид Олимжон ҳали туғилмаган ўғилга бағишланган шеърини ёзади.

...Денгиз нотинч эди ва шу чоқ
Парвозингни тўлқинда кўрдим.
Кўзлар ёнди, ўйнади юрак.
Ва изингдан, ўғил, югурдим.
Эй ғунчасин очмаган баҳор,—
Салом, ўғил, севимли фарзанд...
Сени кутар ота интизор,
Дунё-дунё севгига пайванд...

Шоир интизор бўлиб кутган фарзанд 1937 йилнинг 19 январиди дунёга келди. Навқирон отанинг қувончи беҳад бўлди. У шу қадар бахтли эдики, ҳатто тўнғич

фарзандига қандай исм беришни ҳам билолмай қолди. Қанчадан-қанча дўст-ёрларининг фарзандларига гўзал исмлар қўйган Ҳамид Олимжон узоқ вақтларгача ўз дидига яраша ном тополмади. Ниҳоят, уни Ҳаёт деб атай бошладилар. Бироқ шоир хонадонига тез-тез келиб турувчи меҳмонларга бу исм ёқмади. Уларнинг таклифи билан қизалоққа Ҳулкар исми берилди.

Уч-тўрт ой деганда Ҳулкар адасини танийдиган, унга талпинадиган, унинг эркалатиб, кўкка отишларидан қийқирадиган бўлди. Ҳамид Олимжоннинг қувончи ичига сиғмай кетди. У қизининг Шириндек гўзал ва оқила, сурайёдек юксак ва мунаввар бўлишни орзу қилиб, шеърлар ёзди.

1937 йил 21 майда Москвада ўзбек санъати декадаси очилган кунларда Ҳулкар роппа-роса тўрт ойга тўлган эди. Қизалоқ ҳали гўдак бўлгани туфайли Зулфия декада талантларида қатнаша олмади. Ҳамид Олимжон декадага ёлғиз ўзи борди.

Декада кунларида пойтахт томошабинлари олдида ўзбек музыка санъатининг энг яхши асарлари—«Гулсара», «Фарҳод ва Ширин» музикали драмалари ҳамда «Сайил ва колхоз тўйи» музикали инсценировкаси намоиш этилди. Катта муваффақият билан кўрсатилган бу спектакллар талабчан пойтахт томошабинлари ва театр танқидчиларининг олқиш ва таҳсинига сазовор бўлди.

Ушбу декада ўзбек санъатининг иттифоқ ва жаҳон саҳнасига биринчи бор чиқиши эмас эди. 1927 йилда ўзбек санъати намояндалари Париждаги умумжаҳон кўргазмасида, 1930 йилда бутуниттифоқ олимпиадасида, 1935 йилда Лондонда бўлиб ўтган умумжаҳон рақс фестивалида, 1936 йилда бутуниттифоқ рақс фестивалида, 1937 йил 10 апрелда эса Москвада, ўзбек миллий кинематографиясининг декадасида иштирок этган эдилар. Лекин шунга қарамай, ўзбек санъати ўзининг бутун бойлиги ва ранг-баранглиги билан 1937 йил декадасида биринчи марта ўз жамолини тўла кўрсатиши эди. Шунинг учун ҳам аксар томошабинлар декада пайтида ўзбек музика ва рақс маданияти билан биринчи бор учрашиб, уни кутилмаган хазина ўлароқ кашф этдилар.

Марказий газеталарда ўзбек маданиятига бағишланган қувончбахш мақолалар берилди, томошабин ва танқидчиларнинг самимий фикр-мулоҳазалари эълон қилин-

ди. 26 майда эса «Правда» газетаси «Ўзбек санъати тантанаси» деган тарихий бош мақола билан чиқди.

«Ўзбекистон аҳолиси бир вақтлар жаҳондаги илғор халқлар жумласига кирарди,— деб ёзган эди «Правда». — У буюк қўшни халқлар ва маданиятлари таъсиридан баҳраманд бўлган бой маданиятга эга эди. У Юнонистон ва Хитой, Ҳиндистон ва Эроннинг қадимий маданиятлари билан бирга нафас олар эди. У ягона жаҳон маданиятини яратишда баравар иштирок этди».

28 майда ўзбек адиблари Совет ёзувчилари уйида москвалик қаламкаш дўстлари билан учрашдилар. А. Лоҳутий, В. Ставский, А. Безименский ва бошқалар декада қатнашчиларини Москва ёзувчилари номидан муборакбод этдилар. Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг раиси Раҳмат Мажидий мезбонларга жавоб сўзи билан мурожаат этди. Шундан кейин республика санъат усталари ижросида катта концерт берилди. Концерт давомида Ҳамид Олимжон, Усмон Носир, Абдулла шоир ўзларининг партияга, Москвага, Ватанга бағишланган шеърларини ўқидилар.

30 майда Большой театр биносида ўзбек санъати декадасининг якунловчи концерти бўлиб ўтди.

Декада муносабати билан республиканинг машҳур ёзувчилари, санъаткорлари ва ижодий коллективлари Совет ҳукуматининг юксак мукофотлари билан тақдирландилар. 2 июнда М. И. Калинин Кремлда ўзбек санъати арбобларига ҳукумат мукофотларини топширди. «Декадани тайёрлашдаги сидқидилдан кўрсатган ғайрат ва шижоатли ишлари учун» Ҳамид Олимжон ҳам қимматбаҳо совға билан мукофотланди.

Декада ўзбек маданияти ютуқларининг ёрқин намоишига, инқилоб туфайли қайта яшарган ўлканинг миллий байрамига айланди.

Катта Кремль саройида бўлиб ўтган қабул маросимида пойтахт санъаткорлари номидан сўзга чиққан СССР халқ артисти В. И. Немирович-Данченко бундай деган эди: «Азиз ва қадрли санъатдош оғалар! Мен сизга рус театри олами номидан салом топшириш бахтига мушаррафман. Сиз шу кунларда ўзингизнинг буюк санъатингиз ҳақида барча ҳақ гапларни эшитдингиз. Бизнинг барча ҳис-туйғуларимизни «шодлик» сўзи ифода этади. Сизнинг ижодингизни битта ёрқин хусусият— пафос, бениҳоя самимийлик ажратиб туради. Сизда

санъат бор. Сизда энг асосий нарса — гўзал эркин турмуш бор».

Чиндан ҳам ўзбек санъати москваликлар учун гўзал бир кашфиёт бўлди. Рангин санъат асарларида Ўзбекистон табиатининг фусункор ранглари, серқуёш ўлка кишиларининг қалб ҳароратлари, самимийликлари, бахтиёрликлари ўз аксини топган эди.

«Яқингинада инсоний ҳақ-ҳуқуқлардан маҳрум бўлган, ҳатто ўзининг исми-шарифи ҳам бўлмаган... халқ,— деб ёзган эди «Правда»,— санъат яратди ва уни ҳар қандай зулм ва тўсиқлар оша олиб ўтди...

Кимки Ўзбекистон санъати билан танишса, бу санъат унда ҳайрат уйғотади. Қайноқ ва навқирон куч билан тўла, серқуёш юртнинг барча буюқлари билан товланган, ҳаётсевар ва гуллаб-яшнаган бу санъат улуғ пролетар революцияси туфайли қайта туғилган, юксак иқтидорли, ажойиб халқнинг ижодидир»¹.

Бундай юксак баҳога сазовор бўлган ўзбек санъатининг кейинги тараққиёти учун декада бениҳоя муҳим роль ўйнайди.

Ўзбек адабиёти гарчанд декаданинг диққат марказида бўлмаган эса-да, ўзбек адиблари учун ҳам бу кўрикнинг аҳамияти катта бўлди. Улар Совет ёзувчилари уйида, «Литературная газета» редакциясида Москва ёзувчилари ва танқидчилари билан мулоқотда бўлдилар. Москва радиоси орқали уларнинг шеърини ва насрини асарлари уқилди. Марказий газета саҳифаларида Ҳамид Олимжон, Усмон Носирнинг шеърлари, Ойбек, Яшин, Ф. Ҳўжаев, А. Каримов, У. Исмоиловнинг мақолалари эълон қилинди. Энг муҳими, улар ўзбек санъатининг тараққиёти тўғри йўлдан бораётганига ишонч ҳосил қилдилар; декада натижалари ўзбек адабиётининг кейинги тараққиёти учун ҳам дастуриламал бўлди.

Ҳамид Олимжон декададан ҳаётбахш режалар ва илҳомбахш ҳис-туйғулар билан қайтганда, Зулфия уни қора либос кийиб, кутиб олди; унинг укаси вафот этган эди.

Бутун ҳаёти бетиним ҳаракатдан, ижоддан, курашдан иборат бўлган шоир ўлимдан, қора рангдан ҳазар қилар эди. У ўлим ҳақида ўйлаганда, қора кийган кишиларни кўрганда, юраги орқасига тортиб кетар эди. Шу-

¹ «Правда», 1937, 26 май.

нинг учун ҳам у Зулфиянинг уйга бориб, унинг онасидан изи сўради:

— Ая, рухсат беринг, Зулфиябону қора киймасин! — деди у.

У рафиқасининг, ҳали чақалоқ қизининг исмларига «бону» сўзини қўшиб айтарди. Унинг тилида, табиатида, ижодида Шарқ ва Ғарб маданиятининг энг гўзал анъаналари қўшилиб, бамисоли забаржаднинг яхлит қуймасига айланган эди.

Ўзбек санъати декадаси ўтаётган кунлар турли тарихий воқеаларга бой эди. Испанияда граждандар уруши авж олган, Волга-Москва каналдан дастлабки кемалар қатнови бошланган, «Правда»нинг чиқа бошлаганига 25 йил тўлган, жасур совет учувчилари ва олимлари эса Шимолий Қутбни ўзлаштиришга қаттиқ бел боғлаган эдилар.

21 майда Совет Иттифоқи Қаҳрамони М. В. Водопьянов бошқарган «СССР Н-170» флагман кемаси Рудольф оролидан учиб, бир гуруҳ олимларни Қутб раёонидаги музликка келтириб туширди. 25 майда И. П. Мазурук, В. С. Молоков, А. Д. Алексеев бошқарган «СССР Н-169», «СССР Н-170», «СССР Н-171» флагман кемалари ҳам Шимолий Қутбга бориб қўндилар. Бу ўша давр учун катта тарихий воқеа эди. Газета саҳифалари матонатли учувчилар ва олимларнинг расмлари, улар ҳақидаги мақолалар билан тўла эди.

Ҳамид Олимжон ана шу қувончли воқеа таъсирида қуйидаги шеърини ёзди:

Шу кунларда кутиб олинди,
Музлар таслим бўлиб ялинди,
Москвадан Америкага
Тахти равон бир йўл солинди.

Кўк йўлидир, унда қаноти
Синмас бўлган лочинлар учар,
Лочинлари билан ўлка ҳам
Ерни ташлаб осмонга кўчар.

Қудратли зўр эл учун осмон
Худди ердай осойиш бўлур,
Бир неча йил мобайнида кўк
Одам билан, албатта, тўлур.

Бу шоирнинг реал ҳаётий фактга бўлган муносабати-гина эмас, балки яқин келажак ҳақидаги башорати ҳам эди. Орадан кўп ўтмай, бешинчи океанга эмас, балки космос фазо ҳам забт этилди: «қудрати зўр эл» ернинг тортиш кучини енгиб, фазо кенгликларига чиқди; инсон оёғи Ойга бориб етди; космик кемалар Марс, Венера, Нептун каби олис сайёралар сари йўл олдилар.

Лекин бу буюк воқеалар 30-йилларнинг суронли кунларидан йигирма йил кейин юз берди. Орада юксак довонларгина эмас, балки ўпқонлар ва гирдоблар ҳам бор эди. Бу гирдоблар ўз домига Ҳамид Олимжонни ҳам торта бошлади.

1937 йил 1 сентябрда Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг IV пленуми бўлиб ўтди. Пленумда ёзувчиларнинг ғоявий ва маънавий қиёфаси ҳақидаги масала кўрилди. 14 октябрда яна шу масала бўйича кенгаш, 2 ноябрда эса Ўзбекистон Ёзувчилар союзи ташкилот комитетининг ялпи мажлиси ўтказилди. Уйғун, Ойдин, Ҳамид Олимжон ва Шокир Сулаймон ана шу йиғилишда Ёзувчилар союзидан чиқарилди. Бу йиғишларда Ҳамид Олимжоннинг «Қизил қалам» жамиятида нотўғри установакаларни амалга оширганлиги қайд этилди. 30-йилларнинг бошларидаги турли-туман уйдирмалар қайта эсга олинди.

Ҳамид Олимжон Ёзувчилар союзидан чиқарилгандан кейин ҳам союзда бўлаётган йиғилишларда қатнашиб турди. Шундай йиғилишларнинг бирида президиумда ҳозир бўлганларнинг бири: «Ҳамид Олимжон мажлисдан чиқиб кетсин! Бизнинг орамызда бундай одамнинг ўтириши мумкин эмас!» — деб талаб қилди.

Аmmo Ҳамид Олимжонни издан чиқариш осон эмас эди. «Нега чиқиб кетар эканман?! Менинг жойим шу ерда! Сиз чиқинг! Менинг йўлим — тўғри йўл! Мен большевиклар партияси йўлидан кетмоқдаман. Мен халқ билан биргаман. Ҳақ қарор топади, албатта!» — деди у.

Маълумки, 1926 йилда Самарқандда партия раҳбарлигига асосланган «Қизил қалам» жамияти тузилган ва бу жамият 1930 йилда Ўзбекистон пролетар ёзувчилари уюшмаси (ЎЗАПП) билан алмаштирилгунга қадар адабий-ижтимоий ишлар билан шуғулланиб келган эди. Бу жамиятнинг идора ҳайъатида С. Айний, В. Маҳмудий, Олтой, Боту, Ғайратий, Уйғун, Ҳамид Олимжон ва бошқа ёзувчилар бор эдилар. Халқини меҳнат жасоратларига ундовчи асарлар яратиш орқали Совет давлатига ёрдам

бериш ҳамда ёш ишчи ва деҳқон адибларини тарбиялаб етиштириш бу жамиятнинг асосий вазифаси ҳисобланар эди.

Тошкентда, «Ёш ленинчи» газетаси қошида эса Сотти Хусайн раҳбар бўлган адабий тўғарак мавжуд бўлиб, у ҳам кейинчалик Тошкент пролетар ёзувчилари уюшмаси (ТАПП)га қўшилгунга қадар худди шу вазифаларни адо этишни ўзига асосий мақсад қилиб олган эди.

«Қизил қалам» фақат Самарқанд ёзувчиларининг жамиятигина бўлиб қолмаслик учун Тошкент ва Фарғона областларида ҳам ўз бўлимларини очди; Бутуниттифоқ пролетар ёзувчилари уюшмаси (ВАПП), Озарбайжон ва Татаристондаги «Қизил қалам» жамиятлари, Туркманистон пролетар ёзувчиларининг адабий ташкилоти билан алоқа боғлади. Жамият ўз аъзоларининг ғоявий-назарий ва адабий савияларини ошириш ниятида бадиий адабиёт ҳақидаги марксча-ленинча фикрларни, партиянинг адабий сиёсатини, рус адабиёти ва классик меросни ўрганишга катта эътибор берди; ўзбек совет адабиётида ҳозирги замон ҳаётини акс эттириш масалалари билан шуғулланди.

Лекин жамият аъзолари орасида миллатчилик кайфиятларидан қайтмаган ёзувчилар ҳам йўқ эмасди... Шунинг учун ҳам жамият ўзининг яхши ниятларини ҳар доим ҳам изчил ва силлиқ амалга оширолмади. ЎзАППнинг ташкилот бюроси «Қизил қалам» йўл қўйган хатоларни тузатишга уринди. Лекин кўп ўтмай, сиёсий ва маданий калтабинлик орқасида ЎзАППнинг айрим намоёндалари «Қизил қалам» фаолиятига бир ёқлама баҳо бериб, унинг барча собиқ аъзоларига қарши ҳуружга ўтдилар.

Анқабой «Ўзбек пролетар ёзувчиларининг ижодий юзи» («Қурилиш», 1931, 1-сон) деган мақоласида Ҳамид Олимжон ҳикоя ва шеърларида «романтикага берилиб», «пролетариат мундарижаси»ни акс эттира олмаяпти, уларда «мафкуравий чатоқликлар» мавжуд, деб туҳмат қилди. Раҳмат Мажидий «Юқори поғонага» («Қурилиш», 1934, 2-3-сон) номли мақоласида Ҳамид Олимжоннинг бу даврда энг яхши шеърларидан бири «Бахтлар водийси» шеърига вульгар социологизм нуқтаи назаридан баҳо берди: Ҳамид Олимжоннинг «Бахтлар водийси»да майда буржуа деҳқонни идеаллаштириш майлини, унинг қарама-қаршилигини очмаганини кўрсатиб танқид қил-

ган ўртоқлар ҳақлидирлар», деб ёзади у. Бурлоқ «Ўлимга қочганлар» («Қурилиш», 1931, 3-сон) мақола-сида Ҳамид Олимжон ва Миртемирнинг Фарғона сафари-дан кейин ёзган асарларини халтуралар деб атади. Қ. Бобоев эса «Ниқобли шоирлар» мақоласида («Қизил Ўзбекистон», 1930, 15 октябрь) Миртемир ва Ҳамид Олимжоннинг пролетариат учун ёт шоирлар эканини исботлашга уринди. Ҳамид Олимжон ҳақида бундай бир томонлама фикр юритган мунаққидлар орасида Абду-рахмон Саъдий ҳам бор эди.

Ўша кезлардаёқ қора булутларнинг қуюқлаша бош-лаганини кўрган Ҳамид Олимжон «Ёш ленинчи» газета-сида (1931, 6 апрель) «Мен аввало комсомол, сўнгра шоирман» деган мақола билан чиқиб, «ўз хатолари»ни бўйнига олишга мажбур бўлган эди. Орадан олти йил ўтиб, адабиёт осмонида чақмоқли булутлар пайдо бўлгач, айрим кишиларнинг хотирасига ана шу эски гаплар туш-ди. Уларга янгича тўн бичилди: Ҳамид Олимжон миллат-чи шоирларнинг «думи» сифатида Ёзувчилар союзидан ҳам, Тил ва адабиёт институтидан ҳам ҳайдалди. Шоир учун синов кунлари бошланди.

Иттифоқо, ўша йилнинг 6 ноябрида — Октябрь бай-рамининг 20 йиллиги арафасида Ҳамза номидаги ўзбек академик драма театрида К. Тренёв пьесаси асосида саҳ-нага қўйилган «Любовь Яровая» спектаклининг премье-раси бўлди. Премьерага Ўзбекистон компартияси ва ҳу-куматининг раҳбарлари ҳам таклиф этилган эдилар. Зал чироқлари ўчиб, парда очилиши олдидан театр саҳнаси-да кутилмаганда, Ҳамид Олимжон пайдо бўлди. У ўзи-нинг бахмал овози билан, бениҳоя ҳаяжон ва эҳтиросга берилиб, «Башар қуёшига» шеърини ўқиди. Шеърнинг ёлқин сатрлари залга тўпланган томошабинлар қалбини ларзага келтирди. Узоқ вақтгача олқиш садолари тинма-ди. Шеър томошабинларга ҳам, Ўзбекистон компартия-сининг янги саркотиби Усмон Юсуповга ҳам бениҳоя манзур тушди.

Бу Ҳамид Олимжоннинг Усмон Юсупов билан илк учрашуви эди. Шу учрашувдан сўнг улар ўртасида сами-мий муносабат ва бир-бирларига беадад ишонч ўрнатил-ди. Усмон Юсупов шоирга оталарча меҳр туйди, унинг ҳаёти ва ижодий тақдирида беқиёс роль ўйнади.

Ҳамид Олимжоннинг ҳаёти қайта изга туша бошлади. У шу йили Ўзбекистон Ўқув-педагогика нашриётига тил ва адабиёт бўлимининг мудири қилиб ишга олинди.

Ҳамид Олимжон 1937—1938 йилларда мазкур нашриётда хизмат қилар экан, бутун куч ва ғайратини ўзбек мактабларини адабиёт дарсликлари ва хрестоматиялари билан ўз вақтида таъминлаш ишига сарфлади. Шу даврда нашриётда Ойбек, Миртемир ва бошқа ёзувчилар ҳам таржимон ё муҳаррир бўлиб ишлар эдилар. Ҳамид Олимжон улар билан биргаликда ўзбек ўқувчиларининг рус ва Европа классиклари асарларини ўз она тилларида ўқишлари учун ҳам астойдил қайғурди; Пушкин асарларидан қилган таржималарининг иккинчи нaшри устида иш олиб борди; «Ойгул ва Бахтиёр» достонини ёзиб, уни «Мактаб кутубхонаси» сериясида нашр этди.

Ҳамид Олимжон 1938 йилнинг 7 мартида Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг ташкилот комитетига ариза билан мурожаат этиб, ҳамиша ва ҳар қачон Октябрь ғоялари учун курашганини, биринчи шеърдан то сўнггисига қадар совет шоири деган юксак унвонга доғ туширмаганини маълум қилди ва Ёзувчилар союзи аъзолигига тиклашларини сўради.

«Ўзбек совет адабиёти, — деб ёзган эди Ҳамид Олимжон, — буржуа миллатчилари билан курашда чиниқди. Контрреволюцион миллатчилар кўпгина талантларни ўз таъсирларига тортиш натижасида уларнинг истеъодларини хароб этдилар ва йиллар давомида совет ёзувчиларининг ўсишига тўсқинлик қилиб келдилар.

Буржуа миллатчиларининг идеологлари кўп йиллар ёш ёзувчиларнинг ҳам ақлини заҳарлашга интилдилар... Мен ҳам ёзувчи сифатида мана шу оғир шаронгда ўсдим...

Лекин барча қийинчиликларга қарамасдан, илк ижодим биланоқ совет адабиётини ёқладим: биринчи шеъримдан сўнггисигача совет шоириман. Бунинг далили — меннинг асарларим».¹

Ўзбекистон Ёзувчилар союзи ташкилот комитетининг Тошкент ёзувчилари билан биргаликда 16 октябрда ўтказилган мажлисида Ҳамид Олимжоннинг мазкур аризаси кўриб чиқилди. Ташкилот комитети раисининг ўринбосари бу масала юзасидан ахборот бериб, Ҳамид Олимжон тўғрисидаги материалларни ўрганиб чиққани ва уни Ёзувчилар союзидан чиқариш учун асос йўқлигини айтди. Йиғилиш қатнашчилари ташкилот комитетининг так-

¹ Сарвар Азимов. Ҳамид Олимжон абадияти, Т., Ф. Ғулом номдаги Бадий адабиёт нашриёти, 1967, 61—62-бетлар.

лифини бир оғиздан маъқуллаб, Ҳамид Олимжонни Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг ҳақиқий аъзоси қилиб қолдиришга қарор қилдилар.

Бу қувончли ҳодисадан кейин Ҳамид Олимжон янги куч ва илҳом билан ижодга киришди. Н. Островскийнинг «Пўлат қандай тобланди» романи (1936-1937), Тарас Шевченко шеърларини (1939) таржима қилди; «Зайнаб ва Омон» (1938), «Семурғ» (1939) дostonларини ёзиб тугатди; «Дарё кечаси» (1939) ва «Бахт», (1940) тўпламларини нашр этди. 1938 йилда биринчи ўзбек дубляж фильми — «Бой келин»ни таржима қилди.

Шоирнинг ташкилотчилик истеъдоди янада очилди. Тез орада нашриёт маъмурияти уни Навоий комитетига тавсия этди.

1838 йил сентябрда Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми «Улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий туғилганига 500 йил тўлган кунни нишонловчи юбилей комитети тузиш ҳақида» қарор қабул қилди. ЎзССР Халқ Комиссарлари Советининг Раиси А. Абдурахмонов юбилей комитетининг раиси, Ҳамид Олимжон эса комитетнинг илмий котиби қилиб тайинландилар. Комитет составида Усмон Юсупов, Йўлдош Охунбобоев, А. Н. Толстой, И. А. Орбели Е. Э. Бертельс, С. Айний, Қ. Лоҳутий, Ғафур Ғулом, Р. М. Глиэр, Ҳ. Носирова каби таниқли партия, давлат ва маданият арбобларидан иборат 38 киши бор эди.

Комитет улуғ ўзбек шоири ва мутаффакирининг адабий меросини ўрганиш, шоир ҳаёти ва ижодини тарғиб ва ташфиқ этиш бўйича хилма-хил тадбирлар белгилади. 22 ноябрда Навоий ҳайкалини яратиш бўйича очиқ конкурс эълон қилинди. Яшин, Уйғун, Ашрафий, Р. Глиэр ва Э. Юнгвальд-Хилькевичлардан иборат ижодий группага Навоий ҳақида опера яратиш вазифаси топширилди. Уйғун, Ҳамид Олимжон ва Иззат Султон эса шоир ҳақида драма асарини яратишга киришдилар. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони асосида янги опера асарларини яратиш масаласи кўрилди. 23 декабрда комитетнинг илмий комиссияси адабиётшунос олимларга Навоий ижодига бағишланган монографиялар ёзиш вазифасини юкладди. Навоийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида Олим Шарафиддинов, Навоийнинг фалсафий қарашлари хусусида Воҳид Зоҳидов, Навоий эстетикаси борасида

Сотти Ҳусайн, Навоий ва фольклор мавзуида Ҳоди Зариф илмий-оммабон асарлар яратиш вазифасини ўз зиммаларига олдилар. Ҳамид Олимжон эса Навоий ва Шарқ халқлари адабиётига бағишланган адабий-танқидий асар ёзишга ваъда берди.

Афсуски, яқинлашиб қолган уруш бу тадбирларнинг бажарилишини орқага суриб юборди, бевақт ўлим туфайли эса Ҳамид Олимжоннинг қутлуғ режаси рўёбга чиқмай қолди.

1939 йилнинг 23—27 апрель кунларида Тошкентда Ўзбекистон совет ёзувчиларининг II съезди бўлиб ўтди. Съезд 23 апрелда С. Д. Мстиславскийнинг «ВКП(б) XVIII съезди қарорлари муносабати билан совет ёзувчиларининг вазифалари ҳақида», 24 апрелда эса Эминжон Аббоснинг «Ўзбек совет адабиётининг аҳволи ва Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг вазифалари ҳақида» ҳамда В. Зоҳидовнинг «Ёш ўзбек совет ёзувчилари ва уларнинг социалистик реализмни эгаллашлари ҳақида» деган мавзудаги докладларини тинглади. Икки кун давом этган муҳокамада П. Павленко, Л. Пеньковский (Москва), Иван Ле (Киев), Н. Довқараев (Нукус), С. Айний, Уйғун, У. Исмоилов, Султон Жўра, А. Умарий ва бошқа ёзувчилар иштирок этдилар. 26 апрелда Олим Шарафиддинов «Навоий ва адабий мерос проблемаси» тўғрисида, 27 апрелда эса Ғафур Ғулом «Ўзбек фольклори ҳақида» докладлар қилдилар. Бу докладлар ҳам қизғин муҳокамага сабаб бўлди.

Съезд Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг янги Президиумини сайлади. Ҳамид Олимжон шу кундан бошлаб умрининг сўнгги кунларига қадар Ёзувчилар союзи правлениясининг раиси бўлиб қолди. Фавқулодда ғайратшижоат ва ижодий кучга эга бўлган, эндигина ўттиз баҳорни кўрган Ҳамид Олимжоннинг булоқдек қайноқ адабий-ижтимоий фаолияти бошланди.

Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг мазкур съездида П. А. Павленко билан бирга меҳмон бўлиб келган Ўзбек адабиётининг қалин дўсти ва таржимони Л. М. Пеньковский кейинчалик Зулфияга йўллаган мактубида бундай ёзган эди:

«Уша пайтдаёқ у (Ҳамид Олимжон — Н. К.) ўзини идрокли одамгина эмас, балки Ўзбекистон ёзувчилар ташкилотининг республика раҳбарлари олдида ҳурмат қозониши, ўзбек халқи ўртасида оммалашиши ва СССР

Ёзувчилар союзидаги мавқеини орттириши учун нималар қилиш кераклигини билувчи доно киши сифатида ҳам кўрсатди. Биз ўз замонамизда ўттиз ёшдаги ёзувчиларга кўпинча болаларга бўлгандек муносабатда бўламиз. Ҳамид эса ўша кезлардаёқ бизнинг қаршимизда сиёсий жиҳатдан етилган давлат арбоби, бақувват иродали, раҳбарлик лавозимларида ишлашга лойиқ бўлган киши сифатида намоён бўлди. Ёдимда, у дастлаб Ёзувчилар союзининг раҳбари бўлишдек маъсулиятли ва ташвишли жамоат ишидан бош тортди, бироқ анча-мунча кўндиришлардан сўнг ўзбек адабиётининг гуллаб-яшнаши ва Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг муваффақиятли ишлаши учун зарур деб ҳисобланган қатор принципал талаблар билан, катта амалий программа билан чиқди. Йиғилиш унинг талабларини катта руҳ билан қабул қилиб, уларни қўллаб-қувватлашга тайёр эканлигини билдиргандан сўнггина Ҳамид Ўзбекистон Ёзувчилар союзига раҳбарлик қилишга рози бўлди.

Биз шундан кейин Павленко билан ўша анжуман тўғрисида, Ҳамид тўғрисида ва унинг шахсияти тўғрисида кўп бор сўзлашганимизни ҳамон эслайман.

Ўзбекистон Ёзувчилар ташкилоти Ҳамид раҳбарлик қилган даврда ўзининг қиёфасини қанчалик тез ўзгартди, унинг мавқеи қанчалик тез ортди!..»¹

Ҳамид Олимжоннинг ташкилотчилик истеъдоди бу даврда айниқса яққол кўринди. У айни пайтда Навоий юбилеи комитетининг раис ўринбосари вазифасини ҳам адо этди.

Ҳамид Олимжон ўзбек ёзувчилари ташкилотининг раҳбари сифатида ижод аҳлларини ўзаро жипслаштирди; уларнинг ижодий режалари билан танишди; ҳар бир ёзувчи истеъдодининг хусусиятларидан келиб чиқиб, уларга турли мавзулар таклиф этди; баъзи бир ёзувчилар ижодий биографиясининг бошланишига сабабчи бўлди; рус адиблари ва таржимонларини ўзбек адабиётини таржима ва тарғиб этиш ишига етаклаб келди.

Ҳамид Олимжоннинг ташаббуси билан Уйғун, Иззат Султон ва В. Шкловский Навоий ҳақидаги фильм сценарийсини, Уйғун ва Иззат Султоннинг ўзи эса пьесани бошлаб юбордилар. Ёзувчилар союзидаги бетиним ишлар

¹ 1959 йилда ёзилган хатдан. Хатнинг қўлёзма нусхаси Зулфия архивида сақланади.

ва командировкалар шонга бу асарлар устида ҳам— муаллиф сифатида ишлаш имкониятини бермади. Лекин у ўзига хос эҳтирос ва қизиқиш билан қаламкаш дўстларининг ижодий ишларини ҳормай-толмай кузатди. Ойбек ва Миркарим Осимни Навоий тўғрисида тарихий қисса ва роман ёзишга ундаган ҳам Ҳамид Олимжон бўлди.

30-йилларнинг иккинчи ярмида рус вақтли матбуотида ўзбек халқи ҳаётидан олинган очерк ва ҳикоялар тез-тез босилиб турарди. Бундай асарларнинг айримлари таниқли ёзувчилар қаламига мансуб, баъзилари эса ҳали адабиёт даргоҳига кириб келмаган ўртоқлар томонидан ёзилган эди. Ана шундай нотаниш муаллифлардан бири М. Шевердин эди. Ҳамид Олимжон унинг дастлабки асарлари билан танишар экан, муаллифда ижодий иқтидор мавжудлигини кўриб, уни катта тарихий полотнолар яратишга ундади, уни Ёзувчилар союзи сари бошлаб келди. «Санжар-ботир» романи шу тарзда майдонга келди.

«Ҳамид Олимжон гарчанд ёш жиҳатдан мендан ўн ёш кичик бўлса ҳам,— дейди М. Шевердин,— уни ўзимга устоз деб биламан. У билан учрашганимга қадар асарларим фақат вақтли матбуотда босилган бўлиб, улар тарихий ҳикоялар ва очерклардан иборат эди. Бахтимни қарангки, газета ва журнал орқали Ҳамид Олимжон назарига тушган эканман. У асарларининг номини битта-ма-битта айтиб, қисқача таҳлил қилиб берганда, бошим кўкка етди.

Сўнг у қўлимни самимий қисиб:

— Шунақа мавзуларда катта нарсалар ёзиб беринг, — деди.

Ҳамид Олимжон мени ана шундай руҳлантирган эди. Кўп ўтмай, унинг тавсияси билан Ёзувчилар союзига аъзо бўлиб қабул қилиндим».¹

Ҳамид Олимжон туфайли адабиёт даргоҳига кириб келган жуда кўп ёш шонр ва ёзувчилар ҳам шундай дил сўзларини айтишлари мумкин. Зеро, бу даврда союзда Ҳамид Олимжон ташаббуси билан ёшлар семинарининг иши янада қизғин тус олган эди.

«Ёзувчилар союзида, — деб эслайди Ҳамид Ғулом, — ёшлар семинарига тез-тез йиғилишиб турардик. Ҳамид Олимжон билан Мақсуд Шайхзоданинг ўша қизғин ижо-

¹ «Совет Ўзбекистони», 1974, 26 июнь.

дий баҳсларга келмаган вақтларини эслай олмайман. Айниқса, Ҳамид Олимжон ҳар биримиз билан самимий суҳбатлашар, шеърларимизни тинглар, ўзи ҳам янги шеърларини ўқиб берар, фикрини рўйи-рост айтарди. 1939 йилда Союзимизга раис қилиб сайланди ва қисқа умрининг охиригача... биз билан доим бирга бўлди»¹.

Ҳамид Ғулومнинг бу сўзларини давом эттириб, Туроб Тўла бундай деб ёзади:

«Бизнинг авлод майдонга келганида союзимизга Ҳамид Олимжон раислик қиларди. «Кўкан», «Жонтемир», «Онамга хат», «Темирчи Жўра кофир», «Нахшон» юрарди биз билан. Албатта, «Зайнаб ва Омон» ҳам! Биз шуларнинг етагида эдик. Буни сезарди у, нечундир ташвишли боқарди бизга. Охири чақириб олди бир кун, нима бор буларнинг орқасида, деди. Кўпдан жаҳли чиқиб юргани сезилиб турарди, бу гапни эшитаётган балки биринчисимасдим. Эсанкираб қолдим, албатта. Дона-дона қилиб гапирарди сўзни ҳам, шеър ўқигандай. Елкамдан ушлаганича, деди тагин: Шунини яхши билингки, инсон — санъатлар санъати, у ўхшаши йўқ санъат, дейди боболаримиз, идрокда ҳам, фикрлашда ҳам, яралишда ҳам! У гениал санъат! Унинг санъати ҳам шундай бўлиши керак! Ўхшаши йўқ санъат яратмоқ учун келган бўлсангиз, бу майдонга марҳамат, мактаб бошқа, меҳнат бошқа!»²

Ҳамид Олимжон кейинги адабий авлодга ана шундай талабчанлик билан ёндашди. Лекин у бу авлод вакилларида истеъдод ва ижодий ғайрат-шижоат кўриб, уларга меҳр туйди. Уларни адабиётимизнинг саховатли бағрига етаклади.

Шоир бундай муҳим ижодий-ташкилий ишлар билангина чекланиб қолмай, ёзувчиларга яхши ижодий шароит яратиб бериш учун ҳам астойдил жон куйдирди. Ёзувчилар союзи Ҳамид Олимжоннинг ташаббуси ва жонкуярлиги орқасида 1-Май кўчасидаги ўша йиллар учун ҳашаматли бўлган бинога кўчиб ўтди: Шоҳидон тепада (ҳозирги «Известия» маҳалласи) ёзувчиларга аталган хусусий уйлар қуриш учун каттагина ер ажратиб берилди. Дўрмонда эса ёзувчиларимиз учун ижод боғи ташкил этилди.

¹ «Сен элимнинг юрагида яшайсан», 78- бет.

² «Совет Ўзбекистони», 1967, 26 март.

Бу йилларда Ҳамид Олимжон қайноқ иш муҳитида яшади. На ишда, на уйда унинг тиними бўлди. У шиддатли иш соатларидан кейин уйга келиб ҳам ўша иш иқлимидан, иш кайфиятидан чиқа олмади. У нималарнидир ўйлар, муҳокама этар ва эртанги кунга режалар тузарди. Бундай пайтларда у чурқ этмай, хаёлан қандайдир чигал муаммоларни ечаётгандек бўларди.

Шундай кечаларнинг бирида Зулфия Ҳамид Олимжондан ўпкалагандек: «Ҳадеб жим ўтираверасизми? Гапирсангиз-чи бирор нарсани!» дея сўз қотди. Бу сўз Ҳамид Олимжонга шундай таъсир қилдики, у қандай жавоб беришни билмай, тараддулланиб қолди.

Ўша куни кечаси унинг иш столида қуйидаги мисралар пайдо бўлди:

«Ўлтирасан нега донм жим?»
Дея яна бошладинг ҳужум.
Билгилки, жим ўлтирганимда
Оташ пайдо бўлур танимда,
Ҳамсуҳбатим бўлганда хаёл
Жим қоламан, гап келур малол.
Дунё-дунё ўй ва тушунча
Бамисоли турнадай уча —
Уча ўтар осмонларимдан,
Ерга тушиб тутар баримдан.
Сўнгра қўниб хаёл қўлига,
Бейхтиёр бошлар йўлига.
Жим ўлтириб кўзим тўнади,
Жим ўлтириб фикрим унади...

Ҳамид Олимжондек ажойиб суҳбатдош сукунат қадрини яхши биларди. Унинг сўлим асарлари ана шундай сукунат оғушида, хаёл унинг ҳамсуҳбати бўлган кезларда, пайдо бўлар эди.

Москвадаги ўзбек санъати декадаси ва декада муносабати билан «Правда» газетасида эълон қилинган бош мақола классик адабий меросни ўрганишга кенг йўл очди. Алишер Навоий туғилган куннинг 500 йиллик юбилейини умумхалқ миқёсида нишонлашга киришиш ҳам ўша декаданинг шарофати билан юз бермоқда эди.

Навоий шу йилларга қадар баъзи мунаққидлар наздида оддий тақлидчи шоир, феодал ўтмиш куйчиси ҳисобланар, шунинг учун ҳам унинг ҳаёти ва ижодини ўрга-

нашга ҳожат йўқдек туюлар эди. Ҳамид Олимжон бундай ғайри илмий қарашларга зарба бериб, унинг Шекспир, Бальзак, Гёте, Пушкин каби жаҳон бадиний маданиятининг гигантлари билан бир сафда туришини зўр бериб уқдирган ижодкорлардан бўлди. «Жаҳон адабиёти тарихида, — деб ёзди у, — француз ёзувчиси Бальзак, рус ёзувчиси Лев Толстой сингари кўп ёзган адиб йўқ. Уз асарларининг кўплиги жиҳатидан бу икки ижод ва фикр гигантга тенг бўладиган ёзувчи топилмайдн. Лекин булар проза азаматлари эдилар. Бизнинг буюк Алишеримиз шеър — поэзия бобида жаҳон адабиётининг энг биринчи ўринларида туради. Унинг жуда кўп илмий-тарихий асарларидан қатъий назар, ғазал ва дostonларининг ўзи улўғ бир тоғдан иборатдир. Навойнинг ҳар бир дostonи катта бир роман, эпопеядир. Ёлғиз «Фарҳод ва Ширин» дostonининг ўзигина Пушкиннинг «Евгений Онегин»га уч барабар келади».¹ Шунинг учун ҳам у Навой юбилейини ёлғиз Ўзбекистон миқёсида эмас, балки бутуниттифоқ миқёсида кенг нишонлаш, Москвада ва иттифоқдош республикаларда юбилей комитети ва комиссияларини тузиш учун астойдил қайғурди.

У 1938 йилда СССР Ёзувчилар союзининг раиси А. Н. Толстойга йўллаган хатида бундай ёзган эди: «Сизнинг эътиборингизни шу нарсага жалб этаманки, СССР Совет Ёзувчилари союзида А. Навойнинг юбилей комитети ҳанузга қадар ташкил этилмаган. Бу ҳол бошқа қардош республикаларда юбилей комиссияларининг ташкил этилмаётганига, шунингдек «Правда» ва «Известия» да Алишер Навой тўғрисида шу пайтга қадар бирорта материал берилмаётганига сабаб бўлмоқда».²

Ҳамид Олимжон СССР Ёзувчилар союзи ва СССР Фанлар академиясининг Навой юбилейини ўтказиш ишига жиддий киришишлари учун тинмай ҳаракат қилди.

1940 йил 8 январь куни «Лайли ва Мажнун» дostonига бағишланган йиғилиш билан навоийхонлик конференциялари ўз ишини бошлади. Конференцияни Ҳамид

¹ Ҳамид Олимжон. Асарлар мажмуаси, 5-том, 157-бет.

² Н. Намазов, Роль Х. Алимджана и А. Н. Толстого в развитии узбекско-русских литературных связей. Автореферат. Самарқанд, 1975, 5-бет.

Олимжон кириш нутқи билан очди. Шундан кейин Е. Э. Бертельс, Т. Жалолов ва А. Умарий «Лайли ва Мажнун» дostonининг ғоявий-бадий хусусиятлари ҳақида докладлар қилдилар. Ғ. Содиқов ва Р. М. Глиэр эса «Лайли ва Мажнун» операси устида олиб борган ишлари билан ўртоқлашдилар. Шу кунни операнинг биринчи пардаси намойиш қилинди.

Унинг ғайрат ва шижоат билан юбилейга тайёргарлик ишлари республикада айниқса авж олди.

Ноябрь ойида Навоийнинг энг яхши портретини яратиш юзасидан эълон қилинган конкурс якунланди. Конкурсга буюк шоирнинг 50дан зиёд портрети тақдим этилган эди. Тошкентлик rassom В. Кайдалов томонидан яратилган Навоийнинг график портрети иккинчи мукофотга сазовор бўлди.

Замондошларнинг гувоҳлик беришича, rassom бу асарни яратишда Ҳамид Олимжон портретидан, унинг юз тузилишидан фойдаланган эди.

Навоийнинг Тошкент майдонларидан бирида ўрнатилмак ҳайкали учун ҳам Бутуниттифоқ конкурс эълон қилинди. Конкурсда ғолиб чиққан ҳайкалнинг харажати учун бир ярим миллион сўм ажратилди. 1941 йил 14 майда бу конкурс натижалари якунланиб, боқулик ва ленинградлик икки ижодий группанинг ҳайкал лойиҳаси учинчи мукофотга муносиб деб топилди.¹

Бадий адабиётда Навоий образини яратиш соҳасида ҳам талайгина ишлар қилинди. Ойбекнинг «Навоий» дostonи, Шайхзоданинг «Ўртоқ Навоий» балладаси, Уйғун, Иззат Султон ва Шкловскийнинг «Алишер Навоий» киносценарийси, Уйғун ва Иззат Султоннинг яна шу номдаги, Шукур Саъдулланинг «Шоирнинг ўлими» пьесалари, П. Скосиревнинг «Искандар кўзгуси» романи яратилди. Ойбек ҳам Навоий ҳаётига бағишланган роман устида жиддий иш олиб борди.

1—15 октябрь кунлари Ўзбекистон Ёзувчилар союзида Алишер Навоий яшаган давр ва шоир ижодини ўрганиш бўйича конференция-курслари ўтказилди. Бу курсларда республиканинг барча шаҳарларида яшовчи ёзувчилар, адабиётчилар, педагоглар тўпланди. Ҳамид Олим-

¹ 1948 йилда Тошкентда ўрнатилган ҳайкал шу конкурс соврундори — ленинградлик ҳайкалтарош Л. А. Дитрихнинг лойиҳаси асосида ишланган.

жон, Ойбек, Шайхзода, Уйғун сингари шоир ва ёзувчилар, А. Ю. Якубовский, А. А. Семёнов, М. Е. Массон каби олимлар конференцияда лекция ва суҳбатлар ўтказдилар. Бу лекция ва суҳбатлар шу қадар юқори савияда ўтдики, улар тингловчилар қалбида ўчмас из қолдирди.

Конференция охирлашганда, Ҳамид Олимжоннинг лекциялари бошланди. У Навоийнинг дунёқараши, унинг адолат, дўстлик ва муҳаббат, меҳнат ва ватанпарварлик ҳақидаги қарашлари ҳақида, унинг ўзбек адабий тили ва бадий маданияти тарихидаги роли ҳақида тўлқинланиб гапирди.

«Ҳамид Олимжон... шоир асарларининг фазилатлари сингари қатор масалалар ҳақида гапириб, Фарҳод билан Хусрав ўртасидаги мулоқотга келиб тўхтади,— деб ёзган эди Шукур Саъдулла. — Семинар қатнашчилари бўлган бизлар жон қулоғимиз билан Ҳамиднинг ширин суҳбатини тинглар ва унинг ҳар бир сўзидан лаззатланар эдик. Ҳамид, ҳеч шубҳасиз, бу масъулиятли суҳбатда қандайдир конспектга эга эди. Аммо у кўпинча унга қарамас ва ўз фикрларини маҳорат билан баён қилар эди. Ҳамид Фарҳод билан Хусрав ўртасидаги тўқнашувни гапира туриб, Навоийнинг сўлим асаридаги бу машҳур диалогни ёдаки ўқиди...

Достоннинг икки юз сатрга яқин бу лавҳасини ёд ўқиш Ҳамид учун ҳеч гап эмас эди. Унинг хотирасига, шунча узун шеърни ҳеч тutilмасдан ва бирор сатрини қайтармасдан моҳирона ўқиганига ҳаммамиз тасанно дердик, офарин ўқирдик. У шундай кўтаринки руҳ билан ўқирдики, гўё биз икки рақиб — мард Фарҳод билан маккор Хусравни кўз ўнгимизда кўргандек бўлдик. Ўзимизни туюлмай, Ҳамидни олқишладик...

Ҳамид ўз лекцияларида Навоийнинг лирикасига тўхталар экан, унинг шеърларини ёд ўқир, биз зеҳн қўйиб тинглар эдик».¹

Ана шу тарзда Ҳамид Олимжоннинг Навоий ҳақидаги лекция ва суҳбатлари тингловчиларга байрам кайфиятини бағишлади. Ҳа, Навоий билан у орзу қилган эркин ва бахтли замонда учрашув ҳамма учун — тингловчилар учун ҳам, Ҳамид Олимжон учун ҳам чинакам байрам эди. Бу шеърят байрами, Навоий куйлаган ғоялар

¹ «Сен элимнинг юрагида яшайсан», 123—124-бетлар.

байрами, Навоийнинг ғазал ва дostonларида тараннуш этилган олижаноб инсоний туйғулар байрами эди.

Ҳамид Олимжон Навоий комитетининг 1940 йил 3 декабрида Москвада бўлиб ўтган мажлисида сўзга чиқиб, бундай деган эди: «Навоий ижодини ўрганиш масаласи ҳозир биз учун ўзбек халқининг бутун тарихини ҳал қиладиган марказий масала даражасига кўтарилган. Аминмизки, бу юбилей ўзбек халқининг тарихини яратиш имконини беради»¹.

Навоий юбилейининг аҳамияти худди шу масалада ҳам эди. Зероки, Навоий яшаган тарихий даврни, шоир ҳаёти ва ижодини пухта ўрганиш ўзбек халқи тарихининг энг муҳим даврини — адабий тил ва миллий маданиятнинг шаклланиш ва юксалиш даврларини ёритиш деган гап эди. Навоий ижодини ўрганиш ўзбек маданиятининг бошқа миллий маданиятлар билан ўзаро алоқаларини аниқлаш, ўзбек адабиёти тарихидаги Навоий анъаналарини инкишоф этиш, ўзбек адабиётининг жаҳон бадий хазинасига қўшган ҳиссасини белгилаш деган гап эди. Шунинг учун ҳам Ҳамид Олимжон Навоий юбилейини Пушкин юбилейи (1937) сингари, Руставели юбилейи (1937) сингари, Шевченко юбилейи (1937) сингари бутуниттифоқ миқёсида кенг ўтказилиши учун катта куч сарф этди. Ўзбекистон ҳукумати, Ўзбекистон Ёзувчилар союзи ва шахсан Ҳамид Олимжоннинг ғайрати билан 1940 йил декабрда СССР Ёзувчилар союзида юбилей комитети тузилди. Навоий ижодини иттифоқ ва ҳатто жаҳон миқёсида ўрганиш ва тарғиб этиш ишлари йўлга қўйила бошлади. 5 февралда Москва радиоси чет эл учун немис тилида Алишер Навоийга бағишланган эшиттириш ўтказди.

Уша йилнинг 12 мартида СССР Халқ Комиссарлари Совети ва ВКП (б) Марказий Комитети «Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейини ўтказиш тўғрисида» қарор қабул қилдилар.

Ҳамид Олимжоннинг бу йиллардаги ижодий фаолияти ақл бовар қилмайдиган фактлар билан тўла. У шеърлар, дostonлар ёзибгина, таржималар қилибгина қолмай, адабий танқидчилик билан ҳам фаол шуғулланди. Биргина Навоий ижодига оид ўзбек ва рус тилларида йиғирмадан ортиқ мақолалар ёзди.

¹ «Шарқ юлдузи», 1976, 6- соҳ, 223—224- бетлар

Навой ижодини иттифоқ миқёсида ўрганиш ва тарғиб этишнинг муҳим соҳаларидан бири шоир асарларини рус тилига таржима этиш эди. Шу мақсадда «Хамса»га кирган дostonлар ва «Хазойинул маоний»дан жой олган аксар лирик асарлар рус тилига сўзма-сўз таржима этилди. Бу сўзма-сўз таржималар устида ижодий иш олиб бориш учун Ҳамид Олимжон Москва ва Ленинграддан таниқли шоир ва таржимонларни Тошкентга таклиф этди. У меҳмонларни ҳукумат боғига жойлаб, уларнинг қандай яшаб ишлаётганларидан тинмай бохабар бўлиб турди.

«Ҳамид Олимжон баъзан Ғафур Ғулом ва мени ҳукумат боғига рус таржимон шоирлари ҳузурига олиб бориб турарди, — деб ҳикоя қилган эди таниқли театр арбоби Раҳим Қориев. — Аҳил ва бузилмас дўстлик муносабатлари ўзбек ва рус шоирларининг юракларини гайванд этди. Гоҳи Ҳамид Олимжон улар таржима этган айрим лавҳаларни тинглаб, муҳокама этиб, қимматли маслаҳатлар бериб, Пеньковский ҳузурига узоқ қолиб кетар эди. У кўпинча таржимани олиб, ўзича ўқир, кейин эса овоз чиқариб ўқигани ҳолда русча текст мазмунига ва музыкасига қулоқ солар эди. Пеньковский ва бошқа таржимонлар томонидан рус тилига ағдарилган Навоий асарлари ана шу тарзда Ҳамид Олимжоннинг назаридан бирма-бир ўтди».¹

Ҳамид Олимжон даъвати билан Навоий асарларининг таржимасига киришган таржимонлар орасида — Л. Пеньковский, В. Державин, С. Липкин каби таниқли шоирлар билан бирга ленинградлик шоир В. Рождественский, турколог олим Н. Лебедев каби фидойи кишилар ҳам бор эдилар. Ҳамид Олимжон 1939-1940 йилларда Ленинградга бориб, таниқли шоирлар ва шарқшунос олимлар билан учрашар экан, уларда буюк ўзбек шоирининг ижодига нисбатан самимий ҳурматни сезди. Ленинградлик шарқшунос олимлар Навоий ижодига доир тадқиқотлар билан шуғулланишга, шоирлар эса Навоий асарларини таржима этишга тайёр эканликларини билдирдилар. Истеъдодли олим ва шоир Н. Ф. Лебедев Навоийнинг 70 дан зиёд газалини, «Сабъан сайёр» ва «Лисонут тайр» дostonларидан парчаларни, бир неча

¹ 1960 йилда қилинган суҳбатдан.

рубойи, мухаммас ва соқийномаларини бевосита эски ўзбек тилидан рус тилига таржима этди.

Ҳамид Олимжон ўша сафар кезларида таниқли рус шоири Н. С. Тихонов билан ҳам учрашди. Бу воқеа Улуғ Ватан урушининг арафасида Ленинград атрофидаги Пушкин шаҳрида бўлиб ўтган эди.

«Мен... Карель бўйини ўрмонларидаги оғир ва машаққатли жанглardan кейин дам олар эдим, — эслайди Инколай Тихонов.— Менинг ана шу ёлғизлик пайтимда бир гуруҳ ёзувчилар билан Ҳамид Олимжон ташриф бурди...

Уша пайтларда бутун жамоатчилик Алишер Навоий юбилейига тайёргарлик кўраётган эди... Биз улуғ Алишернинг тўйи тахминан қандай ўтказилиши лозимлиги хусусида режалар тузардик...

Ҳамид Олимжон Алишер Навоий шеърлари ва ҳаёти, изланишлари, ижодининг поёнсизлиги ҳақида сўзлар эди. Лекин у узоқ ўтмишнинг улуғ шоири тўғрисида ҳикоя қилар экан, ҳикоясига ўзидан янги-янги тафсилотлар қўшар, фактларни мантиқан тўлдирар эдики, қаршимизда оламга тийрак кўзлари билан назар солувчи улкан санъаткор турганлигини, бу навқирон қалба туғилажак ниятларнинг сон-саноксиз эканлигини ҳис этиб, кўриб турардик... У ўзининг ва Навоийнинг шеърларини ўқир эди...

У қалбан улкан шоир эди. Шундай шоир Алишер Навоий юбилейини бошқариши кишини айниқса қувонтирар эди».¹

Орадан бир йил ўтар-ўтмас, Ватанимиз осмонида пайдо бўлган қора қузғунлар улуғ Навоий юбилейининг ўз вақтида ўтказилишига имкон бермади. Ҳамид Олимжон ҳам 1948 йил тантаналарида қатнаша олмади. Лекин 1940 йил кузида Пушкин шаҳрида янграган Навоий мисралари уруш суронлари орасида ҳам асло тинмади. Улар қамал қилинган Ленинградда ҳам баралла янгради.

Бу воқеа даҳшатли 41- йилнинг 10 ва 12 декабрь кунларида бўлиб ўтди. Душман ўқлари ва снарядлари ёмғири остида Ленинград Давлат Эрмитажиди Алишер Навоий туғилган куннинг 500 йиллиги тантанали суратда нишонланди. Бу тарихий йиғилишда И. А. Орбели,

¹ «Сен элимнинг юрагида яшайсан», 4—5- бетлар.

Е. Э. Бертельс, Б. Б. Пиотровский, А. Н. Болдирев, В. А. Рождественский, Н. Ф. Лебедевлар иштирок этдилар. Ингилишда Навоий шеърлари Н. Ф. Лебедев ва В. А. Рождественскийларнинг таржимасида жаранглади.

Ҳамид Олимжоннинг «Россия» шеърисидаги: «Пушкин пайдо бўлган ҳар бир эшикда Навоий шарафи яшар муқаддас» деган машҳур байт ана шу ҳаяжонли воқеанинг бевосита таъсири остида битилган эди.

Буюк ижодкорлар асло ўлмайди. Улар халқ хотирасида яшайди. Уларнинг асарлари яшаш ва курашда давом этади. Миннатдор халқ уларнинг хотирасини ҳамиша эъзозлаб, ёд этиб келади.

Ҳамид Олимжон ўзининг бутун фаолияти билан буюк Навоий шарафига хазон билмас чечаклардан ясалган гулчамбар қўйди.

МЕҲНАТ ВА ИЖОД МУЪЖИЗАСИ

Бунда булбул китоб ўқийди,
Бунда қуртлар ипак тўқийди,
Бунда ари келтиради бол,
Бунда қушлар топади иқбол...
Ботирлари канал қазади,
Шоирлари ғазал ёзади...

Ҳамид Олимжон

У улкан халқ маъракаларининг ҳам, дўстона гурунг ва давраларнинг ҳам гули эди. Дўстлар, биродарлар ва шогирдлар ўз оилавий тантаналарини усиз ўтказмас, у қатнашмаган маросимлар қандайдир файзсиз ўтгандек туюларди.

Шоирнинг самарқандлик ошноларидан бири, у билан Педакадемияда бир даврда ўқиган кекса журналист Обид Ҳамидов ва Замира опанинг 1929 йилда бўлган тўйларига у раислик қилган эди. Таниқли ҳамзашунос олим Юсуф Султоннинг 1938 йилда бўлган тўйига ҳам Ҳамид Олимжон бош-қош бўлди. Янги оила 1940 йилда тўнғич фарзанд кўрганда; Ҳамид Олимжон унга буюк Навоий достонининг қаҳрамони шарафига Фарҳод деб

исм берди. Орадан кўп ўтмай, атоқли фольклоршунос олим Ҳоди Зарифнинг хонадонида арман маликасидек барно қиз туғилди: шоирнинг таклифи билан унга Ширин номи берилди.

Янги оилалар, янги авлодлар, янги анъаналар бунёдга келмоқда эди.

Ширин ўзининг жаннатдек гўзал, аммо сувсиз ўлкасига Айнул ҳаёт чашмасидан сув чиқармоқчи бўлади. Аммо Айнул ҳаёт чашмаси билан Ширин туғилган ўлкани Баланд тоғлар тизмаси ажратиб турар, бу тоғлардан ариқ чиқариш эса бениҳоят машаққатли эди. Уч йиллик урғинининг натижалари сезилмас, «Нух умрига эга бўлган сдамларга ҳам у ишни тугатиш имконияти кўринмас эди.» Ана шундай долзарб бир вақтда буюк севги Фарҳодни Ширин ватани сари етаклаб келди. У донишманд Қорундан ўрганган билимларни ишга солиб, тоғу тошларни шундай ағдара кетдики, гўё қум барханларини сел юшиб ва суриб ташлагандек бўлди. Фарҳоднинг овози бутун мамлакатга ёйилди. Ширин Фарҳоднинг ғайрат ва шижоатини кўриб, унга ошиқ бўлди.

Фарҳод тез фурсатда тоғни кесиб ўтиб, Ширин юртига ариқ олиб чиқди. У мамлакатнинг қасри ёнига янги бир сарой бино этиб, унинг олдида гўзал ҳовуз қурди. Энди Айнул ҳаёт чашмасининг суви Фарҳод қазиган ариқ орқали келиб, Баҳрул нажот ҳовузида йиғилар, сўнг саройни гир айланиб, шаҳарга қараб йўл олар эди.

Фарҳод ўзи очган ариқни Наҳрул ҳаёт — Ҳаёт дарёси деб атади.

Наҳрул ҳаёт Навоийнинг орзуси эди. Унинг «Фарҳод ва Ширин»ни ёзишдан мақсади ҳам ана шу орзунини баён этиш, бу орзунини буюк ғоя ва севги соҳибларининг руёбига чиқаради, деган фикрни илгари суриш эди. Навоийнинг орзуси эса халқнинг орзуси эди. Халқ асрлар давомида чўлу биёбонларга сув чиқариш, мамлакатни обод қилиш пайида бўлди. Сув ҳақида, инсон қўли билан яратилган дарё ва денгизлар ҳақида афсоналар тўқиди.

Халқ тўқиган ана шундай афсоналардан бири 1939 йилда Фарғона водийсида ҳақиқатга айланди.

Ўзбек халқи Катта Фарғона канали ҳақида азалдан орзу қилиб келар эди. Сирдарё ҳар йили Орол денгизига 20 миллиард кубометр ҳажмида сув олиб келар, аммо унинг мовий камари ўтган жойларда ўн минглаб гектар

ерлар сувсиз, ҳаётсиз ётар эди. Бу қақроқ далаларга ҳаёт дарёсини олиб келиш зарур эди.

1939 йил апрелида Ўзбекистон ҳукумати Марказкомга мурожаат этиб, Катта Фарғона каналини республика колхозларининг кучи ва сармояси билан қуришга ижозат сўради. Марказком канал қурилишига ижозат берибгина қолмай, 20 миллион сўм, 200 та автомашина, 60 та трактор ва турли-туман қурилиш материалларини ажратди. Шу йилнинг июнь ойидан улкан халқ иншоотининг қурилишига тараддуд бошланди. 1 августда 160 минглик қурувчилар армиясининг канал қурилишига чиқиши белгиланди. Аммо июлнинг ўрталаридаёқ қурилишда қирқ мингга яқин колхозчилар ишлай бошладилар. 27 июлда улар сонини 54 мингга, 28 июлда эса 100 мингга етди.

Халқ бу қурилиш ҳақидаги хабарни зўр шодиёна билан кутиб олди. Марказий ва хорижий газеталар ҳамда агентликлар қурилишга ўз мухбирларини юбордилар. С. Эйзенштейн бу буюк халқ иншооти ҳақида фильм яратишга киришди. Сценарий либреттоси канал трассаларида ёзилди. Тошкент, Самарқанд, Андижон ва Фарғонанинг барча музыкали театрлари қурилиш иштирокчиларига маданий хизмат кўрсатиш учун келдилар. Энг яхши стахановчиларнинг расмларини чизиш ва суратга олиш учун рассомлар ва фотографларнинг бир неча бригадалари бутун қурилиш давомида меҳнат аҳлининг орасида бўлди. Ойбек, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Ғафур Ғулом, Миртемир, Юнус Латиф, Насрулло Охундий, Ҳабибий, Акмал Пўлат ва бошқа шоир ва ёзувчилар қурилиш тепасида бўлиб, халқнинг фидокорона меҳнатини ўз асарларида акс эттирдилар.

Фарғона каналининг Мирзачўлдан ўтган дастлабки, 33 километрдан иборат трассаси инқилобдан олдин, 11 йил давомида қурилган эди. Агар ўша суръат билан ишланадиган бўлса, 270 км узунликдаги канални барпо этиш учун бир қанча йил керак бўларди. Лекин халқ ана шу улкан ишни — Қорунни сеҳрли илмини ишга солган Фарҳод сингари — атиги 45 кунда бажарди.

1 август куни 400 та магазин ва дўконлар очилиб, озиқ-овқат маҳсулотларини ортган 120 та арава бутун трасса бўйлаб хизмат қилди. Бундан ташқари, 300 та чойхона, 85 та ошхона, 10 та кутубхона, 20 та ликбез мактаблари, 8 та болалар майдончалари ҳашарчилар

ихтиёрида бўлди. Палаткалар, ўтовлар ва ёғоч уйлardan иборат шаҳарча 260 километрга чўзилган эди.

Бу улуғ жанг олдидаги жанговар манзарани эслатар эди.

Дарвоқе, ўша кунларда Гитлер Германияси Польшага бостириб кириб, Варшава яқинида жанг олиб бормоқда, иккинчи жаҳон уруши эса советлар тупроғи сари яқинлашиб келмоқда эди. Фашизм янги жаҳон уруши учун ҳандақлар қазаётган бир пайтда Ўзбекистон аҳолиси боғ-роғлар кўкарсин ва пахтазор далалар кўпайсин учун сувсиз адрларда канал очмоқчи эди.

Бутун канал бўйлаб социалистик мусобақа авж олди. Стахановчи Дўнан Дўсматов кунлик нормани 700—890 процентга орттириб бажарди. Хотин-қизлар, чоллар ва ёшлар ўртасида стахановчилик ҳаракати авж олиб, меҳнат жасорати оммавий ҳодисага айланди.

Кенглиги 25—30 метр, чуқурлиги 3—4 метрдан кам бўлмаган каналнинг 270 километрлик трассаси тарихда мисли кўрилмаган қисқа муҳлатда қазилди. Бу Москва каналининг қурилиш суръатидан тўрт мартаба зиёд эди. Канал Ўзбекистон территориясидаги бешта шаҳар, 32 пахтакор район ва 2 мингга колхоз территориясидан ўтиб, 50 минг гектар ерни сув билан таъминлади.

«Менинг энг бахтли хотираларимдан бири, — деб ёзган эди Пётр Павленко, — Фарғона каналида бўлишимдир. У ерда, худди тугалланган коммунизм давридагидек, ҳамма нарса ажойиб бўлган эди. Мен содир бўлаётган барча нарсани садолар орқали бериш учун музикант бўлмаганим ва бу ишларни куйлаш учун эса шоир бўлмаганимдан афсусландим. Шубҳасиз, носир сифатида ҳам ишлаш мумкин эди. Аммо мен бундай қилмадим. Зероки, мен айна пайтда ҳам шоир, ҳам носир, ҳам музикант бўлиш керак, деб ўйлаган эдим — у шу қадар ажойиб ва ранго-ранг эди».¹

Афсуски, Ватан урушининг бошланиши С. Эйзенштейннинг ижодий режаларини амалга ошириш имконини бермади. П. Павленко билан ҳамкорликда ёзилган сценарий «Искусство кино» журнали саҳифаларида қолиб кетди. П. Павленко эса «Тинчлик заҳматкашлари» номли тугалланмаган романининг биринчи китоби («Менинг

¹ «Знамя», 1952, 6-сон, 7-бет.

заминим») да Фарғона канали қурилишини мароқ билан тасвир этди.

Ўзбек маданияти арбоблари эса, «Улуғ канал» операсини, ўнлаб шеърӣ асарларни, кейинчалик «45 кун» романини яратдилар.

Ҳамид Олимжон халқнинг бу гигант ҳаракатидан четда қолиши мумкин эмас эди. У қурилишнинг бошидан охирига қадар фаол иштирок этди ва «Катта Фарғона каналини қуриш ишидаги ғоят катта муваффақиятлари учун» «Ҳурмат белгиси» ордени билан тақдирланди. Меҳнат қаҳрамонлари билан шахсан танишиш, қурилиш участкаларидаги меҳнат ғалабаларини ўз кўзи билан кўриш иштиёқида канал трассаларини тинмай кезди. Ойбекни ҳам, Ҳамид Олимжонни ҳам қидирганларида. ижодкорлар жойлашган палаткалардан эмас, иш қайнаган участкалардан топардилар.

Ҳамид Олимжон канал қурилиши туфайли «мингнинг гектар ерда оппоқ пахта битиши», «шоҳи-ипак битиши», «гурунч, буғдой кўпайиши», «халқ яна фаровон ўғил ва қизлар яна ҳам бахтиёр бўлиши»дан нечоғлиқ завқланса, халқнинг бу ташаббуси иттифоқ бўйлаб қанот қоқиши, умум халқ ҳаракатлари авж олиши мумкинлигидан ҳам шунчалик илҳом олди.

«Халқ ҳикмати яхшилик кетидан яхшилик, баҳор кетидан ёз келади, дейди», Бу Ҳамид Олимжоннинг сўзлари. Улар бўлғуси чўлқуварлик ҳаракати, КамАЗ, БАМ, Атоммаш қурилишларининг иштирокчилари Катта Фарғона каналининг жонбозларидан эстафета таёқчасини олганлар, деган маънони ифодалайди. Шу маънода Катта Фарғона канали қурилишида ҳамма нарса янгича эди: ватанпарварлик ҳаракати ҳам, кишилар ҳам.

Ана шу янги кишининг кучига-куч, ғайратига-ғайрат қўшиш учун халқ қурилишига икки ярим минг санъаткор келган эди. Қурилиш трассаларида театр ва очик эстрадабар барпо этилган бўлиб, уларда «Бўрон», «Гулсара» каби опералар, «Бой ила хизматчи» каби драмалар, концертлар намойиш этилар эди. Бундан ташқари, 28 та кўчма киноустановка ҳам ҳашарчилар хизматида эди. Колхозчилар шу зайлда тезоб ишлаш билан бирга ҳордиқ чиқариш, дам олишни ҳам ўрнига қўйдилар. «Кечқурун соат ўнда халқ томошага тўпланар эди, — ёзади Ҳамид Олимжон. — Олдинги қатордаги даврада ўтирганларнинг ҳар бирида битта шоҳи қийиқ бор. Улар

қўйиқни ўз олдиларига ёзиб қўйиб, унга чўкка тушиб мақом қиладиган ўйинчини кутадилар. Томошага келган мингларча кишилар уларнинг орқасидан тикка туради. Уларнинг орқасидан машиналар, араваларда келган одамлар тикка тизилади. Отлиқлар эгарнинг устига чиқиб, тик турадилар. Шундай қилиб, ҳар томошага ўн беш-йигирма минг одам тўпланади.

Ўйин бошланади. Мамлакатнинг энг шуҳратли артистлари ўйинга тушадилар. Энг номи кетган кишилар ашула айтадилар... Одамлар ўйин билан ашуланинг ҳам, карнай чилдирманинг ҳам канал қазиб турганини кўрадилар. Шу уларнинг руҳини кўтаради. Чарчашни билмайдилар...

Ўйин эрта тонгга қадар давом қилади. Одамлар тамом ҳордиқдан чиқиб, қийқиришиб қайтадилар. Тонг ҳам аста-секин ота бошлайди. Одамлар яна канал бўйларига қараб юра бошлайдилар»¹.

Канал қурилишида бўлиб ўтган ана шундай кечалардан бирини Фафур Фулом Ҳамид Олимжонга бағишланган хотирасида бундай эслайди:

«Канал трассаси бўйлаб очиқ ҳавода ҳар оқшом ишдан кейин канал қазувчиларнинг машъала-базмлари бўлар эди. Уртага увадани мазутга булғаб, симга тортиб, машъала ёқилар эди. Базм бошланиб кетарди. Шундай катта машъала-базмлардан биттаси август ойининг қайси бир оқшомида бош тўғонда, Куйганёрда ўтказилган эди. Бу ерда Ўзбекистоннинг донг таратган санъаткорлари ҳам бор эдилар. Ҳалимаҳоним ҳам, Тамараҳоним ҳам, Мукаррамаҳоним ҳам, Юсуфжон қизик ҳам, Жўрахон Султонов ҳам, ака Бўхор ҳам шу ерда эди. Ўзбекистон оқсоқоли Йўлдош ота билан Усмоҳ Юсуповлар ҳам шу ерда эдилар. Кўп одам йиғилган, қиёмат базм бўлди».²

Фафур Фуломнинг хотирлашига кўра, у шу кеча Ҳамид Олимжон билан бирга бўлиб, улкан қурилиш ва ўша кунги машъала-базм таъсирида тонг ёришгунга қадар мишжа қоқмай, каналнинг келажаги, «суғорадиган ерлари, унинг қирғоғида қуриладиган янги шаҳарлар, янги қишлоқлар, очиладиган янги ерлар; умуман

¹ Ўша асар, 88-бет.

² «Сен элимнинг юрагида яшайсан», 15-бет.

республикамизнинг истиқболни ҳақида» ширин суҳбат қуришган.

Ҳамид Олимжон ҳам бошқа шоирлар ҳам буюк хашарнинг томошабинлари эмас эдилар. Улар қурувчиларга бағишлаган шеър ва қўшиқлар ёзиб, суҳбат, митинг ва концерт пайтларида ўз асарларини ўқир, уларга завқ ва ҳаяжон бағишлар эдилар. «Канал трассаларининг ҳамма участкаларида, — деган эди Фафур Гулом, — деярли бизни кутмаганда, инсу жинсдек пайдо бўлиб, шеърлар ўқиб кетардик».¹

Аслида уларни — шоирларни кутар, шоирлар ҳам хашарчиларнинг умидини тўла-тўқис оқлар эдилар.

Канал қурилиши қанчалик қизғин боришига қарамай, Ҳамид Олимжон тез-тез Тошкентга келиб, онласидан хабар олиб кетарди: Зулфия шу кунларда шоирга диккинчи фарзандни ҳадя этиш арафасида эди.

Орзиқиб кутилган воқеа 24 августда рўй берди — Ҳамид Олимжон ва Зулфия ўғиллик бўлдилар.

Ҳамид Олимжон бу хушxabарни эшитиб, ёш боладек қувонди: у тўйчоқдек ўғил кўришини анчадан бери орзу қилар эди.

У ўша куни Усмон Юсупов билан учрашиб, у билан қаергадир бориши керак эди. Улар «эмка»да суҳбатлашиб борар эканлар, Усмон ота кутилмаганда сўраб қолди:

— Ҳамиджон, фарзандингиз нечта?

— Иккита, Усмон ота. Бир ўғил, бир қиз. Бугун ўғиллик бўлдим!

— Сўрамасам, суюнчи ҳам олмайсиз. Муборак бўлсин!

Отанинг қутлови Ҳамид Олимжоннинг қувончига яна қувонч қўшди.

У эртасига эски шаҳардаги туғруқхонага бориб, суқсурдек ўғил учун Зулфияга миннатдорчилик билдирди.

Ҳамид Олимжон Ойбекнинг тўнғич фарзанди — Омонбекни ёқтирар эди. Унинг чучук тили, ёқимтой қилқларидан у қандайдир ўзгача нашъа олар ва шундай киройи ўғиллик бўлишни астойдил истар эди. Шоир ўз фарзандни Омонбекка ўхшаши, узоқ йиллар омон бўлиб, яхши воқеаларнинг гувоҳи бўлиши учун уни Омон деб атади.

¹ Ўша тўплам, 17-бет.

Гўзал шеър ёза билишгина эмас, уни гўзал ўқий билиш ҳам санъатдир. Одатда ҳар бир шеър замирида шу шеър муаллифининг ўзига хос интонацияси — ўқиш оҳанги ётади. Биз Шайхзода шеърларини ўқир эканмиз, унинг шеърини мисраларни ўзгача бир мусиқий бўлакларга ажратиб ўқиган, шалолодек жўшқин овозини эшитамиз. Миртемир шеърларида шошмай, ҳовлиқмай, фикрга, ғояга ургу бериб ўқиган шоирнинг равон овози янграйди. Асқад Мухтор шеърларидан эса бутунлай бошқача мусиқа таралади.

Ҳамид Олимжон шеърларининг равон мусиқий оқида бадий сўзнинг қудратигина эмас, балки таъмини ҳам, рангин жилваларини ҳам билиб ва кўриб турган, шунинг учун ҳам овози салобат касб этган шоир гавдаланади.

Ҳамид Олимжон шеърни чинни косадек жарангладиб ёзар ва ўқир эди. У ҳар бир янги шеърини баланд овоз билан ўқиб, унинг қандай жаранглашига қулоқ осар, унинг мусиқий тасвирига, мусиқий ифодасига катта эътибор берар эди. У шеърни минбардан ўқир экан, тингловчининг юраги жиз этмаслиги, унинг шеърини сатрлари камалак ёйдик юракка тўғри бориб тегмаслиги мумкин эмас эди.

«Ҳамид Олимжон шеърни шундай маҳорат билан ўқир эдики, эшитган одам мафтун бўлмасдан иложи йўқ эди. Ургу, оҳанг, йўналиш, авж — ҳаммаси ўрнида эдида».¹ Бу — Миртемирнинг хотираси.

«...Ҳамид Олимжоннинг овозини сира унутиб бўлмайди. Кўп адабий кечаларда, дўстлар йиғинларида, инқилобий тантаналар ва халқ байрамларида Ҳамиднинг шеър ўқишини эшитганлар кўп улуг завқ олар эдилар... Унинг овози ҳозир ҳам қулоғимда жаранглайди. Бу — мулойим, равон, шу билан бирга эластик ва динамик бир садо эди. Гўё унинг шеър ўқиётган овозида кумушнинг жаранглаши, булоқнинг қайнаб шилдираши, эркин елларнинг фаол вазни бирга қуйилиб, шеърият водийсида уфқларга чопаетган суворий бир шоирнинг мардона қиёфаси жонланар эди».² Бу — Мақсуд Шайхзоданинг хотираси.

«У шеърни шундай диққат билан ўқир эдики, гўё

¹ «Сен элимнинг юрагида яшайсан», 58-бет.

² «Сен элимнинг юрагида яшайсан», 30—31-бетлар.

шеър ўқиётниб сўзларнинг ярқираб, олдинма-кетин бошни айлангирадиган даражада рақсга тушишини томоша қилар, оҳангига қулоқ солар, текширар, бундан ўзи ҳам қувонар, завқланар эди. Унинг назарида сўзларда табиат ато этган қандайдир бир сеҳрли куч борки, бу сеҳрли куч ўрмонларни шовқин билан тўлдиришга ҳам қодир, сокин оқшом салқинида, тўлқинлар кетидан тўлқинларни қувалаштириб, қирғоқларни сеҳрли куйлар чалдиришга ҳам моҳир эди»¹. Бу — Николай Тихоновнинг хотираси.

Н. Тихонов ҳам, Шайхзода ҳам, Миртемир ҳам шеърни ўйнатиб ўқиган шоирлардир. Уларнинг ўзлари шеър ўқиш санъатининг пирлари бўлганлари ҳолда Ҳамид Олимжоннинг ўқишидан бу қадар лаззат ва баҳра олган эканлар, демак, бунда муболаға мутлақо йўқ.

Энрико Карузо, Фёдор Шаляпин, Мулла Туйчи Тошмухамедов сингари хушовоз санъаткорлар қўшиқ айтганда, ҳавода нуқра заррачалар ҳосил бўлиб, кумуш тўлқинлар денгиз мавжлари ўлароқ таралар экан. Чамамда, Ҳамид Олимжон шеър ўқиганда ҳам шундай кумуш тўлқинлар пайдо бўлган.

«1935 йилда Ўзбекистон Ёзувчилар союзи Тошкентда ҳаваскор шоирларнинг беш ойлик семинар курсларини ташкил этган эди. Машқлар тугагач, Ёзувчилар союзининг Инжиқободдаги (ҳозирги Тельман номли маданият-ва истироҳат боғи яқинидаги) ижодий уйида битирувчиларнинг хайрлашув кечаси ўтказилди. Кечада таниқли ўзбек ёзувчилари иштирок этиб, нутқ сўзладилар ва шеър ўқидилар Кеча охирида йиғин қатнашчиларининг илтимоси билан Ҳамид Олимжон ҳам шеър ўқиди. «У тортиниброқ олдинга ўтди-да, аввал «Бахтлар водийси», кейин «Маҳорат» шеърини шундай бир жозиба, шундай бир шавқ билан ёддан ўқидики, ҳаммамизнинг оғзимиз очилиб қолди, — деб ёзади Шухрат. — Менинг назаримда, шеърдаги ҳар бир сўз қанот чиқариб, қуш бўлиб учиб кетаётгандек эди. Бизга таниш сатрлар янги бир оҳанг билан янграб, янада чуқурроқ, янада тўлароқ маъно касб этаётганга ўхшарди. Шоир «Бахтлар водийси»да такрорланадиган «Кўм-кўк, кўм-кўк, кўм-кўк» сўзларига алоҳида урғу бериб, дона-дона қилиб айтар-

Ўша тўплам ,5- бет.

ди. Бу сўзлар асарнинг ўзагидек унга жило бериб турарди».¹

Шуҳрат Ҳамид Олимжон ижросида М. Светлов «Гренада»сининг ҳам, Вера Инбер қаламига мансуб «Ўзбекистон хотираси»нинг ҳам, «Кавказ асири»нинг ҳам ўзбекча таржималарни эшитган ва шоирнинг ўқини санъатидан дол қолган. «У сатрларни кейинги сатрларга маантиқан улаб кетишни, керак бўлганда жиндек пауза қилишни, зарур сўзга ургу беришни жуда ўрнига қўярди, — дейди Шуҳрат ва давом этади... — Ана шундай ўқиш маҳорати унинг суҳбатида, нутқида ҳам маълум даражада сезилиб турарди. Шеърларнинг силлиқлиги, ҳижоларнинг бутунлиги, туроқларнинг мукамаллиги, ўқишнинг раволиги, шубҳасиз, шоирнинг қимматли ижодий хислатларидан бири эди».²

Шуҳратнинг эслашича, у республика илғор пахтакорларининг қурултойида бўлса керак. «Зайнаб ва Омон» дostonидан каттагина бир бобни ёд ўқиган, ўқиш тугагач эса «тўғонни сув ургандек гулдурос қарсак бўлган». Шундан кейин у Усмон Юсуповнинг истаги билан яна бир неча шеър ўқиб, тингловчиларнинг таҳсинини қозонган.

Ҳамид Олимжон Катта Фарғона канали қурилишидан ҳам минбар сифатида фойдаланди. У канал трассасининг қайноқ участкаларида қурувчилар олдига чиқиб, халққа, Ватанга, партияга беадад муҳаббат туйғулари билан йўғрилган шеърларни зўр эҳтирос билан ўқиди. У ўзининг оташин шеърлари билан қурувчиларга маданий хизмат қилди, улар руҳини кўтарди. Уйин билан ашула, карнай билан чилдирма сингари унинг шеърлари ҳам канал қазишда иштирок этди.

Халқ бахтли ва фаровон ҳаёт ҳақида, сувсиз адирларга сув чиқариш, узоқ масофаларни яқин қилиш ҳақида орзу қилиб келган. Халқнинг азалий орзулари афсоналар шаклида яшаб, авлоддан-авлодга, асрдан-асрга ўтиб келган.

Халқнинг ана шундай афсоналаридан бири Мирза-чўл ҳақидадир.

Ҳамид Олимжон халқнинг бошқа эртак ва афсонала-

¹ «Гулистон», 1978, 8-сов. 14-бет.

Уша ерда.

ри сингарн, бу афсонани ҳам диққат билан тинглаб, уни қалб дафтарига ёзиб олган.

Шундай ифода бор — қалб дафтари деган. Ижодкор ёрроқ нарсани, албатта, қоғозга тушириши шарт эмас. Айниқса Ҳамид Олимжон сингарн хотираси ўта сезгир, ўта мустаҳкам, ўта қамровлик ижодкорлар халқ ижодини ён дафтарсиз ҳам ҳамиша ўз қалбларида, сақлаб келганлар.

Ҳамид Олимжон ҳам Мирзачўл ҳақидаги афсонани махсус ёзиб олмаган. Лекин унинг асосий сюжет чизиқларини ўз муҳофазасида сақлаб қолган. Бу афсонага кўра, Мирзачўлда Ширин исмли бир гўзал қиз яшаган. У вояга етгач, манман деган йигитлар унга талабгор бўлиб, элчилар юборган. Қизнинг донғи олис вилоятлар ва ўлкаларга ҳам етиб борган. Хитойдан шаҳзода Фарҳод, Эрондан эса Хусрав ҳам талабгор бўлиб келганлар.

Ширин ўз Ватани — Мирзачўлни ҳаддан зиёд севарди. Лекин оч далалар сувсизликдан қақраб, саратон қуёшидан куйиб бормоқда эди. Шунинг учун ҳам у талабгорлар олдига Мирзачўлга канал ўтказиб, адрларга сув чиқариш ва уни обод қилиш шартини қўяди. Йигитлар бу шартни қабул қиладилар. Лекин маккор Хусрав Ширинни алдайди. Тонг отгач, маккор шохнинг хийласи, Шириннинг эса алдангани маълум бўлади.

Халқ бундай афсоналарни жуда кўп тўқиган ва уларда ўзининг минг йиллик орзу ва армонларини ифодаллаган. «Аmmo халқ, — дейди Ҳамид Олимжон, — ёлғиз ўз армонлари ҳақида афсоналар тўқувчигина эмас, халқ бу афсоналардан мингларча ошиб тушадиган ишлар ҳам қилишга қодир. Лекин бунинг учун унинг қўлида занжир аёғида кишан, оғзида қулф бўлмаслиги лозим. Бунинг учун шу афсонавий гўзал ишларнинг роҳатини унинг ўзи кўрмоғи керакдир. Бунинг учун унинг ариқ қазиб, чанқаб ўтмаслиги, атлас тўқиб, яланғоч қолмаслиги, буғдой ўриб, очдан ўлмаслиги лозимдир».¹

Катта Фарғона каналини 45 кунда қуриб битказган халқ ўз тупроғининг, ўз тақдирининг, ўз ҳурриятининг хўжайини эди. Шунинг учун ҳам у канални завқ-шавқ билан, ўзи учун барпо этди.

¹ Ҳамид Олимжон. Асарлар мажмуаси, 4-том, 85—86-бетлар.

1 сентябрда комсомоллар участкасида ер қазииш ишлари тугалланди.

15 сентябрда бутун трассадаги ишлар якунланди.

21 сентябрда «Правда» саҳифаларида Усмон Юсуповнинг «Канал қазиб бўлинди» сарлавҳали мақоласи эълон қилинди. Бу — қурилиш сардорларининг бутун совет халқига рапорти эди.

15 октябрда эса «Катта Фарғона канали тарихи»ни яратиш ишига киришилди. «Тарих»нинг бош муҳаррири этиб Усмон Юсупов белгиланди.

Ўзбек шоирлари ҳам Катта Фарғона каналининг шеърий тарихини ёздилар.

Ғафур Ғулом ва Ҳамид Олимжон ўз каналномаларида Мирзачўл ҳақидаги халқ афсонасидан фойдаландилар. Каналнома ана шу афсонанинг ўзига хос талқини асосига қурилди.

...Яшар экан Сир лабида улуг халқимиз
Ва шу халққа тетик фарзанд — Ширин деган қиз.
Ой десанг ой, қуёш десанг қуёшдай ўзи,
Юлдуз-кўзи, Сирдарёдай шарқироқ сўзи.
Ширин экан, ширин экан, кўп ширин экан,
Ғамза тўла кўзларида киприклар — тикан.
...Ўқ узганда анқо урган ботир мерганлар,
От чопганда ҳумо тутган, манман деганлар,
Тоғу тошу еру сувга боғласа ҳам ғов,
Унинг битта кулгисини қилолмаган ов.
Ўлкалардан кела берган севги карвони,
Ҳаммасининг юрагида Ширин армони.

Ҳамид Олимжон ва Ғафур Ғулом тасвиридаги Ширин гўзалликда тенгсиз ва мислсиз қизгина эмас, балки элу юрт бахти ва манфаати билан яшовчи олижаноб фазилатларнинг ҳам эгасидир. У сувга ташна дашту далаларнинг зорига чидай олмай, ўз гўзаллигини Мирзачўлга гаров қўяди ва манман деган шаҳзодаларга Мирзачўлдан канал ўтказиб, чўл бағрига ҳаёт олиб кириш шартини айтади. Қизнинг шартини билан «Ўқ узганда анқо урган ботир мерганлар, от чопганда ҳумо тутган, манман деганлар» тоғу тошга ёйилиб, ер қазиишга, тош чопишга киришадилар. Хусрав эса қўшинига бўйра тўқиттириб, уни Мирзачўлга ёйдириб чиқади. Бўйраларда акс этган ой мавжлари Шириннинг нигоҳида орзиқиб кутилган ка-

нал бўлиб кўринади ва у ўз эркини маккор шоҳга беради.

Сув Шарқда ҳамиша «ҳаёт» сўзига маънодош бўлиб келган. Халқнинг зукко фарзандлари «юртим обод бўлсин», деб ариқ қурдирганлар, канал ўтказганлар. Сувга файзиёб жойлар ариқлар ва дарёлар номлари билан — Бешариқ, Қўштўғон, Исфайрам, Лағон, Тентаксой, Зарафшон, Кайковус, Калас деб аталган. Сувсизликдан боғлар ҳам қумлоқларга айланган. Сувсиз на пахта, на буғдой ўсган. Сувсизликдан ҳаёт дарахти қуриган.

Шунинг учун ҳам халқ Катта Фарғона каналини қуришга отланди.

Ғафур Ғулом ва Ҳамид Олимжон қурилиш манзарасини, азамат стахановчиларнинг образларини халқ ижодига яқин кўтаринки оҳанглар ва рангин бўёқларда гавдалантирдилар. Қурилишнинг меҳнат ва санъат ўзаро туташган ва уйғунлашган манзараси каналнома саҳифаларида катта шоирона дид ва маҳорат билан чизилди. Бу асарни ўқир экансиз, Тожимат зовур ва Дўнан Дўсмаатовларнинг алпона сиймолари, минглаб ҳашарчиларнинг мардона меҳнатлари кўз олдингизда бутун салобати билан намоён бўлади. Тонг чоғида ҳашарчиларни меҳнатга чорлаган карнай садолари, оқшом чоғларидаги концерт атрофида бўлган қийқириқлар баралла эшитилиб, меҳнат билан шодлик — яхлит тушунчага айланган тарихий кунлар қайта жонланади.

Бу Катта Фарғона канали қурилишининг чин маънодаги шеърин тарихи эди.

Муаллифлар асар хотимасида яна Фарҳод ва Ширин ҳақидаги афсонага қайтадилар. Лекин бу сафар улар ҳозирги даврдан туриб ўтмишга эмас, балки ўтмишдан туриб, Фарҳод ва Ширин назари билан ҳозирги воқеликка нигоҳ ташлайдилар:

Халқ тикилса дарёларнинг тутамоғи рост,
Халқ тикилса тоғларнинг ҳам юрмоқлиги рост.
Тоғу тошлар кўкка учиб соладилар дод
Тешасини қўлга ушлаб келганда Фарҳод.
Ўз халқининг сувга сероб ҳосилдор ерин
Ростдан кўрар Хусравларга алданган Ширин.

Катта Фарғона канали умумхалқ меҳнатининг маҳсули, коллектив ижоднинг самараси эди. Шоир қурилишнинг бадий йилномасини, бадий манзарасини ҳам кол-

лектив равишда акс эттириш лозим деб топдилар. Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон ва Уйғундан иборат коллектив, юқорида тавсиф этилган каналномадан ташқари, Қатта Фарғона канали қурилиши муносабати билан табрик хатини ҳам ёздилар. Ойбек, Миртемир, Юнус Латиф ва Насрулло Охундийдан иборат коллектив эса «Шодиёна» сарлавҳали меҳнат қасидасини яратди. Ҳар уччала нома ҳам ўзида буюк халқ қурилишининг такрерланмас руҳи ва нафасини ифодалади.

Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон ва Уйғун иштирокида ёзилган номалар қурилишининг барча участкаларида бўлиб ўтган тўй ва митингларда ўқилиб, 160 минглик қурувчилар армияси томонидан қизғин маъқулланди.

Каналнома халқ дилининг, халқ тилининг ифодасига айланди.

Ҳамид Олимжон Фарғонада канал илҳами билан йўғрилган халқ қўшиқлари ва термаларини ҳам ўрганди.

«Қатта Фарғона канали трассаларида юрар эканмиз, — деб ёзган эди Собир Абдулла, — Ҳамид Олимжон менга Фарғонанинг оромбахш, шўх сойлари ёқасида содда кишилар ижросида серзавқ, сермазмун халқ ўйинлари, термалари, қўшиқларини эшитгиси келганлигини айтди. Фафур ака, Ҳамиджон ва мен уччаламиз машинамизни Избосканга бурдик.

Мен бу икки нозик дўстимни бошлаб, тўғри Қўқонқишлоққа, дўстларим орасига бордим... Улар бу икки тансиқ меҳмонни ҳурмат билан кутиб олдилар. Ҳамид айтган шўх анҳор лабига жой ҳозирладилар.

Қизиқарли аскиялар, ёқимли қўшиқлар, силлиқ машқлар ва адабий суҳбатлардан яйраб кетган Ҳамиджон гоҳ қўшиқларга қўшилиб тебранар, аския, кинолардан завқланар, қаҳ-қаҳ урар, гоҳ қалам, қоғоз олиб, сатрлар яратар, гоҳ ёзганларини аҳли суҳбатларига ўқиб берарди.»¹

Ҳамид Олимжон бу даврда халқ талантларининг канал ҳақида яратаётган асарлари билан қизиққан, уларни ахтараётган ва тўплаётган эди. Халқ ижодининг бундай намуналари каналнома учун зарур эди. Шонр бу асарда дастлаб халқ афсонаси билангина чекланиб қолмай, унинг бадий меҳварига халқ қўшиқлари, терма-

¹ «Шарқ юлдузи», 1959, 12-сон, 19-бет.

лари ва ифодаларини ҳам киритмоқчи бўлган, лекин ижодий иш жараёнида бу нарсага зарурат ҳис этмаган эди.

Замондошларнинг нақл қилишича, Ҳамид Олимжон халқ оғзаки ижодини бениҳоя севган ва пухта билган.

«Кунларнинг бирида, — ҳикоя қилади Раҳим Қориев, — биз Гафур Ғулом ва Ҳамид Олимжон билан бирга Чирчиқда эдик ва ош тайёр бўлгунга қадар турли латифалар зйтиб ўтирардик. Бизнинг ҳар қайсимиз Хўжа Насриддин латифаларидан иложи борича кўпроқ айтишимиз керак эди. Бу шундай кўнгилли ва қизиқарли ўйин эдики, ҳатто Ҳамид Олимжон ҳаммамизни ҳушвақт ва хушнуд қилиб, якка ўзи соатлаб латифа айтар, Насриддин афандининг ўткир сўзлари ва луқмаларини уйиб ташлар эди.»

Шоира Зулфиянинг хотирлашича, Ҳамид Олимжоннинг бувиси — Ўғил кампир халқ мақоллари, матал ва ҳикматларини яхши билган. Унинг нутқи халқнинг ажойиб иборалари билан балқиб турган. Ҳамид Олимжон махсус дафтар тутиб, Ўғил кампирнинг қизиқ-қизиқ гапларини ёзиб юрган. Ҳамид Олимжоннинг Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейида сақланаётган архивида ўз дастхати билан кўчирган бир қанча халқ қўшиқлари ҳам мавжуд. Бу қўшиқлар ҳам халқ эртаклари мотивлари асосида ёзилган «Ойгул ва Бахтиёр» ҳамда «Семурғ» дostonлари ҳам, шунингдек Ҳамид Олимжоннинг «Ал-помиш» эпоси устида олиб борган илмий-таҳририй ишлари ҳам унинг ўзбек фольклорини пухта билганидан, унга катта аҳамият берганидан далолат беради.

Умуман, Ҳамид Олимжон ижоди фольклорсиз бу қадар халқчил ва бу қадар рангин бўлиши маҳол эди.

Ўзбекистон ёзувчиларининг II съезида (1939 йил, 23—27 апрель) ўзбек фольклори ҳақида Гафур Ғуломнинг махсус доклади тинглаingan ва шундан кейин халқ оғзаки ижодига айниқса катта эътибор берилла бошлаган эди. Ҳамид Олимжоннинг ташаббуси билан шу йили республикамизнинг барча областларида яшовчи бахшилар Тошкентга чақирилди, уларга бош-оёқ сарполар берилди, уларнинг репертуарларидаги аксар асарлар ёзиб олинди. Улар Тошкентнинг Эски шаҳаридаги Деҳқонлар уйида яшадилар. Бу уй ана шу кунларда ўзбек халқ оғзаки ижодининг марказига айланди.

Кунларнинг бирида Миртеяр Ҳамид Олимжоннинг

илтимоси билан бахшилар ҳузурга боради. Ўзбек халқ ижодининг барча валламати — паҳлавон жуссали, юзларидан нур ёғилган Абдулла шоир ҳам, чўққи соқолли, жиккак Фозил ота ҳам, узун бўйли, шўх ва абжир Ислом шоир ҳам, коса кўзлик, қорамағиз Бола бахши ҳам... — ҳаммалари шу ерда эди. Миртемир боболаримизнинг бой оғзаки маданиятларини асраб ва ардоқлаб келаётган бу мўътабар сиймолар билан танишиб, уларнинг ҳол-аҳволини сўрди; жиндак чойхўрлик қилиб, жиндак дўмбира эшитди. Шу куни косонсойлик Холиқбой бахши «Алпомнш»ни Фозил отадан хийла ўзгача, куйиб-ёниб айтди. Хоразмлик Қурбон ота Холиқбой бахшидан қолшмасликка уриниб, ўткир қўшиқчи эканини кўрсатди. Бола бахши ўзининг тор чертиши билан ҳам, ёқимли овози билан ҳам йиғин аҳлини мафтун этди. Усмон бахши Маматқул эса янги турмуш ҳақидаги термаларини куйлади. Бу ажойиб учрашувдан бутун дили яшнаб кетган Миртемир союзга қайтгач, Ҳамид Олимжонга уларнинг оталик саломи билан бирга ўзи ёзиб олган термаларни ҳам топширди.

Эртасига Ёзувчилар союзида ўзбек адиларининг халқ бахшилари билан қизгин учрашуви бўлиб ўтди. Учрашувдан олдин Ҳамид Олимжон ўзбек халқининг бой оғзаки ижоди, бахшиларнинг ранг-баранг мактаблари ҳақида сўзлаб, фольклар асарларини ўрганишга, халқ бахшиларини қадрлашга чақирди. Шундан кейин ўзбек бахшиларининг ажойиб паради — чиқишлари бўлди. Гўрўғли ва Алпомиш ҳақидаги дostonлардан парчалар, термалар ижро этилди. Мажлислар залининг деворлари кенгайиб, кенг яйловлар, қир ва адирлар кўрингандек, Гўрўғли ўзининг қирқ йигити билан от ўйнатиб, союз биносига кириб келгандек бўлди.

Бахшилар бир-бирларига асло ўхшамас эдилар. Фозил Йўлдош босиқ ва салобатли овоз билан ўқир, куп пауза қилар, Ислом ота эса дўмбирани шўх чертиб, шўх ўқир — у дoston айтаётган пайтларда кўзларидан учқун сачрар эди. Пўлкан шоир ва Бола бахши ҳам қанчалик берилиб айтишга уринмасин, Ислом шоирнинг ўйноқи санъати олдида лол қолдилар.

Ислом шоир таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан 1976 йилнинг 10 апрелида унинг Норпойдаги ҳайкалини очиш маросимида Миртемир бундай деган эди:

«Ислом шоир севги термаларини дўндириб ўқир, ҳеч

кимсаникига ўхшамас ўн олти, йигирма сатрлик тугал шеърлар ўзга-ўзга оҳангларда даврани қизитган ва жуда хурсанд этганлари эсимда.

Исломота кичик давраларда адаб доирасида бир қадар четроқ термаларни ҳам шу даражада шўх ва ўйноқи ижро этар эдики, эшитганлар кулгидан ўзларини тия олмай, юмалаб қолар эди. Ҳатто бу Исломотанинг узига ҳам нашъа қилар, бутун гавдаси билан силкина-силкина узоқ кулгувчи эди.

Эсимда. Ана шундай давралардан бирида Ҳамид Олимжон, Комил Нўъмон ўғли Яшин, Пўлкан бахши ва мен ҳам бор эдим. Пўлкан бахши ва Исмоил ота бир-бирига қарши ўтириб, шундоқ термаларни чунонам айтишдики...»¹

Бундай катта ва кичик учрашувларда Ҳамид Олимжоннинг маслаҳати билан Тил ва адабиёт институтининг фольклоршунос олимлари бахшиларнинг оғзидан чиққан сўзларни улгурганларича ёзиб олдилар. «Умуман, бу учрашувлар, — дейди Миртемир, — адабий ҳаракатчиликда янги гап, баҳор экинидай дилга саринлик бағишловчи бир кучга молик янгилик эди... Бу учрашувларда Ҳоди ака, Буюк Қарим, Сотти Ҳусайн, Яшинларнинг қатнашганлари ва сўзлаганлари шу бугунгидай эсимда. Ёзиб олишда мен ҳам қатнашиб турганман. Ҳатто Фозил отани уйга ҳам олиб бордим, яхши суҳбатидан талай-талай баҳраманд бўлдим. Мен-ку бахшиларни гўдаклигимдан эшитганман, лекин Абдулла шоир ё Фозил отадақаларни биринчи учратишим эди. Шундан кейин ҳар йили бахшиларни пойтахтга чақириш, гурунг ўтказиш анъанага айланиб қолди. Уша учрашувлар беиз қолгани йўқ. Ҳозир Ўзбекистон Фанлар академиясида бой оғзаки адабиёт хазинаси борлигидан фахрланаман. Бу меҳнатда Ҳамиднинг улуши катталигига гувоҳларданман».

«Бахшиларни Ҳамид нечоғлик кадрлар эди, — давом этади Миртемир. — Фақат ҳаёти, тиркичилиги, эртаси билан эмас, улар оғзида айтиладиган термалар ва достонларнинг бўғзида қолмасдан тўкис ва тўғри ёзилишига, халқ мулки сифатида адабиёт хазинасидан ўрин олишига жон куйдирар эди».²

¹ Миртемир. Исломота ҳақида қўлёзма.

² «Сен элимнинг юрагида яшайсан», 59—60-бетлар.

Маълумки, Ҳамид Олимжон бошқа ўзбек ёзувчиларига қараганда, бахшилар ижоди билан жуда эрта танишган эди. У болалик давридаёқ, ўз уйида Фозил отани кўрган, унинг дўмбира чертиб айтган дostonларини эшитган, халқнинг бу сеҳрли санъатидан бутун умрга тонг қолган эди. У кейинчалик Фозил отадан халқ бахшиларининг ўтмишдаги аянчли қисматларини эшитиб, уларга тағин ҳам кўпроқ меҳр туйди.

Ўтган асрнинг охирида Ургутда Султонмурод деган бахши ўтган экан. Бир куни у Ургут бегининг хонадонида «Гўрўғли» туркумидаги дostonлардан бирини ўқиб туриб, Гўрўғлини хон деб юборади. Бахши аслзода кишини эмас, балки қандайдир бир отбоқарни хон деб атагани учун дарҳол жазоланади: уни арқон билан қозикқа боғлаб, қаҳратон қиш кечасида ҳовлида қолдирадилар.

Бундай воқеалар Фозил Йўлдош ҳаётида ҳам бўлган.

Қўнларнинг бирида у Булунғур даҳасида «Рустам-хон» дostonини ўқир экан, қишлоқ муфтиси ундан сўраб қолади:

— Фозил, менга айт-чи, сенинг Рустамнинг Муҳаммад пайғамбардан олдин яшаганми ёки кейинми?

Фозил Йўлдош ўғли: «Рустам-дoston Муҳаммад пайғамбардан аввал яшаган», деб жавоб беради.

— Ундай бўлса, бу дostonни ўқима, Муҳаммад пайғамбардан илгари яшаган Рустамни мадҳ этиш гуноҳ, — дейди муфти.

Орадан анча вақт ўтгач, бахши яна шу дostonни ўқир экан, муфтининг ғазаби келади:

— Фозил, мен сенга бу дostonни ўқима, деган эдим-ку!

— Йўқ, тақсир, — жавоб беради Фозил шоир, — бу бошқа Рустам. Буниси Муҳаммад пайғамбардан кейин яшаган.

— Бўлмаса нега дostonингда камбағал Тоғой деган одам бор, — шахдидан тушмайди муфти. — Сен уни дostonдан олиб ташла! У дostonни бузиб турибди!

Фозил Йўлдош ўғлидан бундай воқеаларни кўп эшитган Ҳамид Олимжон халқ бахшиларини ҳар доим сийлаш, уларга иззат-икром кўрсатишга интилди. У, Мир-

темирнинг хотирлашича, «Фозил отага, ҳар келганда янги уст-бош ва чўнтагига пул солиб юборар эди».¹

Ҳамид Олимжон Ислом ота, Пўлкан, Абдулла шоир, Бола бахши билан аҳил, уларни қадрлар, аммо Фозил ота билан ота-боладек яқин ва қадрдон эди. У Фозил Пўлдош, Пўлкан, Берди бахши каби шоирлар оғзидан ёзиб олинган «Алпомиш» дostonини ўрганар экан, унинг Фозил отага бўлган эътиқоди янада ошди.

«Бу нусхаларнинг ичида, — деб ёзди у, — энг мукаммали ва энг яхшиси, шубҳасиз, Фозил шоир Йўлдош ўғлиникидир... Фозил шоир Йўлдош ўғли ҳозирги ўзбек халқ шоирларининг энг кучлиси саналади. Айниқса, эски ўзбек халқ қаҳрамонлик дostonларини билишда, дostonчиликнинг техникасини сақлаб куйлашда ҳозир унга тенг келадиган шоирни биз кўрмадик».

Фозил шоир «Алпомиш»ни умр бўйи айтиб келган. «Алпомиш» унинг энг яхши кўрган дostonи саналади. «Алпомиш» унинг шоирлик бешиги бўлган. У бу дostonда ўзида бўлган бутун талантни жуда эркинлик билан ишга сола олган».²

Ҳамид Олимжон Ислом отани ҳам замонга жўравоз шоир сифатида эъозлар эди. Уруш йилларида унинг бадиҳагўйлик санъати душманга қарши курашда айниқса асқотишини ҳис этиб, у Қуддус Муҳаммадийни Норпойга, Ислом шоирнинг секретари қилиб юборди. Қуддус Муҳаммадий Ислом ота билан бир неча йил Норпойда ва Фарҳод ГЭС қурилишида бирга бўлиб, унинг жанговар руҳ йўғрилган термаларини ёзиб олади, колхоз ва совхозларда донгдор бахши билан адабий учрашувларни ташкил этади ва айни пайтда унинг ўзи ҳам ундан ижодий сабоқ олади.

Ҳамид Олимжон оғир уруш йилларида ҳам Ислом отанинг ҳаёти ва ижодини кузатиб, унинг ҳолидан огоҳ бўлиб турди. У 1943 йил 25 июнда Норпой район партия комитетининг секретарига хат орқали мурожаат этиб, ундан атоқли бахшига иқтисодий ёрдам бериб туришни сўради: «Сизнинг районингизда истиқомат қилиб турувчи халқ шоири Ислом шоир Совет Ўзбекистонининг йирик бахшисидир. У Норпой районида истиқомат қилгани

¹ Ушша тўплам, 60-бет.

² Ҳ а м и д О л и м ж о н. Асарлар мажмуаси, 4-том, 169—170 бетлар.

туфайли унга моддий ва маънавий ёрдам бериш имкониятидан боҳабар бўлишингизни сўрайман. Унга ва унинг адабий секретари Қуддус Муҳаммедовга моддий ва маънавий шароитни яхшилашга кўмаклашингизни сўрайман»¹.

Ҳамид Олимжоннинг халқ шоирига бўлган самимий меҳр-муҳаббати унинг «Куйчининг хаёли» ва «Дўмбиранинг мақтови» шеърларида ҳам ўз ифодасини топган.

Шоирнинг «Ойгул ва Бахтиёр» ҳамда «Семурғ» дostonлари халқ ижодининг ана шу мўътабар бахшилар мансуб бўлган буюк чашмасидан болқиб чиққан. Ҳамид Олимжон ижодидаги гўзал соддалик, табиийлик, рангинлик ва қўймаликнинг қудратли манбаи ҳам худди шу чашмадир.

«Оғзаки адабиёт хазинасини очишда Ҳамиднинг меҳнати борлиги унинг бутун асарларида ярқираб тургандек, унинг илмий ишларида ҳам, нутқларида ҳам, шеърларида ҳам, дostonларида ҳам оғзаки адабиёт образлари, бахшинома ифода ва тасвир, бахшинома баландпарвозлик, мақол ва ҳикмат очиқ-ойдин Ҳамидни ўзгалардан ажратиб тургувчи омиллардан бири ҳам, менимча, шу жиҳатдир».²

Миртемирнинг бу сўзларида катта мантиқ бор.

Ҳар бир улкан инсоннинг қалбида уни яратган халқнинг мўъжазгина тимсоли бўлади. Ҳамид Олимжон қалбида ҳам ҳазил-мутойибани, қўшиқни, санъатни севган, канал қазиб, водийларни «оқ олтин» ўлкасига айлантирган халқнинг иродаси ва ифодаси акс этади.

Ҳамид Олимжон Обсерваторская кўчасида яшаганида ҳам, Композиторлар кўчасидаги уйга кўчиб ўтганида ҳам бир парча ерни чопиб, гулзор қилишни, райҳон, жамбил, ялпиз каби хушбўй ва хушранг ўсимликларни ўстиришни севарди. У ижодий ва ташкилий ишлар тугагандан кейин ярим тунга қадар нимранг ой шуъласида гул ариқларига жилдирашиб сув қуяр эди. Бундай пайтларда шоирнинг мунис ҳамроҳи ва дўсти Зулфия унинг ёнидан жилмас эди.

¹ М. Султонова. Ҳамид Олимжоннинг уруш даври фаолиятига доир. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1979, 1-сон.

² «Сен элимнинг юрагида яшайсан», 62-бет.

«Ярим кечада сув қўйганда, кўчат сув билан бирга ой нурини ҳам шимади»,— дер эди Ҳамид Олимжон Зулфия билан ариқ лабида ўтириб, кўчатларнинг сув ва ой нурини симиришини ҳузур қилиб кузатарди.

Ана шундай пайтларда фақат кўчатлар эмас, балки унинг ҳали ёзилмаган асарлари ҳам ой шуъласини симирган бўлиши мумкин. Унинг аксар асарларидан ана шу сеҳргар манзара тасвир этилади.

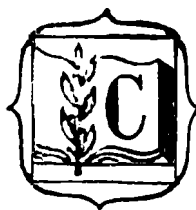
Учинчи бўлим

КУЗ КЎРИНИШЛАРИ

ЎЗБЕКИСТОН
КИЛИЧИ

Пўлат қиличингни кўрганман ўтда
Халқимиз Москвадан қувганда ёвни.

Ҳамид Олимжон

ершиддат дарёлар жилғаларнинг, босудуд уммонлар эса дарёларнинг бирлашувидан туғилади.

Одамлар ҳам шундай. Улар улуғ мақсад йўлида бирлашиб, аҳил оилага, ягона муштга, монолит қояга айланадилар. Бу қоя олдида ваҳший тулқунлар ҳам совун кўпикларидек чилпарчин бўлади.

...1939 йил 31 декабрь куни Норин дарёсининг суви Қатта Фарғона каналидан оқа бошлади. 15 минг киши бу тарихий воқеанинг жонли шоҳиди бўлди. Халқ шодиёнасида эса 100 минг киши иштирок этиб, Янги, 1940 йилни зўр қувонч билан кўтиб олди.

«Ўзбекистон халқининг ташаббуси шу нарса билан айниқса қимматлики, — деб ёзган эди М. И. Калинин, — уни Совет Иттифоқидаги барча колхоз деҳқонлари қўллаб-қувватлайдилар... Ўзбек халқи намойиш этган илғор ташаббуснинг улғувор аҳамияти ҳам худди шундадир».

Халқ бунга амин эди.

«Ҳали Қатта Фарғона канали қурувчиларининг ташаббуси, — деб ёзган эди Ҳамид Олимжон ҳам, — бутун Совет

Иттифоқида янги бир ташаббускорлик ҳаракатига айланиб кетиши мумкин».

1940—1941 йилларда бу ташаббус янада кенг қўлоч ёзди. 1940 йилнинг февраль—март ойларида Жанубий Фарғона канали 20 кунда, Шимолий Фарғона канали 30 кунда, Тошкент канали 25 кунда, Тошсоққа каналининг иккинчи навбати ва Каттақўрғон сув омбори эса 30 кунда қуриб битказилди.

Тинч ва осуда меҳнат чашмаси бениҳоя қайнаган, эндигина ўн беш ёшга кирган республика улкан қурилиш майдонига айланган бўлиб, адабиёт ва санъат майдонларида ҳам яратувчилик кураши ўша тезоб суръатда еетмоқда эди.

1940 йил 14 январда Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Совети демократ шоир Муқимий хотирасини абадийлаштириш тўғрисида қарор қабул қилди. Бу қарорга мувофиқ Муқимийнинг адабий мероси давлат мулки деб эълон қилинди; унинг асарларини тўплаш ва нашр этиш бўйича редакцион комиссия тузилди; Қўқонда Муқимий музейини ташкил этиш, шоир асарларини рус тилига таржима қилиш каби қатор муҳим тадбирлар белгиланди. Бу тарихий қарорнинг қабул қилиниши ва кучга килишида Ҳамид Олимжон беқиёс роль ўйнади.

Шу йилларда Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Советининг ўринбосари ва ЎзФА президиумининг раиси лавозимларида ишлаган Т. Н. Қори-Ниёзий мазкур комиссиянинг раиси, Ҳамид Олимжон эса унинг муовини этиб белгиланди. Шахсан Ҳамид Олимжоннинг ташаббуси билан улуг ўзбек демократ шоирининг адабий меросини тўплаш ва ўрганиш иши қизғин тус олди.

Ўзбекистон ҳукумати ва партия марказкоми бу даврда фақат ўзбек халқининггина эмас, балки жаҳон халқларининг ва биринчи навбатда рус халқининг бой маданий меросини ҳам ўрганиш масалаларига катта эътибор берди. Ўзбек халқини рус маданиятидан ва рус тили орқали жаҳон маданиятидан баҳраманд қилишнинг самарали йўли сифатида рус алфавитига ўтиш масаласи ўртага қўйилди. Бу тадбирнинг амалга ошиши халқ онгининг марксизм-ленинизм ғоялари билан, коммунизм ғоялари билан қуролланиши учун айниқса муҳим эди. Ўзбек маданияти тарихида, шубҳасиз, катта аҳамиятга молик бўлган араб ёзуви сўнгги даврларда ижтимоий тараққиётга тўсқинлик қила бошлаган эди. Араб

тилидаги ранг-баранг актив ундошларни ифода этувчи ҳарфлар ва, аксинча, пассив унлиларни англаувчи зеру забарларнинг мураккаб қурилмасига асосланган араб графикаси аксар халқ оммасининг саводсиз бўлиб қолишига сабаб бўлган, бу зеру забарларнинг беҳисоб тизмаси эса нашр ишларини Россиядан 250 йилга орқага суриб юборган эди. Рус тилидаги биринчи китоб 1563 йилда чоп этилгани ҳолда араб графикасидаги биринчи босма асар Мисрда 1821 йилда, Туркияда эса 1830 йилдагина нашр этилган эди.

«Агар биз Шарқ халқлари, ўзбек халқининг тарихига назар солсак, — дейди Ҳамид Олимжон, — бу халқнинг ичидан етишган энг зўр фикр эгалари, прогрессив кишилар рус алифбесига ўтиш фикрини секин-секин ўртага ташлай келганларини кўрамиз. Озарбайжон халқининг XIX асрда ўтган машҳур ёзувчиси Мирза Фатали Охундов очиқдан-очиқ рус алифбесини қабул қилишни ўртага ташлаган ва бунинг проектини тузиб чиққан эди. XIX асрнинг сўнгги ва XX асрнинг бошида яшаган бизнинг машҳур шоиримиз Фурқат жуда катта муҳаббат билан рус тилини ўрганди... Фурқат буюк руе халқининг илғор маданиятига яқинлашди ва биринчи марта бизнинг ёзувчиларимиз ичида Пушкин, Лермонтов ва Некрасов асарларини уларнинг ўз она тилларида, рус халқи тилида ўқиб завқланди».

1926 йилда Ўзбекистон ССР Советлари Марказий Ижроия Комитети IV сессиясининг қарорига биноан Янги ўзбек алфавити Марказий комитети тузилган ва бу комитетнинг тавсияси билан 1929 йилда лотин графикасига асосланган янги алфавит қабул қилинган эди. Кейинчалик ижтимоий сиёсий ва маданий вазифалар тақозоси билан рус графикасига асосланган янги ўзбек алфавитига кўчиш даврнинг долзарб масалаларидан бирига айланди. 1940 йил 8 майда Ўзбекистон ССР Олий Советининг III сессияси рус графикасига асосланган янги ўзбек алфавитига ўтиш ҳақида қонун қабул қилди.

Ҳамид Олимжон ана шу муҳим сиёсий-ижтимоий ва маданий тадбирнинг амалга оширилишида Янги ўзбек алфавити Марказий Комитети раисининг ўринбосари сифатида иштирок этди. У Олий Совет сессиясида сўзлаган нутқида ўзбек халқи ва ўзбек тилининг янги тараққиёт йўлига чиқиб олгани ҳақида эҳтирос билан гапириб, бундай деган эди: «Ўзбек тили одамзод ярат-

ган маданий-адабий бойликнинг барча хазиначиларини эгаллаш асосида, улуғ рус халқининг қудратли маданиятига яқинлашиш йўли билан гуллайди».

У ўзининг бутун фаолиятини худди шу нарсага — ўзбек тилини, ўзбек маданиятини «улуғ рус халқининг қудратли маданиятига яқинлашиш» йўли билан гуллашга қаратди. Ана шу хайрли ишнинг муҳим бир қисми сифатида М. Ю. Лермонтов вафотининг 100 йиллиги муносабати билан 1941 йилнинг дастлабки кунларида-ноқ буюк рус шоирининг уч томлик асарларини ўзбек тилига таржима этиш ишига раҳбарлик қилди.

Дарвоқе, ўзбек шоирлари М. Ю. Лермонтов асарларини таржима этиш ишига 30-йилларнинг ўрталаридаёқ киришган, шу даврда унинг бир қанча шеърлари ва «Иблис» достонини ўзбекчалаштирган эдилар. Бироқ буюк шоирнинг адабий мероси 1941 йилдагина ўзбек тилига биринчи марта муайян режа асосида, изчил ва мумкин қадар тўла таржима этилди. Мирзакалон Исмоилий «Замонамиз қаҳрамони»ни, Ойбек «Маскарад»ни, Шайхзода «Иблис» ва «Кавказ асири»ни, Миртемир «Шоҳ Иван Васильевич, навжувон ясавул ва азамат савдогар Калашников ҳақида қисса»ни, Ҳамид Ғулом «Мцири», «Қорсар — денгиз қароқчиси», Асқад Мухтор «Қочқин» достонларини ўзбек тилига ағдардилар. Ҳамид Олимжон эса «Ўлим фариштаси» достонини ва «Бэла» қиссасини таржима қилди.

Ўзбек маданиятининг жонкуярларидан бири Раҳим Қориевнинг хотирлашича, Ҳамид Олимжон шу йилларда М. Ю. Лермонтовнинг ҳаёти ва ижодини синчковлик билан ўрганиб, Кавказдаги буюк рус шоирининг номи билан боғлиқ қадамжо ерларни бориб кўришни орзу қилди. Р. М. Қориев 1941 йил мартада Ессентукига даволашниш учун борар экан, Ҳамид Олимжон ундан М.Ю. Лермонтовнинг Пятигорскдаги уй-музейини зиёрат этишни, унинг Кавказ билан боғлиқ ҳаёти ва ижодини ўрганиб қайтишни сўради. «Мен, — деб ҳикоя қилади Раҳим Қориев, — Пятигорскка бир неча маротаба бориб, Лермонтовнинг ҳаёти ва ижодига оид Ҳамидни қизиқтирувчи материалларни тўплаш билан дўстимнинг илтимосини бажардим. Лермонтов билан Мартинов ўртасидаги жанжал кўтарилган уйда мен шоирнинг набираси Евгения Акимовна Шан-Гирей билан танишдим. У менга ўз онасидан эшитган шоирнинг фожияли ҳалокати тарихи-

ни сўзлаб берди. Шан-Гирей менинг ташрифимдан, Ҳамид Олимжоннинг ва Ўзбекистон ёзувчилари союзининг эътиборидан хурсанд бўлди. Тошкентга қайтиб келгач, мен барча материалларни, Шан-Гирейнинг расми ва мактубини Ҳамид Олимжонга топширдим».

Ҳамид Олимжон ана шу тарзда Лермонтов ҳаёти ва ижодини турли йўллар билан ўрганиб, унинг асарлари ўзбек халқининг бадий ҳазинасига айланиши учун самарали меҳнат қилди. Мисли кўрилмаган қисқа муҳлатда шоир асарлари таржима этилди.

26 апрель куни Ўзбекистон Ёзувчилари союзида М. Ю. Лермонтовнинг ўзбек тилига таржима этилган асарлари ўқилиб, муҳокама этилди. Ҳамид Олимжон ўз докладида М. Ю. Лермонтов асарларининг ўзбекча таржималарини кенг таҳлил қилиб берди. Шундан сўнг Ғафур Ғулом, Ойбек, Миртемир, Темур Фаттоҳ, Ҳамид Ғулом, Холид Расул ва бошқалар М. Ю. Лермонтов асарларини ўз таржималарида ўқиб бердилар.

Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг 21 майда Ҳамид Олимжон раислигида ўтказилган мажлисида эса жаҳон классиклари асарларини ўзбек тилига таржима этишнинг беш йиллик плани муҳокама этилди. Ҳамид Олимжон ўз нутқида жаҳон классик адабиёти намуналарини ўзбек тилида мунтазам равишда нашр этиш вақти етиб келганлигини таъкидлади. Мажлис ўзбек тилига таржима этилиши лозим бўлган жаҳон классик адабиёти кутубхонасининг планини тузиш учун Иззат Султон (раис), Ҳамид Олимжон, Ойбек, О. Шарафиддинов, проф. Березовский, проф. Тарасов ўртоқлардан иборат комиссия ҳайъатини тасдиқлади.

Ўзбек маданиятини «одамзод яратган маданий-адабий бойликнинг барча хазиналарини эгаллаш» йўли билан ривожлантириш ҳақидаги Ҳамид Олимжоннинг орзуси ана шу тарзда рўёбга чиқиши керак эди. Ўзбек адабиётининг жаҳон бадий маданиятидан, рус ва қардош халқлар маданиятидан баҳраманд бўлиши чиндан ҳам унинг беқиёс даражада тараққий этиши учун янги уфқлар очар эди. Шунинг учун Ҳамид Олимжон ўзбек адабиётининг интернационал алоқаларига катта эътибор берди.

Ҳамид Олимжон 40-йилларга келиб, йирик жамоат арбоби сифатида ўсди. Унинг ташкилотчилик истеъдоди барқ уриб очилди. Ижтимоий фаолияти янада қайнади.

Шунинг учун ҳам замондошларнинг хотираларида шоир ҳаётининг бу давр кўпроқ расмий йиғинлар, тадбирлар ва учрашувлардан иборатдек тасвирланади.

Ҳолбуки, Ҳамид Олимжон шу йилларда унинг эътиборига, ёрдамига, меҳрига муҳтож бўлган ҳар бир кишига мурувват кўрсатди. Бундай кишилар эса бениҳоя кўп эди.

Ҳамид Олимжон, сиртдан қараганда, мағрур ва ҳатто такаббурдек эди. Аслида у ўз қадрини, ўз истеъдодининг кўламини, ўз ижодининг ноёблигини билган, шунинг учун ҳам ўзига астойдил ишонган инсон эди. Лекин у хокисор одамларни ёнига чорлаб, улар кўнглини олишни ёхўд одамлар билан гавжум театр фойесига ўз рафиқасининг пальтосини кўтариб юришни ўзига ор деб билмас эди. У том маънода зиёли ва маданиятли эди. Унинг табиатида қандайдир болалик аломатлари мавжуд, лекин болаларгагина хос шўхлик ва самимийлик ундаги улуғворлик ва виқорни рад этмаган эди.

Баъзан катта ижтимоий фаолият билан банд кишилар ўз фарзандлари билан машғул бўлиш учун вақт тополмайдилар. Бу фарзандлар баъзан ота меҳридан, ота тарбиясидан четда қоладилар.

Ҳамид Олимжон нечоғлик банд бўлмасин, ўз оиласи, ўз фарзандларига қалб тафтини бағишлаш, уларга ўз меҳрини сочиш учун вақт топа олар эди. Оилада унинг меҳри билан йўғрилган иқлим ҳукмрон эди.

Ҳулкар уч ёшга тўлганда, Ҳамид Олимжон унга болалар велосипедини совға қилади. Қизалоқ бир куни велосипед уча туриб, ҳовлида ётган болтани босиб ўтади. У шу заҳоти йиқилиб, пешонаси билан тиғи кўкка қараб қолган болта устига тушади. Унинг пешонаси ёрилиб, сачраб қон оқади.

Ҳамид Олимжон саросимага тушиб, уни кўкрагига босганча, шифохона сари югуради. Унинг бутун вужуди изтироб алангасида ёнади. Бу даҳшатли манзарадан унинг юраги отилиб чиққандек, туйғулар учқун бўлиб сачраётгандек бўлади.

У ўша йиллардаги машҳур жарроҳ Кейзернинг ҳузурига бориб:

— Доктор, илтимос, шундай қилингики, қизимнинг манглайи чандиқ бўлиб қолмасин. У гўзал ва бенуқсон қиз бўлиши керак, — деб ёлворади.

Ҳамид Олимжон ўз жароҳатига малҳам топган Ҳулкарни кўтариб, қайтар экан:

— Қизим, мен сени қанчалик севар эканман-а! — деб, такрор-такрор айтади.

Ҳа, у севишни биларди! Севимли кишига жон бағишлаш илмини ҳам биларди! У фақат Зулфияга эмас, фарзандларига бағишлаб ҳам шеърлар ёзар, баъзан улар илтимоси билан ёзган шеърларини ҳали ширин уйқуда ётган гўдакларнинг ёстиғи тагига қўйиб кетар эди.

Ҳамид Олимжоннинг болаларга бағишланган «Самолёт», «Лола» каби шеърлари ана шу ёстиқ тагидан топилган асарлар эди. У баъзан бадиҳа йўли билан ҳам фарзандларига бағишлаб шеърлар айтар, бундай шеърлар унинг ҳам, Комила холанинг ҳам муҳофазасида узоқ йиллар қоларди.

Бир куни Омон: «Дада, дада! Опамга атаб шеър ёзибсиз, менга ҳам ёзиб беринг,» деб қўймагандан кейин Ҳамид Олимжоннинг қуйидаги бадиҳаси пайдо бўлган эди.

Туғилганман ёз куни,
Мевалар пишганида.
Шафтолилар тўкилиб,
Тагига тушганида.
Қовунлар шира босиб,
Тоғдай зил бўлганида.
Тарвузнинг катта қорни
Шакарга тўлганида.
Шунинг учун ўзим ҳам
Қовундек мазаликман.
Аям тандирга ёпган
Нон каби жиззаликман...

40-йилларга келиб, Ҳамид Олимжоннинг фарзандлари ҳам, асарлари ҳам тобора шакарга тўлиб бормоқда эди.

Уша кезларда Латвия ёзувчилари Болтиқ бўйидаги янги совет республикалари орасида биринчи бўлиб ўз съездларини ўтказишга қарор қилдилар. Съезднинг очилиши 1941 йилнинг 14 июнь кунига белгиланди. Латвия ёзувчиларининг таклифи билан иттифоқдош республика ёзувчиларининг биринчи таъсис съездига Ҳамид Олимжон ва Абдулла Қаҳҳор ҳам меҳмон сифатида бордилар.

Съезд ишида А. А. Фадеев, А. А. Корнейчук, Янка Купала, Петрусь Бровка каби таниқли совет ёзувчилари ҳам иштирок этдилар.

Уша кезларда тарихий жараён оқими барча тинчлик-сесвар кучларни ташвишлантирмоқда эди. Иккинчи жаҳон урушининг даҳшатли шарпаси мамлакатимизнинг ғарбий чегараларини оралаб, осуда меҳнат оғушида яшаётган халқнинг юрагига ғулув солмоқда, вазият кундан-кунга оғирлашмоқда эди.

Съезд икки кун давом этгач, Андрей Упит раислигида Латвия ёзувчилар союзи президиумининг биринчи ҳайъати сайланди. Сўнг меҳмонлар қаҳрабо соҳил ўлкаси ва унинг ёзувчилари билан танишдилар.

19 июнь кунин Москва қардош республикаларидан Ригага борган ёзувчиларни шошилинич суръатда чақириб олди.

21 июнда Ҳамид Олимжон ва Абдулла Қаҳҳор бошқа қардош ёзувчилар билан бирга Москвага келдилар. Рига вокзалида уларни таниқли ёзувчилар ва таржимонлар кутиб олишди. Ҳамид Олимжон ва Абдулла Қаҳҳор вокзалдан тўғри «Москва» меҳмонхонасига келиб, ўз ҳамроҳларига Болтиқ бўйи таассуротларини сўзлаб бердилар. Латиш ёзувчилари ҳузурида кечган етти кун Ҳамид Олимжон қалбига унутилмас хотиралар ва учрашувлар силсиласи бўлиб кирган эди. Шунинг учун ҳам латиш ёзувчиларининг 1-съездида бўлиб ўтган ижодий баҳсларни, А. Фадеев нутқини, А. Пельше, В. Лацис, А. Упитларнинг докладларини, Анна Саксе, Ян Судрабкалн каби ёзувчилар билан учрашувларини, Латвиянинг фусункор манзараларини, қаҳрабо соҳиллар диёрини қайта-қайта хаёлдан ўтказар эди. Шоир москвалик дўстлари ва таржимонларга бу ҳаяжонли сафар хотираларини сўзлаб бўлгач, ўзбек адабиёти ва маданияти обидаларини, ўзбек совет ёзувчиларининг асарларини рус тилига таржима қилиш ва уларни Москвада нашр этиш масалаларига кўчди. Баҳс чўзилиб, дўстлар уни эртага давом эттириш шартин билан тарқалдилар.

Ана шу суҳбатнинг иштирокчиларидан бири — таниқли таржимон — шоир Лев Пеньковский эртасига Москва кўчаларидаги ғайри оддий ҳолатга ҳам, кўчаларни тўлдириб янграётган радио карнайларига ҳам парво қилмай, соф ўзбек тилида ва кечаги тантанавор кайфиятда: «Салом, ўртоқлар!»—деган хитоб билан Ҳамид Олимжон

яшаётган хонага кириб келди. Радио тинглаб турган шоир: ««Жим, Ҳукумат ахбороти!.. Уруш бошланди!» — деб унинг сўзларини шартта кесди.

20 миллион совет кишиларининг ҳаётини ўз қаърига ютган, кишилик тарихидаги энг даҳшатли уруш бошланган эди.

Навийнинг 500 йиллик юбилеи муносабати билан улуг ўзбек шоири асарларини таржима қилиш ҳақидаги масала вақтинча кечиктирилди. Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Л. Пеньковский ва Руммер СССР Ёзувчилар союзига йўл олдилар. Союзда ҳам ўша асабий ҳол ҳукумрон эди. Шу кун Москва ёзувчиларининг митинги бўлиб ўтди. А. Фадеев, П. Павленко, В. Вишневский, А. Жаров, И. Уткин ва бошқалар ўз сўзларида ёвуз душманга бўлган халқнинг қаҳр ва ғазабини ифодалаб, ижод аҳллари қаламни найзага айлантириб, Ватан ҳимоясига чиқишга даъват этдилар.

Ҳамид Олимжон Россия, Украина, Белоруссия, Болтиқ бўйи республикаларининг шаҳар ва қишлоқлари узлуксиз бомбардимон қилинаётганини, душман аллақачон чегарани бузиб, мамлакат ичкарисига босиб келаётганини ҳукумат ахборотлари орқали эшитиб турди. Халқни адолатли урушга чорловчи қўшиқ ва куйлар кишиларга далда бераётганини кўрди. Москва осмон қароқчиларига қарши ҳозирлик кўраётганини кузатди. Халқнинг душманга нисбатан алангали ғазаб ва нафрати, ўз Ватанига эса чексиз меҳр-муҳаббати бизнинг галаба қозонишимизда ҳал қилувчи омиллардан бўлиши мумкинлигини сездим. 24 июнда у «Москва» меҳмонхонасида ўтириб, ўзининг «Галаба қўшиғи» шеърини ёзди. «Тарихнинг ҳукмидир бу, бизникидир чин зафар» деган ҳаётбахш ғоя билан сугорилган, Советлар юртининг галабасига тўла ишонч руҳи билан йўғрилган бу шеър уруш даври совет поэзиясининг энг дастлабки намуналаридан бири бўлди.

Шу кун «Қизил Ўзбекистон» газетасида бир гуруҳ ўзбек адибларининг «Совет тупроғи даҳлсиз ва муқаддасдир» сарлавҳали публицистик мақоласи, Ойбекнинг «Ўлим ёвга!» шеъри босилиб чиқди.

25 июнда «Правда» газетасида А. Сурковнинг «Марду майдонлар қўшиғи» эълон қилинди. 27 июнда Москвадаги Кузнецк кўпригида «ТАСС ойнаси»нинг илк варақалари пайдо бўлди. Н. Тихонов, А. Твардовский, А. Безимен-

ский, М. Светлов, Е. Петров, П. Павленко, К. Симонов, А. Гайдар, С. Михалков, В. Ставский, А. Прокофьев, Ев. Долматовский, В. Саянов, Ю. Кримов, В. Кожевников, Л. Славин ва бошқа ёзувчилар Қизил Армия сафига кирдилар.

Совет адабиётининг шинелли йиллари бошланди.

Ислон шоир, Собир Абдулла, Амин Умарий, Ғайратий, Ғафур Ғулом республика газеталари саҳифаларида жанговар шеърлар билан чиқа бошладилар. 7 июлдаёқ ўзбек шоирларининг фашизмга лаънат ва она-Ватанга муҳаббат алангаси билан тўла шеърларини ўз ичига олган «Ўлим ёвга!» тўплами босмага топширилди.

Ҳамид Олимжон июль ойининг бошларида Тошкентга қайтди. Ўзбекистон ўша кезларда ўз фарзандларини фронтга жўнатаётган эди:

Поезд тайёр жўнамоққа,
Вокзал тўла йигитга:
Она бу кун кузатади
Ўз ўғлини фронтга.

— Хайр, ўғлим, оқ йўл бўлсин,
Хайр, кўзим қораси.
Билким, жангда билинади
Мард йигитнинг сараси.

...Йигит қасамёд қилади
Милтиқни олиб қўлга.
Паровоз ҳам қичқиради,
Поезд тушади йўлга.

Ҳамид Олимжон уруш дарагини эшитиб, таҳликага тушган оналарни эмас, балки ўз фарзандларига оқ йўл тилаб, уларни жанг майдонига йўллаган волидаларни, ғалаба дақиқаларини яқинлаштириш мақсадида урушдаги оталари, ёрлари, ака ва укалари учун ҳам тонгдан тонгга қадар меҳнат қилган — пахта ўстирган, ҳарбийлар учун кийим тиккан, бомба ясаган аёлларни, хуллас, уруш туфайли янада жипслашган халқни ўз шеъриятига, публицистик мақолаларига олиб кирди. Халқни қўлга қурол олишга чақирди. Унинг қалб торларини ғалаба куйига созлади.

Давр Ҳамид Олимжон зиммасига фавқулодда масъу-

лиятли вазифалар юкладди. У фақат шоир сифатидагина эмас, балки республика ёзувчилар ташкилотининг раҳбари сифатида ҳам кўплаб мушкул ишларни амалга ошириши, бадний ижодни ҳарбий изга тушириши, сўз ва созни кураш ва ғалаба қуролига айлантириши зарур эди.

Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг 1941 йил 3 сентябрда бўлиб ўтган мажлисидаёқ у Ўзбек шоир ва ёзувчиларининг мудофаа мавзунга бағишлаб юздан ортиқ қўшиқ, 15 та пьеса ёзганликлари, радио орқали 80 та чиқиш қилганликлари, «Ўлим ёвга!» тўпламини чоп этганликлари ҳақида ахборот берди.

Ёзувчилар союзининг ушбу мажлисида ижодий ишларни ҳарбий изга тушириш масаласи ва сентябрь ойида яратилиши кўзда тутилган асарлар плани муҳокама этилди. Сентябрь ойига мўлжалланган асарлар рўйхатида Ҳамид Олимжоннинг ҳам белорус партизанлари тўғрисидаги шеърини қиссаси, ғазаб ва нафрат тўғрисидаги шеърлари қайд этилган эди.

Шуни айтиш керакки, уруш бошлангунга қадар ҳам Ёзувчилар союзи қошида мудофаа комиссияси мавжуд бўлиб, бу комиссия асосан ҳарбий мавзудаги оригинал ва таржима асарларни яратиш масаласи билан шуғулланар эди. Уруш арафасида бу комиссиянинг ишини жонлантириш ниятида ҳарбий мактаб ва жанговар қисмларда ёзувчилар билан учрашувлар ўтказиш, ёзувчилар учун ҳарбий-назарий масалалар бўйича семинарлар ташкил этиш каби тадбирлар белгиланди. Уруш бошлангач, граждон мудофааси бўйича турли машқларни ўтказиш мунтазам тус олди. Шаҳар ва қишлоқ аҳолиси, шу жумладан, ёзувчилар ва санъаткорлар ҳам ҳандақ қазиш, заҳарли газдан сақланиш, танкка ёнилғи солинган шиша отиш каби машқларни ўргандилар. Ана шундай машқлар М. Горький номидаги маданият ва истироҳат боғида ҳам ўтказилар эди. Ҳамид Олимжон бу даврда Свердлов номидаги опера ва балет театрининг директори бўлиб ҳам хизмат этар ва шу ваддан боғда ҳарбий машқлар билан шуғулланаётган санъаткорларнинг ҳаракатларини кузатиб турар эди.

«Бутун ёшу қари санъаткорлар (Музаффар ота ҳам, Ашрафий ҳам, Қори Ёқуб ҳам, Қарим Зокирий ҳам) Горький боғида ҳарбий машқ ўтар эди, — деб эслайди Миртемир. — Ҳандақ қазиларди, ерда эмаклаб юриш,

танкка бензинли шиша отиш ўргатилар эди. Ҳамид ўша машқ устида ҳозир бўлар эди. Мен унинг сиймосида оғир ўй, жиддият кўрардим. Шундай кунларнинг бирида у одатдагича эрталаб ишга келди ва менга янги шеър ўқиди (Миртемир шу йилларда Ҳамид Олимжон таклифи билан театрда адабий эмакдош бўлиб хизмат этган.— Н. К.), бу ўша «Қўлингга қурол ол!» шеъри бўлиб, бу гап жанговар чақириқдай жарангдор ва қўйма эди. Ўша кунни Ҳамид бу шеърни боғда машқ устида санъаткорларга ҳам ўқиб берди...»

«Қўлингга қурол ол!» шеъри ана шу тарзда туғилди.

Урушнинг дастлабки даврида айрим санъат асарларида, хусусан кино ва тасвирий санъатда душман аҳмоқлар галасидан иборат қилиб тасвирланди, у ҳаш-паш дегунча тор-мор этилади, деган фикрлар илгарини сурилди. Вазият бундай енгилтаклик билан идрок этиш айрим шеърини асарларда ҳам кўринди. Лекин Ҳамид Олимжон сингарини халқнинг зийрак ижодкорлари гап ҳаёт-мамот устида, эркинлик ё қуллик устида бораётганини, социалистик Ватан тақдири ҳавф остида эканини айтишга журъат этдилар. Адабиёт даврининг даҳшатли ҳақиқатини инкишоф этишга интилди.

Ҳамид Олимжоннинг романтик кайфиятдаги шоир ижодида янги, реалистик оқим кириб келди. Унинг шеърларида даврининг такрорланмас нафаси, жанггоҳлар сари кетаётган жангчиларнинг залворли одимлари барала эшитила бошлади.

Ҳамид Олимжоннинг дастлабки ҳарбий лирикасидаги асосий мотив халқни, урушга яроқли кишиларни жангга чорлашдир. «Қўлингга қурол ол!», «Йигитларни фронтга жўнатиш», «Бўл омон!», «Шарқдан Ғарбга кетаётган дўстга» каби шеърларида худди шу мотив, шу ғоя жаранглаб туради:

Бор, ўғил, бор, жангга боргил,
Сен йигитлар боши бўл.
От қўйиб майдонга киргил,
Мардлар йўлдоши бўл.

(«Б ў л о м о н!»)

Бор, Ғарбга бор, баҳодир йигит,
Дўстларимиз элдан ажралди.

Ев қўлида ёнди шаҳарлар,
Қадрдонлар беватан қолди.

(«Шарқдан Фарбга
кетаётган дўстга»)

Бу давр совет поэзиясининг асосий вазифаси ёвуз душманни муқаддас тупроғимиздан ҳайдаш учун халқни курашга, фронтга даъват этиш; унда ватанпарварлик туйғуларини тарбиялаш, «ҳамма нарса фронт учун, ҳамма нарса ғалаба учун!» деган ғояни китобхон миясига қўйиш эди. Ҳамид Олимжон даврнинг ана шу социал талабини чуқур ҳис этган ҳолда ёниб ижод қилди, шу ғояни ифодалаш йўлида санъат ва адабиётнинг қарийб барча тур ва жанрларидан самарали фойдаланди.

...Урушнинг биринчи куннёқ бир гуруҳ рассомлар тўпланиб, жанговар плакатлар чиқаришга аҳд қилдилар. Кимдир Рассомлар союзидаги бильярд устига фанер қоқиб, ишлаш учун жой тайёрлади. Қолганлар қоғоз, бўёқ, мўйқалам ахтариб кетдилар. 23 июнь куни эрталаб жанговар плакатларнинг дастлабки эскизлари тайёр бўлди. Марказий Комитет Ўзбекистон рассомларининг бу ташаббусини маъқуллаб, шаҳарнинг учта гавжум ерида плакатлар осиб учун жой ажратиб берди. Шу куннёқ, оқшом пайти, Горький ҳамда Пушкин номидаги Маданият ва истироҳат боғлари, шунингдек, Қизил Армия уйи (ҳозирги ОДО)нинг богида «ЎзТАГ ойнаси»нинг илк сонлари намойиш этилди. Кўп ўтмай, бу асарлар орасида В. Рождественскийнинг жангга отланган отлиқ ўзбек аскари ва уни кузатаётган онани тасвирловчи плакати пайдо бўлди. Бу плакатга Ҳамид Олимжон шеърӣй имзо чеккан эди :

Еоргил тезроқ, баҳодир дўстим,
Кунчиқшидан кунботишга бор!
Тунни доим қуёш қувади,
Қардошларни зулматдан қутқор!

...Суронли йилларнинг айрим муҳим воқеалари Тошкент киностудиясида мунтазам чиқарилиб турилган «Орденли Ўзбекистон» киножурналининг турли сюжетларида ҳам ўз ифодасини топди. Ўзбек киноҳужжатчилари Ватан уруши фронтларда жон олиб жон бераётган

жангчиларимизнинг жанговар руҳларини кўтариш, фронт орқасида мардона меҳнат қилаётган кишиларнинг кучига куч қўшиш ниятида концертли фильмларни ҳам суратга олдилар. Ҳамид Олимжон Комил Ерматовнинг «Ватанга совға» фильми учун «Бўл омон!» қўшиғини ёзди. Бу қўшиқни фильмда Лутфихоним Саримсоқова катта маҳорат билан ижро этди. Комил Ерматовнинг «Фронтдаги дўстларга» номли бошқа бир фильмда эса Ҳамид Олимжон «Ниҳол» шеърини ўқиди.

...Ҳамид Олимжон халқни курашга даъват этишда театр санъати имкониятларидан ҳам фойдаланди. У. Н. Погодин, Уйғун ва Собир Абдулла билан ҳамкорликда «Ўзбекистон қиличи» музыкали драмасининг либреттосини ёзди. Шунингдек, у оташин публицист ва ажойиб нотиқ сифатида ҳам халқ ва армияга жанговар кайфият, галабага ишонч руҳини бағишлашга уринди.

Ҳамид Олимжоннинг ватанпарварлик туйғулари билан йўғрилган асарлари жангчиларимиз муҳаббатини қозонди. Улар шоирга мурожаат этиб, унинг янги шеърларини, китобларини юборишни илтимос қилдилар. Ҳамид Олимжон бундай илтимосларни бажонидил қабул қилиб, оташзабон шеърларини фронтга юбориб турди.

«Октябрда юборган шеърларингизни олдик... уларни жангчилар орасида ўқидик. Кичкинагина суҳбат митингга айланиб кетди, — деб ёзган эди Иброҳим Раҳим фронтдан. — Жангчилар «Йигитларни фронтга жўнатиш»ни эшитганларида: «Мана, бизга ёрдам келяпти», — деб чапак чалишди. Она-Ватан ўғитини ўқиб, биз охириг қонимиз қолгунча уни ҳимоя қилишга қасамёд қилдик».

«...1943 йили, — деб ёзади Ватан урушининг қатнашчиси Н. Раҳматуллаев, — бизнинг ҳаракатдаги 137-ўқчи полкимиз Украинанинг шаҳар ва қишлоқларини фашистлардан озод қилишда қаҳрамонлик намуналарини кўрсатди. Андижонлик Т. Сотиболдиев иккаламиз ҳар гал шоирнинг: «Кўкдан келса қилич, оёғини қирқиб ол» мисраларини такрорлаб жангга кирар эдик. Бу сатрлар бизга куч қудрат бағишларди».

Собиқ ефрейтор Ҳамидулла Ёқубовнинг айтишича, жанг олдида ёш жангчилардап бири саросимага тушиб қолади. Қомсомол йиғилишида унга Ҳамид Олимжон шеърларини ўқиб чиқишини топширадилар. Жангчи шоирнинг оташин мисраларидан мадад ва жанговар руҳ

олиб, жангга биринчилардан бўлиб киради. Жанг тугагач, уни, шоир айтмоқчи, «бошлари қип-қизил қон гўё ботувчи қуёш» ҳолида топиб оладилар. Унинг гимнастёркаси чўнтагидан Ҳамид Олимжоннинг «Қўлингга қурол ол!» шеърлар тўплами чиқади.

Ана шу тарзда Ҳамид Олимжон шеърлари ҳам Улуғ Ватан уруши фронтларида курашади.

Бу ўша тарихий шароитда осон гап эмас эди. Душман мамлакатимиз ичкарасига тобора шиддат билан бостириб келар, босиб олинган шаҳарларнинг пароканда аҳолиси мамлакатнинг жануби томон оқар, театрлар, завод ва фабрикалар уруш чизигидан олис ўлкаларга кўчириб келтирар эди.

1941 йилнинг иккинчи ярмида Тошкентга Москвадан ва қардош республикалардан ёзувчилар ҳам кўчиб кела бошладилар. Бу ёзувчилар орасида А. Толстой, Н. Погодин, К. Чуковский, Б. Лавренев, В. Луговской, А. Ахматова, Якуб Колас, Эди Огнецвет, М. Терешченко, М. Голодный, А. Дейч, В. Жирмунский, Е. Бертельс, Б. Мейлах, Л. Бать каби машҳур шоир, ёзувчи, таржимон ва олимлар ҳам бор эди. Уруш йилларида Ўзбекистонга Иоганнес Бехер, Эмиль Мадарас, Шандор Тергей, Ондра Лисагорский сингари хорижий адиблар ҳам кўчириб келтирилди. Ўзбекистонга эвакуация қилинган ёзувчиларнинг 250 та оиласини жойлаштириш, уларга меҳрибонлик ва меҳмоннавозлик кўрсатиш, уларнинг ижодий имкониятларида фойдаланишдек масъулиятли ва машаққатли ишнинг тепасида Ҳамид Олимжон турди.

«1941-1942 йил қишини тошкентликлар ҳеч қачон унутмайдилар, — ёзади Ҳамид Олимжон. — Шу чоққача тошкентликларнинг ўзига ҳам тордек туюлган бу шаҳарга турли хил касбдаги ўн минглаб кишилар оқими кела бошлади. Академиклар, ёзувчилар, рассомлар, артистлар, корхоналар, заводлар, ҳарбий академиялар, олий ўқув юртлари эшелон-эшелон бўлиб келишарди. Тошкент вокзали майдони сон-саноқсиз одамлар билан гуж-гуж тўлган эди. Шаҳар маъмурлари келган одамларни қаерга жойлаштиришни билмас, турар жой нормасини қисқартирар, идораларни сиқиштириб, улардан бўшаган жойларга одам киргизарди. Эвакуация қилинган кишиларни жойлаштирувчи комиссия келувчиларни кечаю кундуз тинмай қабул қиларди, лекин навбатда турганлар сонин

ҳеч камаймасди. Шаҳар кўчалари янги келган одамлар билан ғавжум эди.

...Бир неча ой мобайнида Тошкент мутлақо ўзгача қиёфага кирди. Барча илмий муассалар, театрлар кўп миқдордаги заводлар билан бир қаторда самарали ижод кўйида яшай бошладилар. Энди тошкентликлар жаҳон миқёсида шуҳрат қозонган олимларнинг докладларини тинглаш, пойтахт театрлари билан, йирик артистлар билан яқиндан танишиш имконига эга бўладилар. Тошкентликлар Ленинград консерваториясига бориб концерт эшитишга, Совет Иттифоқининг атоқли ёзувчилари иштирокида уюштирилган адабий кечаларга боришга муяссар бўлдилар. Бу ерда мавжуд бўлган нормал ижодий ҳаёт театрларнинг қисқа муддат ичида ўзларининг барча спектакллари қайта тиклашига ва ҳарбий давр руҳига ҳамоҳанг бўлган спектакллар яратишига имкон туғдирди.

Фан, адабиёт ва санъат аҳллари Тошкентда халқларнинг қардошларча дўстлиги руҳида яшадилар ва ижод этдилар».

Республика Ёзувчилар союзининг сентябрь ойига мўлжалланган иш планида «Тошкентга кўчиб келган қардош ёзувчилар иштирокида катта тўплам» тайёрлаш масаласи ҳам кўзда тутилди. 20 сентябрга қадар ёзиб топширилиши мўлжалланган мазкур тўплам бу даврда аксар қардош ёзувчиларнинг Тошкентга кўчиб кела бошлаганидан далолат беради.

Ҳамид Олимжон уруш туфайли ўзбеклар диёрига меҳмон бўлиб келган ҳар бир қардош ёзувчига оғаларча меҳрибонлик кўрсатди. Уларни очиқ чеҳра билан қарши олиб, уй-жой, кийим-кечак ва иш билан таъминлаш чорасини ахтарди. Машаққатли давр жабрини тотган, хилма-хил дард ва аламдан ўртанган, урушнинг ўткир тигидан диллари ва руҳлари жароҳатланган кишиларга далда бўлиш, улар ҳаётини қайта изга солиш осон эмас эди. Лекин Ҳамид Олимжон меҳмонларнинг ҳар бирига яраша илиқ сўз топиб, уларнинг жароҳатларига малҳам бўла олди.

Шоир таваллудига эллик йил тўлган кунларда Эди Огнецвет бундай ёзган эди:

«Мени қайноқ қардошлик туйғулари билан жон-дилдан қарши олган кишиларни эслаганда, кўз олдимда энг аввал Ҳамид Олимжон пайдо бўлади. Унинг туғил-

ган шаҳрим Минскнинг тақдири тўғрисида мен билан қандай ҳаяжонланиб суҳбатлашгани сира ёдимдан чиқмайди. Мен унга кўз олдимда алангаланиб ёнган қадрдон шаҳрим ва кули кўкка совурилган жондан азиз кўчаларим тўғрисида ғамгин сўзлаб бердим.

Шоир сўзларимни тинглар, узоқ сукутга чўмар эди. Унинг бундай жим қолиши қайғудошлик изҳор этиб сўзланган ҳар қандай нутқлардан кўра илиқ, юрагимга яқин эди.

Совет қўшинлари Белоруссия frontiда илк ғалабани қўлга киритганларида, Ҳамид Олимжон менга телефон қилди ва хушчақчақ овоз билан деди:

— Табриклайман, азизим Эди!

Бу табрик вужудимни тўлқинлантириб юборди».

Навий ҳақидаги «Ҳаёт бўстони» қиссасининг муаллифи, ёзувчи ва адабиётшунос Лидия Бать ҳам Тошкентга белоруссиялик шоира билан деярли бир пайтда келди. У ана шу кезларини эслаб, бундай ёзади:

«Бу шаҳарда (Тошкентда — Н. К.) биз биринчи кирган уйимиз, табиий, Ўзбекистон Ёзувчилар союзи бўлди. Бу ерда бизни бир киши қарши олди. Унинг юз-кўзлари, гапириши, бутун қиёфаси кўнглимизни, руҳимизни кўтарди. Биз ҳар биримизга уй, иш топилишига, узоқ фронт орқасида туриб ҳам ўз ишимиз билан душман устидан тезроқ ғалаба қозонишдай улуғ умумхалқ ишига муносиб ҳисса қўша олишимизга қатъий ишондик.

Бу киши Ҳамид Олимжон эди. У биз билан самимий, хурсанд кўришар экан:

— Ҳамма иш ҳал бўлади, ўртоқлар, — деди.

Унинг айтганлари бўлди. У бизнинг юракларимизни уқиб олган эди. У катта ташкилотчига хос сезgirлик билан имконият ва майлларимизни тез аниқлаб олди. Янги миллий заминга кўчирилган ёзувчиларнинг нима қила олишини, бошпана бўлган қардош республикага уларнинг қандай ижодий фойда етказа олишини дарров пайқади.

У вақтлар Ёзувчилар союзининг биноси ҳозиргидай кенг эмас эди. Союз раиси кичик, камтаргина бир кабинетда ўтирар эди. Лекин бу кабинетдан одам узилмас эди. Энг оддий турмуш эҳтиёжларидан тортиб, мураккаб ижодий масалаларгача шу ерда ҳал қилинарди.

...Ҳамид Олимжонда катта шоир ва катта ташкилотчилик қобилияти узвий боғланиб кетган эди. У берилиб

ишлар эди. У амалга ошмайдиган ваъда бермас, ваъда берса, амалга оширмай қўймас эди».

Ҳамид Олимжон меҳмон ёзувчилар билан учрашар экан:

— Мен Тошкент сизлар учун урушнинг охирини кутиш зали эмас, балки бутун умр эсда қоладиган қадрдон уйингиз бўлишини истайман, — дер эди.

Тошкент улар учун чиндан ҳам қадрдон уй бўлди. Пушкин кўчасидаги 84-уйни улар ҳанузга қадар латиф бир хотира билан эслайдилар. Бу уйда Е. Бертельс ва С. Михоэлс, А. Дейч ва А. Гольденвейзер, В. Луговской ва Н. Ушаков, Я. Колас ва И. Уткинлар истиқомат қилар эдилар. Улар баъзан бинонинг тўртинчи қаватидаги мўъжазгина залда тўпланиб, ўз санъати билан Лев Толстойни мафтун этган А. Гольденвейзер ижросида фортепьяно пьесаларини тинглар эдилар. Бундай мусиқий кечаларда Петербург консерваториясини битирган машҳур адабиётшунос олим Е. Э. Бертельс ҳам Шарқ шоирларининг ҳисобсиз шеърларини ёд ўқир, ғаройиб воқеаларни сўзлаб берар ва ана шу зайлда мусиқий кечалар мушоираларга, адабий баҳсларга айланиб кетар эди.

Ҳамид Олимжон, Ойбек, Уйғун ва бошқа ўзбек шоирлари ҳам қадрдон дўстлар ва устозлар билан ҳамсуҳбат бўлиш учун бу уйга тез-тез келиб турардилар. Ўз навбатида уларнинг аксари ҳам Ҳамид Олимжоннинг оиласини қадрдон дўстига айланди.

Шоир Тошкентга меҳмон бўлиб келган ёзувчиларни одатда ўз уйига, албатта, таклиф этар, уларни Зулфия билан таништирар экан: «Бу киши менинг рафиқам бўладилар», деб айтар ва ғурур билан: «Ўзлари — шоира», деб қўшиб қўяр эди.

Уруш йилларида Тошкентга кўчиб келган ёзувчилар Ҳамид Олимжон ва Зулфия сиймосида меҳмондўст кишиларнигина эмас, балки меҳрибон ва бағри кенг дўстларни, ҳаммаслак ижодкорларни ҳам топдилар. Улар ўртасида дўстона ижодий ва инсоний муносабатлар ўрнатилди.

Ҳамид Олимжон ана шу долзарб айёмда бир куннинг ўзида бирор ижодий баҳс ё муҳокамага ҳакамлик қилар, айрим ёзувчилар билан суҳбат ўтказар, ҳарбий қисмларда адабий кеча ўтказиш программасини тузар, кимнингдир уйига кўмир юбориш ё кимгадир жой ҳозирлаш ташвишини кўрар, Марказком учун бирор масала тайёрлар ва ана шундай шошилиш ишлар орасида газета ё

радио учун бирор мақола ёки шеър ёзишга вақт ажрата олар эди.

Республика давлат архивларида Ҳамид Олимжон имзоси қўйилган бир қанча расмий хат ва ёзишмалар сақланади. Бундай хатларнинг бирида Ўзбекистон Госпланидан машҳур рус шоираси Анна Ахматова учун ёқилти ордерини бериш сўралади. Ташэнергосбитга йўлланган бошқа бир мурожаатномада Борис Лавренёв истиқомат қилаётган хонадон учун белгиланган 6 киловаттдан кўпроқ электроэнергия ажратиш ҳақида гап боради. Халқ Комиссарлари Совети раисининг ўринбосари номига ёзилган бир хатда бетоблиги туфайли таржимон шоир В. Державинни Дўрмондаги ҳукумат стационарига жойлаштириш масаласи кўтарилди. Бир қанча хатларда А. Ахматова, Н. Майборода каби ёзувчиларнинг уруш туфайли йўқолган оила аъзоларини топиш лозимлиги ўқтирилади. Бундай беҳисоб хатлар Ҳамид Олимжон қалбининг кардиограммаси ўлароқ гавдаланади.

Беадад муаммолар силсиласини ечмоқ, одамларни навбатдаги тadbир атрофига уюштирмоқ, ижодий жараёни даврга зарур бўлган йўналишда ривожлантирмоқ учун Ҳамид Олимжон ўзида етарли куч, етарли руҳий энергия топди.

1941 йил 3 декабрда Тошкентга кўчиб келган ёзувчиларнинг активи бўлиб ўтди. А. Толстой раислигида ўтган бу активда Ўзбекистон Ёзувчилар союзи правлениесини кенгайтириш, Тошкентда «Советский писатель» нашриёнининг филиалини ташкил этиш масалалари кўрилди. Союз президиуми составига А. Толстой, К. Чуковский, Л. Пеньковский каби москвалик ёзувчилар, «Советский писатель» нашриёти Тошкент филиалининг редакцион советига эса Ҳамид Олимжон ҳам киритилди. Союз қошида проза, поэзия, драматургия ва болалар адабиёти секцияларидан ташқари, антифашист ёзувчилар секцияси ҳам ташкил этилди. Бу секцияларда олиб борилган ишнинг дастлабки натижалари 1942 йил апрелда муҳокама этилди ва секциялар олдида турган янги вазифалар белгиланди.

Ҳамид Олимжон кўп миллатли ёзувчилар ташкилотининг раҳбари сифатида ҳар бир меҳмон ёзувчининг ижодий имкониятлари ва қизиқишларидан келиб чиқиб, уларга турли мавзулар таклиф этди, уларни маҳаллий ижодкорлар билан таништириб, турли халқ адибларининг ҳамкорликда ишлари учун замин ҳозирлади.

Ҳамид Олимжоннинг тавсияси билан Ойбек ва А. Дейч адабий-тарихий мавзуларда, Темур Фаттоҳ ва Волькенштейн Алпомиш ҳақида, Ҳоди Зариф ва В. Жирмунский ўзбек қаҳрамонлик эпоси тўғрисида ҳамкорликда асарлар ёзишга киришдилар. А. Толстой, Н. Погодин, К. Чуковский каби забардаст совет ёзувчиларининг Тошкентда яшашидан ўзбек адабиётини ривожлантириш мақсадида фойдаланиш йўллари ахтарилди. В. Державин, В. Луговский, Н. Ушаков, Л. Пеньковский, С. Сомова ва бошқалар ўзбек классик ва совет адабиёти намуналарини таржима этиш ишига жалб этилди. Айни пайтда ўзбек шоир ва ёзувчилари А. Толстой («Царицин мудофаси»), М. Шолохов («Нафрат илми»), В. Катаев («Семён Котко»), Якуб Колас («Танланган шеърлар»), А. Твардовский («Фронт шеърлари»), В. Ян («Чингизхон»), В. Василевская («Қамалак»), М. Терешченко («Сўз ва шон») ва бошқа кўплаб қардош ва хорижий ёзувчиларнинг асарларини она тилига таржима қилдилар.

Л. Бать Алишер Навоий сиймоси билан қизиқиб, буюк ўзбек шоирининг ҳаёти ва ижодини қунт билан ўрганди. У Навоийнинг болалик ва кексалик йилларини тасвирловчи ҳикоя ёзиб, уни Ҳамид Олимжон эътиборига ҳавола этди. Шоир бу ҳикояни ўқиб чиққач, уни радиога тавсия этди ва муаллифдаги тарихни ҳис этиш иқтидорини кўриб, уни Ойбек билан таништирди.

«Шу нарсани миннатдорчилик билан қайд этаманки, — дейди Л. Бать, — Ҳамид Олимжон менинг ижодий планларим ва уларни амалга оширишдаги илк уринишларим билан танишгач:

— Сизни, албатта, Ойбек билан таништириш керак, сиз тарихга қизиқар экансиз, у ҳам ёзувчи, ҳам олим, ҳам тарихчи, — деди».

Л. Батнинг «Ҳаёт бўстони» китоби Ҳамид Олимжон туфайли туғилган ижодий дўстликнинг бир меваси сифатида вужудга келди.

1942 йил январида ЎзКП(б) Марказий Комитети ва ЎзССР Халқ Комиссарлари Совети Ўзбекистонга келган фан, адабиёт ва санъат ходимларидан фойдаланиш ҳақида қарор қабул қилдилар. Шу йилнинг 10 апрелида эса ЎзКП(б) Марказий Комитетида совет ёзувчиларининг Улуғ Ватан уруши шароитидаги ишлари масаласига бағишланган кенгаш бўлиб ўтди. Ҳамид Олимжон бу кенгашда Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг иши тўғри-

онда ахборот берди. Кенгаш ёзувчиларни совет кишиларининг фронт ва фронт орқасидаги қаҳрамонликларини акс эттирувчи асарлар яратишга чақирди, уларнинг бу муқаддас ишга бутун кучларини сарфлашлари лозимлигини уқтирди.

Ана шу санадан кўп вақт ўтар-ўтмас, рус ва ўзбек ёзувчилари ҳамкорлигида ёзилган, халқни кураш ва ғалабага ундовчи «Ўзбекистон қиличи» асари пайдо бўлди.

Улуғ Ватан уруши даври ўзбек адабиёти тарихини варақлар эканмиз, унинг энг муҳим ютуқлари республика партия ташкилоти ва шахсан Усмон Юсуповнинг самимий ёрдами ва меҳрибончилиги орқасида юзага келганининг гувоҳи бўламиз. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети бу даврда бошқа сиёсий-ижтимоий, иқтисодий ва ҳарбий масалалар билан банд бўлишига қарамай, адабиёт ва санъат ишлари билан ҳам мунтазам суръатда қизиқиб уларнинг янада ривожланиши учун зарур бўлган барча чораларни кўрди.

ЎзКП(б) Марказий Комитетида бўлиб ўтган учрашувларнинг бирида Усмон Юсупов кекса темирчи усталар ўз ташаббуслари билан қилич ясаганлари ва уни фронтга юборишни сўраганлари ҳақида сўзлаб берди. Шу ҳаётий воқеа «Ўзбекистон қиличи» пьесасини ёзилиши учун туртки бўлди.

Пьесанинг композицион плани Н. Погодин, Ҳамид Олимжон ва Уйғун томонидан ишланди. Асарнинг асосий драматик нуқталарини белгилашда Н. Погодиннинг драматурглик тажрибаси асқотди. Ўзбек халқ вакилларининг характерларини белгилаш ва пьесага асос бўлган ҳаётий материални саралаш эса Ҳамид Олимжон, Уйғун ва Собир Абдулланинг зиммасига тушди. Асарнинг умумий бадий қурилмаси тайёр бўлгач, уч парда, олти кўринишдан иборат пьеса устида муаллифлар мустақил равишда иш олиб бордилар. Пьесанинг биринчи пардасини Собир Абдулла, уч кўринишдан иборат иккинчи пардасини Ҳамид Олимжон ва Уйғун, учинчи пардасини эса Н. Погодин ёзиб чиқдилар. Сўнг пьеса текстининг Л. Соцердотова томонидан рус тилига қилинган таржимаси асосида асарга қайта сайқал берилди.

Пьеса асосан 1941 йил декабрида, беш кунда ёзиб тутилди. Асарни таҳрир этиш ва уни ягона услубга тушириш бўйича олиб борилган ишлар ҳам узоқ чўзилма-

ди. Пьесани тезроқ саҳналаштириш ниятида спектакль учун музика ёзиш вазифаси М. Бурҳонов, М. С. Вайнберг, Т. Жалилов, А. К. Клунов, Н. Ҳасанов ва Т. Содиқовдан иборат катта коллективга топширилди. Асарни 1942 йилнинг 10—15 январь кунларида саҳнага чиқариш учун қизғин иш олиб борилди.

Уша кунларда Н. Погодин бундай ёзган эди: «Мен ҳозир ўзбек ёзувчилари — Ҳамид Олимжон ва Уйғун билан ҳамкорликда «Ўзбекистон қиличи» музикали драмаси устида иш олиб боряпман. Бу пьеса Ўзбекистоннинг шаҳар ва қишлоқларида янги-янги ҳарбий кучлар қад қўтараётган ҳозирги кунимиз воқеаларига бағишланган. Немисларнинг мамлакатимиз ичкарасини номустаҳкам деб Совет Иттифоқи халқларини яккалаб қўйиш ҳақидаги мўлжалларининг пучга чиқиши пьесамизнинг ғоявий асосини ташкил этади. Пьесада уруш СССРни — социалистик Ватанини фидокорона ҳимоя этувчи ягона, бузилмас лагерга айлангирди, деган фикр таъкидланади. Биз музикали драмани ўзбек халқининг маънавий ҳаёти, урф-одатлари ва қаҳрамонлигини кенг кўрсатиш асосига қураимиз. Пьесада рус комиссарлари, уларнинг матонати, жасорати ва жанговар зеҳни ҳам кўрсатилади.

Томошабин воқеа давомида пьеса қаҳрамонлари фаол иштирок этган Улуғ Ватан уруши фронтларидаги жанг саҳналарини, миллий ҳарбий рақс ва ўйинларни кўради, эски ва янги ҳарбий қўшиқларни тинглайди. Пьеса Ғалаба байрами билан қаҳрамонларнинг қадрдон қишлоққа қайтишлари билан тугайди».

Спектаклнинг эмоционал таъсир кучини ошириш ниятида муаллифлар асарга жанг саҳналарини, Москва остоналарида курашаётган ўзбек жангчиларининг жанговар ҳаётини акс эттирувчи кинолавҳаларни ҳам киритдилар. Ҳамид Олимжоннинг илтимоси билан кинорежиссёр Комил Ерматов фронт манзараларини плёнкага туширди. Кинокадрлар билан театр саҳнаси ўртасида уйғунлик бўлиши учун спектаклдаги Арслон, Фулом, Тошмат роллларини ижро этувчи артистлар ҳам ўзбек жангчилари билан суратга тушдилар.

Спектаклнинг расмий премьераси 1942 йил 29 апрелда бўлиб ўтди.

Спектакль ва унинг адабий пойдевори бениҳоя қисқа муддатда майдонга келганига қарамай, у томошабинлар орасида катта муваффақият қозонди. У 1942—1943 йил-

ларда театр репертуаридан ўрин олиб, халқни ватан-парварлик руҳида тарбиялаш ишига ўз улушини қўшди.

◀ Асарда тасвирланишича, Москва бўсағаларидаги жангларда жонбозлик кўрсатган Арслон ўзбек кавалерия дивизияси қисмларини уюштириш ва фронтга бошлаб бориш учун қадрдон ўлкага келади. Унинг отаси, моҳир темирчи Юнус ота энг мард ўзбек жангчисига атаб қилич ясаган эди. Бу қилич душманни яксон қилиш ҳақидаги оталар наказининг, халқ наказининг жонли бир тимсоли сифатида Арслонга — отлич аскарлар командирига топширилади. Арслон ва унинг дўстлари халқ олдида ичган қасамга содиқ қолиб, жангда мардлик ва қаҳрамонлик намунасини кўрсатадилар. Бироқ беш қўл баравар эмас. Арслоннинг дўсти Тошмат жангда қўрқоқлик қилгани учун уни отиб ташланади. Ватан ва халқ олдидаги бурч дўстлик туйғуларидан устун келади. Маломатга қолган Тошматнинг отаси Одил ота эса ўз ўғли ўрнига фронтга жўнайди.

Урушнинг дастлабки йилларида, ҳали жанговар ғалабалар қўлига киритила бошланмаган, шаҳар ва қишлоқлар душман қўлига ташланиб чиқаётган бир пайтда яратилган бу ҳаётбахш асар Ғалаба байрами билан тугайди. Қишлоқ аҳли музаффар жангчиларни зўр шодиёна билан кутиб олади. Арслон йиғилганларга мурожаат этиб, душманнинг тор-мор этилганини, бу қутлуғ ишга ўзбек халқининг ҳам ўз улушини қўшганини айтади.

«Ўзбекистон қиличи» уруш даври ўзбек адабиёти ва санъатининг энг яхши асарларидан бири бўлди.

«Мен, — деган эди Н. Погодин, — «Ўзбекистон қиличи» устида ишлагунга қадар ўзбек адабиёти тўғрисида чуқур тасаввурга эга эмас эдим. Энди мен ўзбек ёзувчиларининг катта маҳоратига, ўзбек адабиётининг улкан кучига тан бераман».

«Ўзбекистон қиличи»нинг муваффақияти Н. Погодинда, ўзбек ёзувчилари билан ижодий ҳамкорликни давом эттириш истагини уйғотди. У Ҳамид Олимжон билан бирга янги ўзбек операсини яратиш устида ўйлай бошлади. Бу, ўзбек халқ эпоси — «Алпомиш» достони асосидаги опера бўлиши керак эди. Афсуски, у бу ижодий ниятни рўёбга чиқара олмади.

«Артистлар театр саҳналарида туриб, қўшиқ ва музика билан, душманни ўткир ҳажв қилиш ва оташин ва-

танпарварлик нутқлари сўзлаш билан... халқни фашизмни узил-кесил тор-мор келтириш учун курашга янада илҳомлантиришлари, бунинг учун эса драматургларимиз ҳамма чорани кўришлари керак».

«Правда» 1942 йил 14 февраль сонисидаги бош мақола-ласида шундай ёзган эди.

Ҳамид Олимжон қаламкаш дўстлари билан партиянинг, даврнинг ана шу даъватига биринчилардан бўлиб «лаббай» деб чиқди.

«Ўзбекистон қиличи» музыкали драмаси ҳам, Ҳамид Олимжоннинг бу даврдаги бутун фаолияти ҳам халқнинг ёвуз душманга қарши монолит қояга айланиши учун хизмат қилди.

ОЛИС ЮЛДУЗ ШУЪЛАСИ

Яна кимки, ватан учун жанг қилса,
Яна кимки, ёв ҳолини танг қилса,
Яна кимки, ёвни қувса ватандан,
Меннинг чеҳрам кўринади ўшандан.

Ҳ а м и д О л и м ж о н

Ўзбекистон бу йилларда нажот соҳилидек урушдан талафот кўрган оилаларни, норасидаларни, ярадорларни, корхоналарни қабул қилиб олди. 200 минг етим бола бу ерга эвакуация қилинди. 100 хилдан ортиқ саноат корхоналари кўчириб келтирилди. Ўзбекистон госпиталлари 100 мингдан ортиқ ярадор жангчиларни қабул қилиб олди; улардан 88 минги ўз жароҳатларига малҳам топиб, яна фронтга қайтди. Ўзбек халқи фронт учун 30 миллион сўмлик пул ва қимматбаҳо буюмларни берди. Ўзбек пахтакорлари уруш йилларида ҳам мисли кўрилмаган жасорат кўрсатиб, давлатга 4 миллион 480 минг тонна «оқ олтин» топширдилар.

Халқнинг ана шундай ягона ва қудратли организмга айланишида, шубҳасиз, совет кишиларини курашга, қаҳрамонликка чорлаган, уларда жасур ва мард боболаримиз руҳини уйғотган, ўзи ҳам Шароф Рашидов, Назир Сафаров, Султон Жўра, Иброҳим Раҳим, Зиннат Фатхуллин, Мамарасул Бобоев, Парда Турсун, Ғафур Ғулом,

Мумтоз Муҳамедов, Адҳам Раҳмат, Адҳам Ҳамдам, Олим Шарафиддинов, Мирзакалон Исмоилӣ, Илём Муслим каби вакилларини фронтга жўнатган ўзбек адабиётининг ҳам ҳиссаси бор эди.

Ана шу адабиётнинг истеъдодли арбоби ва ташкилотчиси бўлган Ҳамид Олимжон бу даврда айниқса ёниб ишлади. У «Ғалаба қўшиғи» шеърисида бошланган ва музаффар келажакка ишонч билан йўғрилган шеърлари билан ўзбек жангчилари ва умуман ўзбек халқининг қалбига жасорат ва матонат уруғларини сепди. Ҳамид Олимжон бу даврда фақат шеърӣ сатрлар тиғи билан душман кўксини тилибгина қолмай, адабиётнинг бошқа жанрларидан ҳам самарали фойдаланди. Шу маънода драматургия шоирнинг бу йиллардаги оташин фаолиятида айниқса асқотди.

Бу давр театр ҳаёти йилномасини варақлар эканмиз, спектакль ёки концертларда тушган барча маблағлар эвакуация қилинган болаларга ёрдам фонди учун, танклар ва самолётлар қуриш фонди учун, жангчиларнинг онлаларига, уруш инвалидларига ва озод этилган районларга ёрдам фондлари учун, шунингдек, фронтга совғалар юбориш учун ажратилганини кўрамыз.

Драматургия ва театр ҳарбий давр шаронтида маънавий қуроли бўлибгина қолмай, замоннинг моддий эҳтиёжларига ҳам яради.

Ҳамид Олимжон театрни ғоят севар, айниқса Ҳамза номидаги академик драма театрининг бирорта янги спектаклини канда қилмас эди.

Уйғуннинг эслашича, Ҳамид Олимжон уруш йилларида А. Н. Толстой ва унинг рафиқаси Людмила Ильиничнани Ҳамза номидаги театрининг «Отелло» спектаклига таклиф этган. Ана шу унутилмас оқшомда Москвадаги Революция театрининг артистлари ҳам машҳур ёзувчига ҳамроҳ бўлганлар. А. Н. Толстой спектаклнинг охирига қадар артистларнинг ҳаракатларини диққат-эътибор билан кузатган ва асар тугагач, «Мен бундай ажойиб ўйинни кутмаган эдим. Ҳамза театри жаҳоншумул театр экан», деб ўзбек театрига юксак баҳо берган.

Ҳамид Олимжон 1941 йил декабрда Ўзбекистонга кўчиб келган бир гуруҳ москвалик адабиётчиларни ҳам «Отелло» спектаклини кўришга таклиф этади. Отелло ролини машҳур рус актёри А. А. Остужев, грузин А. Хо-

рава ва арман В. Папазян ижросида кўрган москвалик адиблар Эски шаҳардаги гуваладан ясалган уйлар орасида қад кўтарган муҳташам бинода Аброр Ҳидоятонинг театр саҳнасидаги эллик иккинчи роли — Отеллони кўриб, қойил қоладилар.

Бу йилларда Ўзбекистонга Москва, Ленинград, Киев, Харьков ва бошқа шаҳарлардан ўндан ортиқ театрлар кўчиб келган, уларнинг ижодий коллективи орасида машҳур режиссёрлар, актёрлар ва театршунослар бор эди. Ҳамид Олимжон таниқли театр ва адабиёт арбобларини «Отелло» спектаклига таклиф этар экан, улар билан ўзбек театри ўртасидаги ижодий алоқа ўрнатилиши ва бу алоқа ўзбек театрининг янада ўсиши учун хизмат қилиши мумкинлигини сизди. Унинг ўзи ҳам театр спектакллари келиб кўргач, улардан олган таассуротлари, артистлар ўйини, саҳна безатилиши ҳақидаги фикрларини театр коллективига мунтазам равишда етказиб турди.

Ҳамид Олимжон ўзбек халқининг маданий ҳаётида Ҳамза номидаги театрининг айрича аҳамиятга молик эканини ҳис этиб, бу коллектив ишида жузъий нуқсонлар ҳам бўлмаслигини, айниқса артистларнинг нутқ маданиятига жиддий эътибор беришларини истар эди.

«Шундай бир ҳодиса ёдимдан кўтарилмайди, — ҳикоя қилади Ўзбекистон ССР халқ артисти Амин Турднєв. — Ватан урушининг бошларида мен бир асарни саҳналаштирдим. Ҳамид Олимжон театрга келиб, спектаклни охиригача кўрди, кейин кабинетга кирдик. Ҳар галгидек, ўз фикрларини айтди.

— Аминжон ака, — деди шоир, — асар балиқчилар ҳақида эмасми-а?

— Йўқ, йўқ, нима бирон киши...

— Тўрсиз халқ ҳам бўлар экан-да.

Мен ҳайрон, атрофимдагилар ҳам ҳайрон... Биронта артист хато қилганини, бирон сўзни нотўғри айтганини пайқадик.

— Ҳалиги командир ролини ўйнаган артистингиз «тўрли халқ фарзандлари» деди, мен тўрли халқ бўлса, тўрсизи ҳам бормикан, деб ўйлабман.

Ҳурматли артистимиз «турли халқ фарзандлари» дейиш ўрнига «тўрли халқ фарзандлари», деб юрар экан, мен эътибор бермай, ўтказиб юборар эканман. Дарҳақиқат, «у» ўрнига «ў» ишлатиб гапирилса, маъно бу-

зилиши муқаррарлигига камҳафсалалик билан қараган эканмиз.

Бу сабоқ ҳар доим кўзим олдида...»

Ўзига ҳам, бошқаларга ҳам талабчан шоир ижод аҳллариининг санъатга озор келтирувчи нуқсонларига нисбатан айниқса шафқатсиз эди.

Раҳим Қориевнинг хотирасида қизиқ бир ҳодиса сақланган. Уруш арафасида, Свердлов номидаги театр залида концерт борар эди. Ўша пайтда классик куйларни қайта ишлаш эндигина бошланган ва бу соҳадаги уринишлар ҳам кўнгилдагидек эмас эди. Концерт давомида ана шу таҳлитда қайта ишланган «Чоргоҳ» куйи ҳам ижро этилди. Фалакнинг гардиши билан «Чоргоҳ» Четвертаков исмли бастакор томонидан қайта ишланган эди. Ҳамид Олимжон қайта ишловчининг фамилияси билан қайта ишланган куй ўртасидаги бундай ҳамоҳангликни кўриб, қотиб-қотиб кулган экан.

Чамаси, театр ходимларининг ижодий фаолиятида ҳам бундай «хोलисона хизматлар» йўқ эмас эди. Ҳамид Олимжоннинг бу борадаги танбеҳлари театр ва спектакль раҳбарлари томонидан бажонидил қабул қилинар эди. Ана шундай суҳбатлар пайтида режиссёрлар ва артистлар шоирга мурожаат этиб, ундан театр учун пьеса ёзиб беришни сўрар эдилар. Шунда Ҳамид Олимжон, Амин Турдиевнинг эслашига кўра, «Биз шеърятда эндигина атак-чечак қилиямиз, драма асари ёзиш учун зўр қобилият, тажриба, қолаверса, саҳна қонун-қоидаларини ўрганиш керак бўлади. Сизларга атаб бир асар ёзишни кўпдан бери орзу қилиб юраман. Бир кунмас-бир кун муродга етармиз», деб жавоб қиларди.

1942 йилнинг кузида Ҳамид Олимжон Ҳамза номидаги театрнинг режиссёр ва артистларидан бир неча кишини ёзувчиларнинг ижод боғига таклиф этди. Кичкинагина стол атрофида суҳбат бошланади. Фронт янгиликлари ҳақида, Қизил Армиянинг мардона ҳаракатлари ҳақидаги баҳс ниҳоятсига етгач, Ҳамид Олимжон Маннон Уйғурга қараб муддаога кўчди:

— Оға, сизларни безовта қилишдан мақсад — мен ҳам бир драма ёзган эдим — шуни ўқиб бермоқчиман, — деди у.— Ҳали хوماки нарса. Сизларнинг маслаҳатларингизни олиб, қайта ишлаб чиқмоқчиман.

Ҳамид Олимжон меҳмонлардан ижозат сўраб, асарни ўқишга киришди. У персонажлар ҳолатига кириб, гоҳ

жўшқин шалоладек янгроқ , гоҳ ўйчан ва маънос овоз, интонация ва мимика билан ўқир экан, тингловчиларнинг кўз унгида олис тарих саҳифалари жонлана бошланади. Бу «Муқанна» трагедияси эди.

Хамид Олимжон ҳаёти ва ижодининг таниқли билимдони, шоирнинг иниси Сарвар Азимовнинг гувоҳлик беришича, у Педакадемияда таҳсил кўраётган даврдаёқ Муқанна кўзғолони билан қизиқиб, ўзбек халқи тарихининг бу қаҳрамонона саҳифаларини қунт билан ўрганган. 1937 йилда эса Муқанна ҳаракатига бағишланган драматик асар ёзишга киришиб, ҳатто унинг биринчи пардасини ёзиб ҳам тугатган. Лекин ҳали адабий тажрибанинг етишмаслиги сабабли Хамид Олимжон ўзининг бу ижодий ниятини охирига қадар етказмаган.

Орадан беш йил ўтиб, шоир маълум ижодий тажриба ва малака орттиргач, яна Муқанна мавзуйига қайтди. 1941 йилнинг бошларида Хамид Олимжон асарни ёзишга қайта киришиб, 12 февралда унинг биринчи пардасини тугатди. Шундан кейин у 5 майга қадар асар устида мунтазам равишда ишлади. Сўнг бир йил танаффус қилди ва, ниҳоят, 1942 йил 31 майда асарни қўлдан чиқарди.

Хамид Олимжоннинг Муқанна ҳаракати билан қизиқиши, юқорида қайд этилганидек, унинг талабалик йилларида бошланди. Бу даврда у ўзбек халқи тарихининг, айниқса Муқанна кўзғолони тарихининг билимдони Садриддин Айний билан яқин алоқада эди. Бу ҳол «Муқанна» драмасининг яратилишида машҳур адибнинг ҳам қўли бор бўлганлигига тахмин уйғотади.

Хамид Олимжон ўз асарини ёзишдан аввал тарихий адабиётни синчковлик билан ўрганди. Унинг драма учун тўплаган материаллари орасида Муҳаммад Наршахийнинг «Бухорб тарихи» асарининг таржимаси, Г. А. Иброҳимовнинг «Ислоннинг келиб чиқиши ва синфий моҳияти» китоби (ОГИЗ, 1940), «Қуръон» сураларининг русча таржималари, шунингдек, ўзбек халқининг келиб чиқиши, оловга сиғиниш, буддизм ва ҳоказоларга онд консептлар ҳам бор.

Хамид Олимжон бундан ўн икки аср муқаддам бутун Моварауннаҳрни ларзага келтирган Муқанна ҳаракатида бугунги кун учун ҳам ғоят муҳим бўлган эрксеварлик ғояларининг тантанасини кўрди.

Муқанна аксар тарихий манбаларда сохта пайғам-

бар сифатида тасвирланади/Наршахий қабиладаги феодализм ва ислом идеологиясининг маддоҳлари Муқанна ҳаракатига ўз синфлари нуқтаи назаридан баҳо бериб, уни қандайдир лўттибоз сифатида тасвир этганлар. Ҳолбуки, Муқанна қўзғолони феодал жамиятнинг турли-туман қатламларини ўзида бирлаштирган улкан халқ ҳаракати эди. Бу ҳаракат ўзидан юз йил муқаддам Ўрта Осиё ва Моварауннаҳр чўлларига ўтказилган ва маҳаллий халқнинг қони билан суғорилиб турган исломнинг ҳали нимжон ниҳолини таг-томири билан суғуриб ташлашига оз қолди. Миллий озодлик кураши байроғи остида ўтган бу ҳаракат араб босқинчилари олиб келган давлат системасини қарийб ўн беш йил мобайнида ларзага келтириб турди.

Муқаннанинг асл исми Ҳошим ибн Ҳаким бўлиб, Муқанна унинг лақабидир. «Ниқобли киши» маъносини англатувчи бу лақаб, афтидан, унга халқ томонидан берилган. Баъзи бир манбаларга кўра, у бир кўзли, қал ва бадбашара бўлган. Феодал тарихнависларининг Муқанна тўғрисидаги турли уйдирма ва туҳматларга бўлган майли бизни бу маълумотга ҳам танқидий муносабатда бўлишга ундайди.

Муқанна марвлик бўлиб, Абу Муслим ҳузурда — отаси сингари — сарханг (офицер) лавозимида хизмат қилган. Наршахийнинг айтишича, у кенг билимли, турли фанлар ва «сирли санъатлар»дан хабардор киши бўлган. У ўз атрофига халқ оммасини тўплаш ва унинг муҳаббатини қозониш ниятида ўзини пайғамбар деб эълон қилган. Лекин бошқа пайғамбарлардан фарқли ўлароқ у ўзининг Одам ато, Нух, Иброҳим, Мусо, Исо, Муҳаммад, Абу Муслим суратида пайдо бўла олиш қобилиятига эга эканини ҳам айтган ва ўзини илоҳий қудратга эга зот сифатида таништирган.

Ҳамид Олимжон ўз асариде ана шу тарихий ҳақиқатдан айнан фойдаланади:

Х а л қ

Кимсан ўзинг? Сен кимсан?

М у қ а н н а

Сизни босган жароҳатларга малҳам,
Агар худо керак бўлса худо ҳам,
Одам ҳам ман, озодликдир шиорим,

Хурриятдир топинажак оллоҳим!
Томиримда қолмагунча қатра қон,
Қуръонига топинмайман ҳеч қачон.
...Менга келсин барча жабр кўрганлар,
Уйи куйиб кўча-кўйда юрганлар.
Муҳаммади, Исоси ҳам ўзимман,
Иброҳими, Мусоси ҳам ўзимман.

Тарихий манбаларга кўра, Муқанна ўзини пайғамбаргина эмас, балки худо деб ҳам атаган. У одамларнинг: «Бошқалар фақат пайғамбарлик даъвосини қилган эдилар. Нега энди сен худодлик даъвосини ҳам қиляпсан», деган саволига: «Бошқалар фақат вужуддан иборат эдилар, мен эса бошдан-оёқ руҳдан иборатман ва истаган қиёфада пайдо бўлишим мумкин», деб жавоб берган. У ўзининг каромат ва мўъжизалари билан кишилар ўртасида ҳурмат қозонган. Доий (ташвиқотчи)лар турли вилоятларга унинг номаларини олиб бориб, халқни Муқанна тарафига жалб этганлар. Муқанна Моварауннаҳр аҳолисини ва қўшни турк элатларини ўз тарафига оғдирш ниятида уларнинг урф-одатларини қабул қилган ва мазлум халқ манфаатларини ҳимоя этган. Кўп ўтмай, араб босқинчилари ва маҳаллий феодаллар зулмидан жабр кўрган Моварауннаҳр аҳолиси Муқанна байроғи остида истилочиларга қарши кучли қўзғолон кўтарган. Қўзғолончилар узоқ йиллар мобайнида босқинчиларга қақшатқич зарба бериб, уларни даҳшатга солганлар. Беруний айтмоқчи, оқ либос кийганларнинг ҳаракати даврида Моварауннаҳрни араблар эмас, балки Муқанна идора этиб турган.

Муқанна тарафдорлари орасида курашган қўзғолончилар сафида Юсуф ар-Барм исмли исломнинг ашаддий душмани ҳам бўлган. Муаррих Еқубийнинг таъкидлашича, унинг лашкарлари босқинчиларга қарши жангга қизил туғ кўтариб кирган. СССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси А. Ю. Якубовскийнинг фикрига кўра, бу—жаҳон тарихида қизил байроқнинг халқ қўзғолони рамзи сифатида биринчи марта тилга олинishi эди.

Умуман, Муқанна қўзғолони ўзининг кўпгина жиҳатлари билан ибратлидир. Энг муҳими шундаки, у агар халқ бирлашса — ҳар қандай тўфондан кучли бўлиши, ҳар қандай балога дош бериши, ҳар қандай душманни маҳв этиши мумкин эканлигини кўрсатди. У ўзининг ана

шундай ҳаётбахш хулосаси билан Ҳамид Олимжоннинг диққат-эътиборини ўзига қаратди.

Ҳамид Олимжон «Муқанна» трагедиясини ёзишга киришганда душман мамлакатимизнинг осуда ҳаётига ҳали чанг солмаган эди. Лекин унинг авзойи бузуқ, шунинг учун ҳам адабиётимизда мудофаа мавзуи катта салмоқ касб эта бошлаган эди. Ҳамид Олимжон ҳам «араб босқинчиларини тумтарақай қилиб қувган» Муқанна сиймосига уруш нафаси келаётган давр тақозоси билан мурожаат этди. Урушнинг дастлабки ойларида эса асар устидаги ишга яна қайтиб, унга сайқал берди.

«Чингизхон Бухоро деворларига яқинлашиб қолганда; Торобий халқни ажнабий золимга қарши курашга уйғотди, — деб ёзган эди Ҳамид Олимжон. — Чингизхонга қарши отланган кишиларнинг тили ва дилида Муқанна исми бўлди.

Орадан тўрт аср ўтса ҳамки, кишилар Муқанна номини унутмай, унинг сиймосига мурожаат этдилар; кўҳна шаҳар деворлари ёнида янги, йиртқич истилочилар пайдо бўлгач, Муқанна исми билан жангга кириш уларга осонроқ туюлди, у ўз ватанини севган, унинг мустақиллигини ҳимоя этган кишиларга мададкордек кўринди.

Бизнинг армиямиз чекинаётган оғир бир кунларда мен Муқанна тўғрисидаги пьесамни тугатдим. Торобий одамлари сингари, менга ҳам у қайта тирилиб, бизнинг сафимизда жангга киражакдек бўлиб туюлди. Образнинг романтик қиёфаси ва юксак руҳи мени шеърят сари етаклади — мен пьесани шеърӣй йўл билан ёздим».

Орадан бир неча ой ўтгач, Ҳамид Олимжон фронтга бориб, Ватан уруши жангоҳларида жон олиб, жон бераётган жангчиларга Муқаннанинг оташин монологларини ўқиб берди. Шунда эрксевар олис аждодимизнинг барҳаёт руҳи жангчиларга мадад қўлини чўзиб, улар билан бир сафда ёвуз душманга қарши курашди.

«Ишлар, асрлар ўтган сайин тарихий сиймолар ҳақидаги ҳақиқатга уйдирмалар, ривоятлар, афсоналар келиб қўшилади. Бу сиймолар ҳақидаги хотираларнинг қай бири ҳақиқат ва қай тури ривоят эканини ажратиш маҳол бўлиб қолади.

Наршаҳийнинг нақл қилишича, Муқаннанинг элик мингдан иборат лашкари унинг қалъаси олдида йиғилиб, ундан дийдор кўрсатишни сўраган. Шунда Муқанна

Ҳожиб исмли қулига «Бандаларимга бориб айт, Мусо мендан дийдор кўрсатишимни сўраган эди, аммо менинг нурумга тоқат қила олмаслиги сабабли кўрсатмадим. Мени кўрган ҳар бир киши тоқат қилолмай, дарҳол ўлади», — деган. Лекин лашкар Муқаннани кўриб ўлишга ҳам рози эканини айтган. Шундан кейин Муқанна қалъа ичида яшовчи юз нафар хотинининг ҳар бирига ойна бериб, уларнинг қалъа устига чиқиб, қуёш нури ерга тушган пайтда бир-бирларининг рўбарўсида ойна тутиб туришларини буюрган. Қуёш нури ойналарга тушгач, қалъа тепаси нурга тўлиб кетган. Шунда Ҳожиб тўпланганларга қараб: «Ана, қаранг, эгангиз ўз юзини кўрсатяпти», деб мурожаат этган. Тўпланганлар Муқаннанинг илоҳий қудрат соҳиби эканлигига ишонч ҳосил қилганлар.

Бу ҳикоя замирида ётган ҳаёт ҳақиқати — «оқ кўйлаклилар»нинг Муқанна дийдорини кўришга бўлган иштиёқлари пьесада ҳам ўз ифодасини топган. Асарнинг олтинчи кўриниши бошдан-оёқ шу воқеага бағишланган. Зарафшонлик деҳқонлар Муқаннадан ўз жонларини қанчалик аямасинлар, унинг дийдорини кўришни истайдилар. Уларда бундай истакнинг уйғонишига сабаб турли миш-мишларнинг пайдо бўлиши эди.

Ҳ а к и м

Мохов эмиш саркардамиз, кўзи кўр,
Чидай олмас эмиш тушса зарра нур,
Шунинг учун юзин очмай ёзу қиш
Юз-кўзига ниқоб тутиб юрармиш
Одам қараб бўлмас эмиш юзига,
Йиқилармиш ёруғ тушса кўзига.
Ўзи доно, каромати кўп эмиш,
Лекин афти хунук, кўзи кўр эмиш.

Ҳамид Олимжоннинг тасвирича, бу миш-мишлар, «оқ кўйлаклилар» ўртасида низо ва парокандалик бошланиши, уларнинг Муқаннага бўлган ҳурмат ва эътиқодлари ҳубобдек йўқолиши учун душман томонидан тарқатилади. Шунинг учун ҳам Муқанна ўз сафдошларига мурожаат этиб, дейди:

Йўқ, мен сизман, худди сизнинг ўзингиз,
Бу кўзларим худди сизнинг кўзингиз.
Сизни агар йўлдан оғдирса жинлар,

Пешонамда пайдо бўлар ажинлар.
Ақлингизга тараддуд солса чангал,
Билинг — кўзим кўр бўлади шу маҳал.
Агар сизни гафлат аро қўйса ёв,
Уша замон бўлажакман мен мохов.

Драматург тарихий манбаларда қайд этилган маълумотларнинг поэтик талқинини берар экан, олис ўтмишда яшаган аждодимизнинг ҳозирги давр учун ҳам муҳим бўлган қирралари нурланиб кетади. ~

Романтик шоирлар ўтмишга мурожаат этган ҳолларда одатда китобхоннинг диққат-эътиборини бугунги долзарб масалалардан четга тортиш, унинг асов эҳтиросларини жиловлаш вазифаси кўндаланг туради. Реалист шоир эса ўтмиш ҳаёт саҳифаларига мурожаат этар экан, ундан бугунги курашимизга аланга берувчи чўғни ахтаради. Ҳамид Олимжон Муқанна мавзуида яширинган ана шу чўғни усталик билан топади.

Тарихий фактлар шундан далолат берадики, арабларнинг кўп йиллик тазйиқларидан тинкаси қуриган исёнчилар секин-аста таслим бўлиб, ислом динини қабул қилганлар. Муқаннанинг укаси Қабзам 3 минг кишилик, Сом тоғидаги Муқанна истехкомини қўриқлаётган Сархама эса 3 минг 300 кишилик қўшини билан арабларга асир тушган. Узининг энг содиқ лашкарларидан маҳрум бўлган Муқанна нажот йўлини тополмай, ривоятларга кўра, барча хотинларини йиққан ва базми жамшид қурган. Бу базмда қандайдир макр борлигини сезган Муқаннанинг Бануни исмли хотини у берган шаробни ичмай, Муқанна ўлимнинг бирдан-бир гувоҳи бўлиб қолади. Унинг нақл қилишича, Муқанна барча хотинларининг заҳарли шароб ичиб ўлганини кўриб, гуриллаб ёнаётган гулханга ўзини ташлаган.

Бу воқеанинг ҳаётий факт эканлиги гарчанд қоронғи бўлса-да, Ҳамид Олимжон уни бадиий ҳақиқат даражасига кўтаради. Муқаннанинг бундай тантанали-фожиавий ҳолатда ҳалок бўлиши, мангу оловга айланишида унинг ҳаётий фалсафаси ўз ифодасини топади. Душман олдида тиз чўкишдан кўра бир тутам оловга айланишни афзал билган Муқанна Ҳамид Олимжон асарида халқ иродасининг, душманга бўлган битмас-туганмас нафратнинг, сўнмас курашнинг тимсолига айланади.

Пьесадаги бошқа ижобий қаҳрамонлар ана шу сўн-

мас алангадан ўт оладилар. Бу қаҳрамонлар силсиласида ўз моҳияти билан Жанна д'Арк, Лауренсия, Ширин, Нестон-Дарижон образларининг давоми бўлган Гулойин образи алоҳида ўрин эгаллайди. Бу оташқалб қиз муҳаббат, адолат ва бахт учун курашади. У Муқаннадан мардлик андозасини олибгина қолмай, унинг кучига куч ҳам қўшади.

«Муқанна» уруш даври Ҳамид Олимжон ижодининг порлоқ саҳифаларидан бири бўлди.

«Ҳамид Олимжон, — деб ёзган эди. таниқли рус танқидчиси К. Зелинский, — уруш кунларида яратилган энг яхши совет пьесаларидан бири — «Муқанна»нинг авторидир».

«Унинг уруш йилларига оид энг бақувват асари — «Муқанна» ватанпарварлик драмаси бўлиб, — деган эди А. Фадеев, — у Ўзбекистоннинг VIII асрда араб босқинчилари томонидан истило этилиши давридан олинган. Халқ раҳнамоси Муқанна ва ўзбекларнинг ўзига хос Жанна д'Арки — Гулойин образлари — Ҳамид Олимжоннинг улкан бадий ютуғидир».

«Муқанна» пьесаси Ҳамид Олимжоннинг улкан бадий ютуғи сифатида Ўзбекистон Ёзувчилар союзи Президиумининг 1942 йил 25 декабрда бўлиб ўтган йиғилишида СССР Давлат мукофотиغا тавсия қилинди.

Ватан урушининг қизғин йиллари. Янгийўлда музыкали драма театри ташкил этилган кунлар. Кўпгина таниқли санъаткорлар қатори ўзбек халқ музыкасининг ажойиб билимдони, пурҳикмат бастакор Юнус Ражабий ҳам шу театрда хизмат қилмоқда эди.

Ҳамид Олимжон «Муқанна» пьесаси устида иш олиб борар экан, асар кенг халқ оммасининг турли қатламларига етиб бориши, уларни мардона меҳнат ва курашга сафарбар этиши учун унинг музыкали драма вариантыни ҳам яратмоқчи бўлди. Бу музыкали драма учун эса халқ руҳини, халқ музыкасини яхши билган бастакор куй басталаши лозим эди.

Шоир ўз ниятини рўёбга чиқариш учун Юнус Ражабийнинг кўнглига қўл солмоқчи бўлди. У республиканиннг энг кенжа театрига бориб, Юнус ака билан ҳол-аҳвол сўрашгач, муддаога кўчди:

— Домлажон, сизга мана бундай пьеса ёзиб бер-

сам, — деди у бош бармоғини кўрсатиб, — куй басталай-сизми?

— Жоним билан, — жавоб қилди Юнус ака. — Қани чўзинг пьесангизни!

— Э, шоширмайсиз-да, домлажон! — Улар қаҳ-қаҳ уриб кулишди.

Ҳамид Олимжон анчадан бери Муқанна ҳақидаги тарихий манбалар билан танишиб юрганини, ўз юрти-нинг озодлиги учун курашган бу халқ саркардасини тарих саҳифаларидан театр саҳналарига олиб чиқишга жазм қилганини сўзлаб берди.

— Бир асар ёзайки, у театр саҳнасидан туриб, душман билан курашсин. Халқнинг кучига куч, душманга бўлган ғазабига ғазаб қўшсин. — У бир оз жим қолди. Сўнг деди:— Бунинг учун сизнинг ҳам ёрдамингиз керак. Куй басталанган асар халққа тезроқ етиб боради.

Кўп ўтмай, Ҳамид Олимжон асарнинг музыкали драма вариантини тайёрлаб, яна Юнус Ражабийнинг ҳузурига келди. Бу, тарихий фожианинг 4 парда 6 кўринишдан иборат нусхаси бўлиб, асарнинг икки кўриниши қисқарган ва бунинг эвазига унга ариялар, дуэтлар, хорлар учун йигирмага яқин қўшиқ текистлари киритилган эди.

— Мана, домлажон, — деди у мамнун ҳолатда, — тугатдим. Бир ўқиб кўринг: ҳузур қиласиз! Бу асарни халқнинг ўзи аллақачоноқ яратиб қўйган экан. Мен унга фақат сайқал бердим, холос!

Юнус ака асарни олиб, варақлар экан:

— Эҳ-ҳе, бошланиши зўр-ку! — деб қўйди. Сўнг варақлашда давом этди. Ундаги қувонч ўрнини ташвиш эгаллай бошлади. — Куйга солиш оғирроқ бўладими, дейман?

— Шунинг учун ҳам сизга олиб келдим-да, домлажон. Ҳозир ўқимай туриб ҳам куй басталайдиганлар кўпайиб кетган. Мазмунини чала-чулпа эшитиб олишса бас, музыка ёзаверишади.

Юнус Ражабий «Муқанна»га куй басталай бошлаганда, Ҳамза театри ҳам унинг драма вариантини саҳнага қўйишга жиддий киришган эди. Асарни саҳнага қўйиш учун совет театрининг йирик арбоби С. М. Михоэлс, саҳнани безатиш учун эса таниқли театр рассоми А. Г. Тишлер таклиф этилган эдилар.

С. М. Михоэлс Маннон Уйғур билан ҳамкорликда

завқ билан ишлаш бошлади. Спектакль устида оғир ва ғайритабиий шароитларда ишлашга тўғри келди. Тошкентнинг лиқ тўла трамвайларида шаҳарнинг бир чеккасидан иккинчи чеккасига ишга боришга тўғри келар эди. С. Михоэлснинг Ҳамза театрига келиб кетиши энгил кўчсин учун театр дирекцияси унга Чингизхон исмли ориқ бир от қўшилган извош юборар эди. Чингизхон оёғини зўрға судраб босар, агар уни қамчилашса, тротуарга чиқиб кетар эди.

Атоқли режиссёрнинг эти устихонига ёпишган от қўшилган извошда театрга келганини кўриб, Ога Соломон Михайловичга қараб: «Чингизхонни хўп жиловлаб олибсиз-да!», дея ҳазил қилган, шу-шу отнинг лақаби Чингизхон бўлиб қолган эди.

С. М. Михоэлс Тошкент театрлари бўйича бошлиқ эди. У яшин тезлигида қизиқ-қизиқ воқеалар тўқниш саноҳиятига эга бўлиб, худди шу фазилати туфайли «Муҳанна» пьесасини саҳналаштиришда ҳам ўзининг асов фантазиясини намоён қилди.

В. Успенский ва Г. Мушель унинг таклифи билан Шарқ куйлари руҳида музика басталадилар. Умуман, у спектакль ритминини белгилаш ва актёрларнинг образга тезроқ киришларида музиканинг катта аҳамиятга молик эканини тушунар ҳамда унга катта эътибор берар эди. Унинг хоҳиши билан репетиция пайтларида ҳам актёрларга ижодий руҳ бағишлаши учун музика бериб берилди.

Мизансцена устаси бўлган Михоэлс саҳна композициясини гоҳ залнинг биринчи, гоҳ сўнгги қаторида ўтирган ҳолда кузатиб, актёрларнинг ҳар бир ҳаракатини дирижёр сингари бошқарди. Роллар тақсимоти, пукт маданияти масалаларида эса Ога унга ёрдамга келди.

Ҳамид Олимжон спектакль тайёрлашнинг барча жараёнида ўз маслаҳатлари билан фаол қатнашиб турди. Уни Михоэлснинг театр санъатинини пухта билишигина эмас, балки Шарқ халқлари тарихи ва урф-одатларидан ҳам хабардор эканлиги айниқса мафтун этди.

Маинон Уйғурга ассистентлик қилган Назира Алиеванинг хотирлашича, Жалоир ролининг ижрочиси Обид Жалиловнинг масжид саҳнасидаги қуръон сўзларини талаффуз этиши ҳадеганда С. М. Михоэлсга ёқавермади. Шундан кейин у саҳнага чиқиб, Жалоир мизансценасини ўзи ўйнаб кўрсатди. «У қуръондан қайсидир бир сура-

ни ўқий бошлади, — деб эслайди Назира Алиева. — Унча-мунча билар экан-да, деб ҳаммамиз таажжубда қолдик. Аммо у соф араб тилида ҳис-ҳаяжонга, эҳтиросга берилиб кетган ҳолда шунақаям қироат қилиб кетдики, ҳаммамиз анграйиб, қотиб қолдик. Обид ака ҳам, Оға ҳам Михоэлснинг билимдонлигидан ҳайратда эди... Бизни мафтун этган нарса унинг режиссёр сифатида забардастлиги, Шарқ халқларининг ҳаёти, тарихи, дини, урф-одатини чуқур билганлиги, ҳамма нарсанинг уддасидан чиқа олиши эди».

Пьеса ана шундай забардаст режиссёр ва моҳир актёрлар меҳнати туфайли янада тиниқлик ва ўткирлик касб этди.

Асар қапчалик пухта ва театр қонунларига тўла риоя қилиб ёзилган бўлмасин, сахна юзини кўрганда унинг айрим қусурлари сезилиб қолади. Ҳамид Олимжон шундай пайтларда дарҳол янги бир фикрни ўртага ташлар ёки нурсизроқ бир луқма ўрнига бошқа бир жумлани таклиф этар эди. «Биз, — дейди Амин Турдиев, — бу янги жумланинг ўринли ва қойилмақом эканига гувоҳ бўлар ва авторнинг талантига қойил қолар эдик».

Ана шу тарзда Ҳамид Олимжон асар устида қарийб икки ой мобайнида театр коллективи билан бирга ишлади. Ниҳоят, 1943 йил 21 августда спектаклнинг премьераси бўлиб ўтди. Муқанна ролини Аброр Ҳидоятлов, Гулойин ролини эса Сора Эшонтўраева ижро этдилар. Театр сахнасида Гамлет ва Офелия, Отелло ва Дездемона образларини яратган бу машҳур артистлар туфайли асарга хос бўлган шекспирона руҳ янада ёрқин жилва берди. Премьера томошабинлар томонидан қизгин кутиб олинди. Ўз халқининг мустақиллиги учун ҳаёт ва мамот жангига кирган олис аждодимиз руҳи қайта жонланиб, ёвуз душман билан курашда совет кишиларига мададкор бўлди.

Орадан кўп вақт ўтмай, Янгийўлдаги область музыкали драма театри Ҳамид Олимжон ва Юнус Ражабийнинг «Муқанна» музыкали драмасини зўр муваффақият билан сахнага қўйди.

Бизнинг давримиздан ўн икки аср илгари яшаган Муқанна театр сахналарида туриб, ўзининг баттол душманга нафрат ва ғазаб тўла чехрасини кўрсатди, совет кишиларини олчоқ босқинчиларига, манфур жаллодларга қарши курашга чорлади:

Яна кимки, ватан учун жанг қилса,
Яна кимки, ёв ҳолини танг қилса,
Яна кимки, ёвни қувса ватандан,
Менинг чеҳрам кўринади ўшандан.

Бу ўз ватанини севувчи, озодликни ардоқловчи, зўравонликни тан олмовчи олис аждодимизнинг бизга қилган васияти эди.

У Ҳамид Олимжон туфайли олис юлдуз шуъласидек бизга қадар етиб келиб, жанговар руҳимизни янада нурафшон этди.

ЯГОНА ОИЛА ТУЙҒУСИ

Мени олиб учди узоқда еллар,
Кўҳна бир дунёни қолдирдим ўтда.
Зеҳнимни ёритдинг, янги соҳиллар —
Кўринди мен сузган буюк муҳитда.

Ҳ а м и д О л и м ж о н

Халқлар буюк гоя йўлида бирлашадилар. Уларнинг зич сафлари қонхўр йиртқичлар оқимини қудратли бир тўғон бўлиб тўсади.

Армия ҳам, фронт орқаси ҳам аҳил оила тусини олди. Турли халқлар ва элатларга мансуб кишилар ғалаба йулида бир тан ва бир жон бўлдилар. Кўҳна тарих тили ва юрти бошқа-бошқа бўлиб келган халқларнинг бундай бирлашувини — монолит онлага айланишнинг ҳали кўрмаган эди. Ягона мақсадни кўзлаган ва шу мақсад йўлида қон кечиб курашган, меҳнат қилган халқларнинг буюк иттифоқи вужудга келган эди.

1942 йил ёз кунларининг бирида Усмон Юсупов бир гуруҳ ёзувчиларни қабул қилиб, уларни фронт ва мамлакат ичкарасидаги аҳвол билан таништирди, совет ёзувчилари олдида турган вазифаларни қайд этиб, уларни халқ ва армияни жасоратга, фидокорликка ундовчи асарлар ёзишга даъват этди. Бундай учрашувлар одат тусига кирган эди. Марказком саркотиби адабиёт ва санъат айлиқса уруш йилларида халқнинг қудратли қуролига ай-

ланганини яхши билар, шунинг учун ҳам бундай учрашувларга катта эътибор берар эди.

Усмон Юсупов фронтдаги аҳвол ҳақида, ҳар қандай қийинчиликка қарамай, ғалаба учун ишлашимиз, ижод этишимиз кераклиги ҳақида гапирди. Халқнинг фронт орқасидаги жонбозлиги, ватанпарварлиги тўғрисида сўзлаб, ибратомуз мисоллар келтирди.

Сухбат орасида Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Советининг раиси Абдужаббор Абдураҳмонов: «Яқинда Эски шаҳарда бир аёл фронтдан қочиб юрган ўглини военкоматга олиб келибди», деб қолди. Шу пайт говургувур бир зумда тўхтади. Кейин хонада чуқур ўйчанлик руҳи ҳукм суриб, бу гап ҳамманинг диққат-эътиборини ўзинга жалб этди. Алексей Толстой дарҳол Абдужаббор акасини ёнига ўтиб, нималарнидир сўрай бошлади. Ингилганларнинг ҳаммаси ҳайратга тушди.

Оддий ўзбек аёлининг ватанпарварлик хатти-ҳаракати уларда катта таассурот қолдирди. А. Н. Толстой Уйғун билан ҳамкорликда ўзбек онаси ҳақида пьеса ёзмоқчи бўлди. Улар биргаликда асарнинг сюжет йўналишини ишлаб чиқдилар. Бироқ пьесанинг хомаки плани тайёр бўлгач, А. Толстой Уйғунга мурожаат этиб: «Ана энди ўзинг асарни ёзсанг бўлади. Истасанг, мен консультант бўламан», деб қолди... Кўп ўтмай, Уйғуннинг «Она» драмаси яратилди ва 1943 йил 12 октябрда сахна юзини кўрди.

Миртемир ҳам бу ҳаяжонли воқеани қаламга олишга киришди. У мазкур мавзуда опера либреттосини ёзди. Бироқ композитор Толибжон Содиқовнинг бетоблиги туфайли опера музикаси басталанмай қолди.

Жанговар хизматдан қочган фарзандини ҳарбий комиссарнатга ўз қўли билан етаклаб борган она Ҳамид Олимжон ижодида ҳам исмиз қолмади. Шонр дастлаб «Онанинг номуси» очерки («Қизил Ўзбекистон», 1942, 2 август), сўнгра «Жангчи Турсун» номли машҳур балладасини («Қизил Ўзбекистон», 1942, 4 октябрь) яратди. Бир мавзуда ёзилган бу икки асар фақат жанр хусусиятлари билангина бир-биридан тафовут этмайди. Зероки, уларнинг бири қўрқоқликни, қочоқликни, ноинқўрликни қораласа, иккинчиси мардликни улуғлайди, курашга, зарур бўлса, Ватан учун қурбон бўлишга чақиради.

«Онанинг номуси» очеркида Ортиқ исмли йигитнинг ҳарбий хизматдан қочганилиги ҳақида гап боради.

Кунларнинг бирида 75 яшар Иқлим опанинг эшиги тақиллайди. «Уғлимдан хат келди», деб қувониб чиққан она икки кишининг Ортиқни қидириб келганини кўради. У уғлининг армиядан қочганини эшитиб, изтиробга тушади. Қавм-қариндошлари, қўни-қўшнилари ундан юз угирадилар. Орадан қирқ кун ўтгач, ярим кечада секингина эшик қоқиб, Ортиқ кириб келади.

— Тузим кўр қилади, бадбахт,— деб қарши олади она.— Юрт олдида шармисор қилдинг. Урушга бориб, жон олиб, жон бераётган йигитлар лойдан бўлган эмаску, шарманда. Мен ўқиган китобларда ҳукуматнинг амри вожиб дейилган. Сен ҳукуматнинг амрини бажаришдан бош тортиб, ўз тенгларинг ичидан ажралиб, қочиб, менинг олдимга келдингми? Менга қочқин бўлиб тирик юрганингдан, мард бўлиб ўлганинг афзал. Сен бўлмасанг ҳам бир кунимни кўраман. Қўрқоқ бўлсанг — қарғайман, мард бўлсанг — дуо қиламан. Ўлган шаҳид, ўлдирган ғози бўлади. Ёвдан қўрқиб, қочиб қолган одам ҳам бир кун ўлади. Лекин унга гўр топилмайди. Итнинг ўлганини кўрганмисан? Ҳа, сен ҳам ўлсанг, шундай бўласан.

Она бу сўзларни ғазаб билан айтади. Ортиқ ўз жиноятининг оғирлигини тушунади ва эртасига онаси бозордан олиб берган этик-шимни кийиб, тегишли идорага бориб, бош эгади.

Ўзининг ҳарбий лирикасида она ва ўғил мавзуга катта эътибор берган шоир учун бу ҳаётий материал ажойиб топилма эди. Бу очеркдаги она образи М. Горькийнинг Италия ҳақидаги ҳикояларида тасвирланган онани эслатади. Ёдингизда бўлса, у бегуноҳ одамларни қириб, жаллодга айланган ўғлини ўз бағрига боса туриб, унинг юрагига ханжар санчган эди. Ҳамид Олимжоннинг очеркидаги она-чи?! У ҳам фарзандига халқ олдидаги катта бурчини чуқур ҳис қилган ҳолда ёндашади. Сирасини айтганда, бундай оловқалб она образи адабиётимиз учун янгилик эди.

Душмандан қўрқиш, жанг майдонидан қочиш ўзбек халқи учун азалдан энг шармандали ҳодиса бўлиб келган. Бобир ўз юришларининг бирида қўрқоқлик қилгани учун энг яқин саркардасини қаттиқ жазолаган. Қўрқоқлар халқ дostonларида Тўлак ботир образи орқали масхара қилинган. Халқ улардан нафратланган. Бироқ аёвсиз жангларда ботирлар туғилганидек, қўрқоқлар ҳам пайдо бўлиши мумкин.

«Ўзбекистон қиличи»нинг муаллифлари пьесадаги Тошмат образи орқали қўрқоқлик сотқинлик билан, сотқинлик эса душманлик билан барабар деган фикрни илгари сурдилар. Дивизия билан алоқа узилиб қолган бир пайтда штабга командирнинг хатини етказиши керак бўлган Тошмат душман самолётларини кўриб, ўқ овозини эшитиб, Тўлак ботир сингари ўзини панага олади. Ҳолбуки, бу хатда душман самолётларининг десант ташлаганлиги ҳақида маълумот бор эди. Арслон ва Большаковнинг мардона ҳаракатлари бўлмаса, Тошматнинг қўрқоқлиги қимматга тушган бўларди.

Ўзбек халқи Ватан уруши фронтларидаги ўзбек жангчиларига йўллаган хатида бундай ёзган эди:

«Йигит кишининг уялгани — ўлгани, деганлар боболаримиз. Ўзбек халқининг номига иснод келтирувчи иш қилмангиз...

Ўзбекни қўрқоқ дейиш ҳақорат. Мабодо ўрталарингдан биронта қўрқоқ ва қочоқ чиқиб қолса, унинг адабини ўзингиз берингиз. Бизлар ҳам бу ерда меҳнат қочоқларини, бузуқиларни, танбалларни, бепарволарни шундай қилиб жавобгарликка тортмоқдамиз. Сизлар бизга, бизлар сизга ўхшаб, Ватаннинг юксак интизом байроғини яна ҳам юқори кўтарайлик!

Бахшиларимиз: «Қўрқоқларнинг ақли шошар, йигитлар майдонда тошар», деганлар. Ақли шошган, ўзини йўқотган, довдираб қолган кишиларга сизнинг сафингизда ўрин бўлмасин...

Фарзанд дегани ўз меҳрибон ота-онасининг белига қувват ва мадор, уларнинг тегиб турган серқон юраклари ва оламини кўрадиган кўз қорачиғи демакдир, бас, шундай экан, ота-онанинг ор-номусини, ҳаёт ва тинчлигини сақлаш фарзанд учун ҳам қарз ва ҳам фарз!»

Бу сўзлар тагига 2 миллион 412 минг киши имзо чеккан.

Қўрқоқликни қоралаш, мардлик ва матонатга чорлаш мотиви Ҳамид Олимжоннинг «Жангчи Турсун» баллада-сида ҳам янгроқ садо берди.

Бу асар асосида ҳам қўрқоқликни иснод деб билувчи онанинг юрак сўзлари ётади. Фақат бу сафар она ўз кўнглида йиғилган гапларни хат орқали айтади. Дарё ёқасида бўлаётган шиддатли жанглардан чўчиб, жони ширин кўринган Турсун қочмоқни хаёл қилган бир пайтда унинг онасидан хат келиб қолади. Она бу хатда ёзади:

«Ўғлим, сендан хушхабар —
Келарми, деб кўз тутдим.
Лекин кўп жойни ташлаб —
Кетибди, деб эшитдим.

...Қаёққа чекинасан?
Борми кераксиз еринг?
Не учун одам бўлдинг
Келмасанг душманга тенг?

...Халқинг учун тўккали
Пўқми бир қошиқ қонинг?
Ватаннинг тупроғидан
Ширин эканми жонинг?..»

Ана шу мазмунда ёзилган онанинг оташин хати Турсунни гангитиб қўяди. Бирдан бошланган ҳужум она сўзларини маъқуллагандек, «ўқларнинг йнғисидан» она фарёди эшитилгандек, «лойланиб оққан дарё»дан онанинг кўзёшлари тирқираётгандек бўлади. Турсуннинг жони кўзига кўринмасдан, ўлим нималигини билмасдан жанг қилади ва қаҳрамонларча ҳалок бўлади.

Ҳамид Олимжон, юқорида айтилганидек, бирор асар ёзар экан, одатда уни ўзича товуш чиқариб ўқир, унинг қандай жаранглашига қулоқ солар эди. Лекин бу асар мураккаб сюжет қурилмасига эга бўлган ва ҳали тугалланмаган бўлса, уни овоза қилишни ёқтирмас эди. «Ҳали ёзиб тугалланмаган асар ҳақида сўзлаш, унинг сюжети-ни айтиб бериш ярамайди, — дер эди у. — Ҳали сўнги нуқтаси қўйилмаган асар мазмунини айтиб қўйсангиз, бу асар кунгилдагидек чиқмаслиги мумкин. Ижод ҳаммиша сирдир. Ҳар бир асар тугаллангунга қадар ёзувчи учун ҳам, тингловчи учун ҳам сир бўлиб қолиши керак. Бу сирни ошкор қилдингизми, тамом — адабиёт, ижод, асар мўъжиза бўлмай қолади». Шунинг учун ҳам у чала асарларини ҳатто ўз рафиқасининг нигоҳидан ҳам узоқроқ тутишга, унинг ҳам ҳали тамомланмаган асарларини титкиламасликка одатланган эди.

Бироқ у ўзини тўлқинлантирган, унинг бирор асарининг майдонга келишига туртки берган воқеаларни ҳаяжон билан ҳикоя қилар эди.

«Жангчи Турсун» балладаси қўлдан чиққач, шоир уни

Зулфияга ўқиб, унинг асар ҳақидаги фикрини билмоқчи бўлди.

Шу йилларда бир-биридан ширин икки фарзанднинг онаси бўлган Зулфия асарни тинглар экан, ундаги она образи қандайдир ёлқин меҳрдан маҳрумроқдек бўлиб кўринди. Айниқса баллададаги «Қочиб тирик қолгандан ўлганинг яхши менга» мисралари унга эриш туюлди. «Балки шу сатрларни бир оз бошқача айтганингиз маъқулмикин?»— деди у.

— Йўқ,— дея жавоб берди шоир,— ҳозирги давр айнан шундай сўзни талаб қилмоқда.

Чиндан ҳам «Жангчи Турсун» урушининг энг оғир кунларида яратилган эди. Бу даврда Қизил Армия мамлакатимизнинг кўпгина шаҳар ва қишлоқларини душманга қолдириб, чекинмоқда эди. Ана шундай бир аснода, Москва бўсағасида бўлаётган жангларнинг бирида панфиловчи қаҳрамонлардан бири: «Ватанимиз боеён, лекин чекиниш учун имкон йўқ. Орқамизда—Москва», деб ҳалок бўлган, партия энди чекинишдан тўхтаб, ҳужумга ўтиш ҳақида фармон берган эди. Ҳамид Олимжоннинг «Жангчи Турсун» балладаси даврнинг ана шу амрини ўзида ифодалади.

Фронтда почтани сабрсизлик билан кутадилар. Кимдир оппоқ сочли онасининг, кимдир суюкли хотинининг, яна кимдир барно қайлиғининг хатига интизор бўлади. Хат келган кунлар почтальон ҳам хурсанд: ўйинга тушмаган ё ашула айтмаган жангчи бўлмайди.

Уша куни почтальоннинг омади юришди. У «Правда» газетасига кўз югуртириб: «Хўп пайти келди-да, энди ҳамманн ўйинга тушираман. Бугун ҳаммага хат бор», деди.

— Бугун аксинча, хат камга ўхшайди,— сўз қотди иккинчи хат ташувчи.

— Билмасдан туриб гапирма. Мана, ўзинг ўқиб кўр!

Бу ўзбек халқининг Ватан уруши фронтларидаги ўзбек жангчиларига ёзган мактуби эди. Мактуб остига қарийб икки ярим миллион киши қўл қўйган, демак, унда деярли ҳар бир жангчининг оиласидан бирор киши имзо чеккан эди. «Правда» 1942 йил 31 октябрь сонидан бу мактубни ўзбек ва рус тилларида эълон этган эди. Кейинчалик эса уни ўзбек тилида чиқадиган барча фронт газеталари ҳам қайта босдилар.

Уша йилнинг 2—4 февраль кунлари Тошкентда область қишлоқ хўжалик илғорларининг қурултойи бўлиб ўтди. Қурултойнинг очилиш кунин Гафур Ғулом, Ҳамид Олимжон ва Чустийга Ватан уруши жангчиларига шеърый хат ёзиш вазифаси топширилди, 4 февралда қурултой қатнашчиларининг муҳокамасига «Улуғ Ватан урушининг жангчиларига ўзбек халқидан хат» ҳам қўйилди. Бу шеърый хат умумхалқ муҳокамасидан кейин 15 февралда республика газеталарида эълон этилди.

Хатда бундай сатрлар ҳам бор эди:

Қайси лочин учар бўлса, қанот берамиз,
Қай чавандоз чопар бўлса, биз от берамиз.

Қўлларига қамчин эмас, берамиз қилч,
Белларига камар билан ўқ тақамиз энч.

Арғумоқлар кишнасин деб юборамиз ем,
Совқотмасин жангчилар деб қиш ўтмас кийим...

Солиб узоқ масофага пўлатдан излар,
Ёвга қарши жўнатамиз зирҳли поездлар.

Карвон-карвон жўнатамиз аслаҳа-қурол —
Жангчи ботир, галабага керагича ол!

Ишга солким, барча ёвлар ер тишлаб қолсин,
Ишга солким, еру кукка ваҳима солсин...

Хат ўзбек жангчилари томонидан қизғин кутиб олинди. У Ватан уруши фронтларидаги юртдошларимизнинг руҳига руҳ, кучига куч қўшиб, уларни зафарли юришлар сари илҳомлантирди. Шеърый хатларнинг ўзбек жангчиларига кўрсатган таъсиридан рағбатланган шоир ва ёзувчиларимиз бояги почталёон ўқиган мактубни ёзишга киришдилар. Уша йилнинг октябрида Усмон Юсупов ташаббуси билан «Ўзбек халқининг жангчиларига уларнинг эл-юртларидан мактуб» ёзилди. Ўзбекистон ишчилари, колхозчилари ва зиёлиларининг кўп минг кишилик митингларида қабул қилинган бу мактубнинг муаллифларидан бири ва етакчиси Ҳамид Олимжон эди.

Улуғ Ватан уруши йилларига бағишланган ҳужжатли кадрларда Усмон Юсуповнинг 1941 йилда фронтга жўна-

ётган ўзбек жангчиларига қарата айтган сўзлари жаранглайди. Бу алангали нутқни ҳали ҳам ҳаяжонсиз тинглаш мумкин эмас. Ўзбек халқининг буюк синов йилларидаги раҳнамози ўзининг Ўзбекистонга, бутун Советлар мамлакатига оташин муҳаббат, ёвуз душманга қарши курашга шайланган жангчиларга эса оталарча меҳр ва талаб билан йўғрилган нутқида халқ тарихи ва маданиятининг, урф-одатларининг билимдони сифатида, халқ руҳининг мусаввири сифатида намоён бўлади. Мазкур мактубда ана шу ажойиб нотикқагина хос интонацияларни, сўзларни, тил бўёқларини кўрамиз. Бу бежиз эмас. Зероки, Усмон Юсупов ўзбек халқининг мактубини ёзиб чиқишни муайян кишиларининг гарданига юклабгина қолмай, балки бу мактубнинг мазмуни ва шакли қандай бўлиши кераклиги ҳақида ҳам кўрсатма берган, сўнг мактубнинг сўнгги вариантини таҳрир этган эди. Шунинг учун ҳам мактубда «Эшит, фронт!», «Эшит, ўзбек халқи!» қабилидаги Усмон Юсуповнинг нутқи учунгина хос бўлган сўз бирикмаларини учратамиз.

У. Юсуповнинг фикрига кўра, мактубнинг асосий маъзи СССР халқларини ўзаро жипслаштирувчи ягона оила туйғусини ифодалашда эди. Мактубнинг халқлар дўстлигига бағишланган бу саҳифалари Ҳамид Олимжон томонидан ёзилди. У СССР халқларини улуғ бир оилга қиёс қилар экан, ўзбек йиғит ва қизларига мурожаат этиб бундай ёзди:

«Сенинг халқинг СССР оиласининг бир фарзанди эмасми? Рус, украин, белорус, озарбайжон, грузин, арман, тожик, туркман, қозоқ ва қирғиз йиғирма беш йил ўзбек халқи билан ака-укадай бўлиб, бир иморат, бир мамлакат, бир маданият қуриб келди. Тўйларда ва базмларда, кураш ва машаққатларда ҳамроҳ бўлди! Энди сенинг аканг бўлган руснинг уйига, қардош бўлган белорус ва украиннинг уйига герман каллағесарлари босиб кирдики, у сариқ вабонинг келтиргани: дор ва қилч, очлик ва ўлим, ҳақорат ва қирғиндир. Лекин руснинг уйи — сенинг уйинг, украин ва белоруснинг уйи сенинг уйингдир».

Мактуб худди бадний асардек қалб қўри билан ёзилган эди. У ўзбек жангчилари курашаётган барча фронтларга етиб борди. Жангчилар уни ўз йиғилишларида ўқиб ва ўрганиб чиқдилар. «Мактуб ўқиб бўлингандан сўнг,— деб ёзган эди Орёл яқинида жанг қилаётган ўзбек жанг-

чилари,— блиндажда сукунат ҳукм сурди. Ҳамма бир нарса тўғрисида — немисларни қиришга чақирувчи халқ фармойишидан олган таассуроти тўғрисида ўйламоқда. Ҳамманинг ҳам: «Сизнинг овозингизни эшитаётирмиз, қадрдон совет кишилари!», деб жавоб бергиси келади.

«Мактубни ўқиб бўлганларидан кейин,— дейилади мазкур хатда,— республиканинг номи машҳур энг яхши кишиларнинг фамилиясини аста-секин атай бошладилар. Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг раиси Йўлдош Охунбобоевни, ЎзКП(б) Марказий Комитетининг секретари Усмон Юсуповни, пахта устаси, СССР Олий Советининг депутати Шарифбобо Ҳамроевни, ёзувчи Ҳамид Олимжонни ким билмайди...

Мактуб ўзбек жангчиларининг эътиборини ўзига шундай тортдики, имзоларнинг ҳаммаси ўқилмаса ҳам бўлади деган тақлифга ҳеч ким рози бўлмади. Таниш исмлар блиндажда аллақандай самимийлик вужудга келтирди».

Жангчиларга ана шундай таниш, қадрдон ва азиз исмлардан бири Ҳамид Олимжон эди.

Ўзбек жангчилари Ҳамид Олимжоннинг урушга қадар яратган шеър, дoston ва эртақларини яхши билар, айримлари уни турли учрашувлар, йиғинлар ва қурилишларда кўрган, унинг унутилмас овозини эшитган ва севиб қолган эдилар.

Агитаторлар жанг ораларидаги қисқа танаффусларда Ҳамид Олимжоннинг жанговар шеърларини ўқишар, унинг шеърлари фронт газеталарида мунтазам босилиб турар эди.

Ўзбек халқининг фронтдаги жангчиларга юбориб турган совға-саломлари орасида сеvimли шоир ва ёзувчиларнинг асарлари ҳам, улар орасида эса Ҳамид Олимжоннинг «Дўстлигимиз ҳақида», «Қўлингга қурол ол!», «Она ва ўғил», «Ишонч» каби китоблари ҳам бўлар эди.

Собиқ жанговар қисм комсорги, ҳозир болалар шоири Ҳамидулла Ёқубовнинг нақл қилишича, у хизмат қилаётган ҳарбий қисмга Ўзбекистондан келган совға-саломлар орасида Ҳамид Олимжоннинг «Қўлингга қурол ол!» тўплами ҳам бўлган, Ҳамидулла Ёқубов тўпламдаги шеърларни ёдлаб, окопларда декломация, қилиш учун уларни жангчиларга бўлиб берган. Агитатор Мавлонов «Шарқдан Фарбга кетаётган дўстга» шеърини ўзбек, қозоқ, туркман, озарбайжон, қирғиз

жангчиларга ўқиб тушунтирган. Комсомол Комилов «Қўлингга қурол ол!» шеърини ўқиган ва ҳоказо. Бир қозоқ жангчиси эса «Бўл омон!» шеърини куйга тушириб, дўмбира жўрлигида хиргойи қилган.

Бундай мисоллар оз эмас.

«Ёзувчи Ҳамид Олимжонни ким билмайди» деган нбора унинг жангчилар ўртасида машҳур бўлганлигини жангчиларнинг унга нисбатан ҳурмат ва ишончлари чексиз эканлигини англатади.

1943 йил 31 январда Тошкентда Ўзбекистон, Тожикистон, Қозоғистон ва Қирғизистон халқлари вакилларининг фашизмга қарши митинги бўлиб ўтди. Радио орқали бутун республикамизга олиб эшиттирилган бу митингда Ҳамид Олимжон ҳам оташин нутқ сўзлади. Шоирнинг бу нутқи ҳозир унинг асарлари мажмуаларида «Мен ўзбек халқининг номидан сўзлайман» деган сарлавҳа остида босилиб келади. Шоир бундай дейишга ҳақли эди. У чиндан ҳам бутун халқ номидан сўзлаб унинг нутқда янги мазмун билан бойиб, янада чуқурлашди.

Орадан кўп вақт ўтмай, Ватан урушининг барча фронтларидан ўзбек халқининг мактубига жавоб хатлари кела бошлади. 1943 йил февралда Ғарбий фронтдаги ўзбек жангчиларидан жавоб хати олинди. Бу хатни Тошкентга орденли майор Малла Абдуллаев бошчилигидаги Ғарбий фронт делегацияси олиб келди. 5 февраль кунини ЎзКП(б) Марказий Комитети делегация аъзоларини қабул қилди. 7 февралда эса Свердлов номли театр биносида шаҳар меҳнаткашларининг ҳарбий делегация билан учрашув митинги ўтказилди. Митингда шаҳар меҳнаткашлари номидан Ҳамид Олимжон, Чустий ва Ҳасан ота сўзга чиқдилар. Улар Ғарбий фронт жангчиларини дастлабки ғалабалар билан қутлаб, душманни тезроқ тор-мор келтиришда уларга омад ва бахт тиладилар.

Урушнинг дастлабки кунлариданоқ Москва ва Ленинград меҳнаткашларининг ташаббуси билан умумхалқ мудофаа фонди ташкил этилди. Ўзбекистон меҳнаткашлари 1941 йил июнидаёқ ана шу фондга жами 30 миллион сўм ҳажмида пул, заём ва бошқа қимматбаҳо нарсалар ўтказдилар. Турли шанбаликлар ва меҳнаткашларнинг хусусий жамғармаларидан тушган маблағ ҳисобидан

«Совет Ўзбекистони», «Ўзбекистоннинг 20 йиллиги», «Ўзбекистон комсомоли» номли танк колонналари ва авнаэскадрильялар ташкил қилинди. Фронтга юзлаб вагон совғалар — кийим-кечак, озиқ-овқат юборилди.

Ўзбекистон давлат архивида сақланаётган ҳужжатлар республика ёзувчиларининг ҳам ана шу умумхалқ ҳаракатига муносиб ҳисса қўшганликларидан шаҳодат беради. 1941 йил 31 июлда «ЎзССР ёзувчилари мудофаа фонди»ни ташкил этиш бўйича ёзув варақасига кўра, Фафур Гулом бу фондга 1005 сўмлик, Лоҳутий 1000 сўмлик, Эминжон Аббос 485 сўмлик заём облигациялари, Ойбек, Ҳасан Пўлат, Умаржон Исмоилов 500 сўмдан, Ҳамид Олимжон ва яна имзолари нотаниш бўлган икки киши 300 сўмдан нақд пул топширганлар... Яна шу куни тўлдирилган бошқа бир ёзув варақаси бўйича Ҳамид Олимжон мазкур фонд фойдасига 300 сўмлик облигация ва яна нақд 300 сўм пул берган. Афсуски, бу варақаларнинг аксариятидан ёзувчиларнинг фамилиялари қайд этилмай, уларнинг давр ўтиши билан янада хира тортган имзоларигина қўйилган холос. Шу билан бирга архивда шундай рўйхатлар ҳам борки, урушнинг дастлабки ойларида Ўзбекистон ёзувчиларининг мудофаа фондини ташкил этиш ва 12-гвардиячи дивизияга совға юбориш учун маблағ ажратганликлари маълум бўлади.

Ҳамид Олимжон фашизмга қарши қаратилган митингга сўзлаган нутқида: «Жангчи ўзбек! Сен билан бизнинг орамиз узоқ. Лекин кўнглимиз яқин. Биз сенинг нафас олганингни ҳам эшитамиз. Сен ҳам бизни эшитасан», деган эди.

Жангчилар билан меҳнаткашларнинг, фронт билан мамлакат ичкарисининг, армия билан адабиётнинг ораси тобора яқинлашмоқда, улар ўртасидаги алоқа тобора мустаҳкамланмоқда эди.

Улуғ Октябрь инқилобининг чорак асри урушнинг қизғин кунларига тўғри келди.

Ўзбекистон ёзувчилари бу муҳим санага бағишлаб, 12—14 декабрь кунлари пленум ўтказдилар. Пленумда Ҳамид Олимжоннинг «Ўзбек совет адабиёти 25 йил ичида», Иззат Султоннинг «Ўзбек совет драматургияси», В. М. Жирмунскийнинг «Ўзбек халқ дostonлари» деган мавзудаги докладлари тингланди. Пленум ишида К.

Зелинский, К. Чуковский, М. Нечкина, Я. Колас ва бошқалар совет адабиётининг турли масалаларига бағишланган докладлар билан қатнашдилар.

Ҳамид Олимжоннинг пленумда қилган доклади бир оз қисқартишлар билан «Правда Востока» газетасининг 27 декабрь сонида босилди.

Ҳамид Олимжон 26 декабрда мақола гранкасини ўқиш учун редакцияга борди. Редакция ўша кунларда газетанинг янги йил сонини чиқариш учун тараддуд кўрмоқда эди. Адабиёт ходимлардан бири Ҳамид Олимжонга юзланиб, у билан суҳбат қилишга уринди.

— Истагингизни билиб турибман, азизим,— деди Ҳамид Олимжон табассум билан.— Биламан, редакция Янги йил арафасида интервью олишни истайди. Ёзувчи режалари, ўйлари билан қизнқади... Менимча ҳозир ҳамма адабиётчиларнинг фақат битта режаси бор. Бу қурол ё қалам билан душманни тор-мор этишдир.

Адабий ходим қанча уринмасин, суҳбат юришмади. Ҳамид Олимжон машаққатли иш кунидан сўнг хийла чарчаган ва шу вайдан бўлса керак, унинг ортиқча гапга раъйи йўқ эди. Шунга қарамай, мухбир унга эргашиб, кўчага чиқди.

Ташқарида лайлакқор ёғарди. Момиқ қор парчалари тун бағрини ғира-шира ёритиб, рақс тушгандек хиром этар экан, Ҳамид Олимжон бир маромда оқувчи бу манзарадан тағин ҳам ўйга ботди. Улар бир оз сўзсиз юрдилар. Шу пайт шаҳар четида жойлашган заводлардан гудок овози келди. Афтидан, кеча-кундуз сурункасига ишлаётган саноат корхоналарида навбатдаги иш сменаси тугаган эди. Гудок Ҳамид Олимжоннинг хаёлини булди.

— Бизнинг Тошкент борган сайин саноат шаҳрига айланмоқда,— деди у. — Дарвоқе, иккинчи трамвай линиясининг охирида бўлганингиз йўқми? Фаройиб! У ерда уруш арафасида кондитер фабрикаси қурила бошланган эди. Торт, пирожний, Шарқ қандолатлари... Чакки эмас-а!

Осип Юхнов суҳбат оқимини бўлмаслик учун «ҳа» дегандек бош силкиб қўйди.

— Болалар ҳам, катталар ҳам ширинликни яхши кўришади. Агар янглишмасам, у ерда бетон деворлар қура бошлашган, кондитер маҳсулотларини ишлаб чиқарадиган машиналар ҳам келтирилган эди. Бироқ бу

машиналар эндиликда даркор бўлмай қолди. Улар ўрнига янги машиналар келтирилди. Эски станокларда шоколадли, жимжимадор тортлар тайёрлаш мумкин эди. Янгилари эса миномёт чиқаришни керак... Мана, кўрдингизми, мамлакат ичкараси қайта қурилмоқда. Аммо мен шунга аминманки, вақти келиб, сизни Шарқ қандолатлари билан меҳмон қиламиз. Уруш тугайди! Биз, албатта, енгамиз. Ўзгача бўлиши мумкин эмас!

Ҳамид Олимжон билан Осип Юхнов оёқлари остида қор ғирчиллай бошлади. Қоронғи кечада бир маромда чиқаётган бу товуш жангчиларининг одим ташлашларини эслатдими, Ҳамид Олимжон дафъатан сўз қотди:

— Яқинда фронтга борсам керак. Бўлажак асарларимнинг қаҳрамонлари — ўзбек жангчиларини кўриб қайтмоқчиман.

У хайрлашар экан, деди:

— Ушанда сизга интервью бераман.

1943 йил. Февраль.

Икки кун сурункасига қор ёғди. Қуёшсиз, илиқ бир ҳаво уни ўша заҳотиёқ эритиб юборди. Аммо 17 феврал кун сийрак бошланган қор обдан савалаб берди. Эртасига эрта билан соат 5 да машиналар қалин қор уюмлари оша вокзалга базўр етиб бордилар.

Шаҳар ҳали маст уйқуда эди. Вокзал бир зумда газ-жумлашди: Фарби-Жанубий фронтга ўзбек халқининг совға-саломини олиб боришга шайланган делегация аъзоларини кузатиб, вокзалга кўпгина кишилар чиқдилар.

Ҳамид Олимжон 1941 йилнинг ёз ойларида фронтга жўнаётган йигитлар билан тўла вокзал майдонини кўз олдига келтирди. Бу йигитларни Фарбга олиб кетган эшелонлар тез орада ота-онасиз қолган фарзандларга ва ярадор жангчиларга тўлиб қайтди. Сўнгра жангчиларимиз учун халқнинг совға-саломларини ортган эшелонлар шимол сари йўл олдилар. Бундай эшелонлар билан бирга Ўзбекистон ҳукумат делегациялари ва бадний бригадалар ҳам фронтга бордилар. 1942 йил 18 мартда Ғафур Ғулом, 17 апрелда Амин Умарий ва Раъно Узоқова, 6 декабрда эса Ойбек аъзо бўлган делегациялар Ватан уруши фронтларига бориб, ўзбек жангчиларига халқнинг совға-саломини топширди.

Ҳамид Олимжон аъзо бўлган ўзбек халқининг делегациясига Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитетининг иккинчи секретари Н. А. Ломакин раҳбарлик қиларди. Делегация составида Тошкент области Қорасув районидаги «Бирлашган» колхозининг раиси Турғун Тошматов. Самолётсозлик заводининг ишчиси Убай Солихужаев (Убай Бурҳон), парашют ишлаб чиқарувчи комбинат ходими Ҳалима Тошмуҳаммадиева ҳам бор эдилар.

Турғун Тошматов раис бўлган колхоз танк ва самолётлар қуриш учун давлатга 275 минг сўм, унинг шахсан ўзи эса 160 минг сўм пул топширган эди. СССР Давлат Мудофаа Комитетининг раиси Т. Тошматовга махсус телеграмма йўллаб, ватанпарварлик ташаббуси учун унга самимий ташаккур изҳор қилган эди. Делегациянинг бошқа аъзолари ҳам ўз меҳнатлари билан Ватан мудофаасини мустаҳкамлаш ишига муносиб ҳисса қўшаётган кишилар эди.

Қарийб бутун йўл давомида қиш чилласи ўз ҳунарини кўрсатди. Қор ва бўрон вагон устига қопланган тунукаларни улоқтириб, на кеча ва на кундуз ҳаловат билмай, уввос солди. Йўловчиларга муздек нишларини санчди. Одам боласининг чидаши мумкин бўлмаган бу совуқ 1 мартга қадар давом этди. Ниҳоят, шу кунни эрталаб, қуёш ўз жамолини кўрсатди. Бўрон чекиниб, қор эрий бошлади. Навбаҳор белгилари кўринди.

1 март Зулфия туғилган кун эди. Ҳамид Олимжон бу айёмни суюкли ёр ёнида, ардоқли онлада дўстлар билан бирга ўтказишга, шу кунни уни ўз қалбининг ҳарир ёғдулари билан қуршашга одатланган эди. Олис масофа, хавфли йўл ва ҳарбий шаронт туфайли у Зулфияни, унинг тантанали таваллуд кунларини бир ёпиқ туйғу билан эслади. Ҳамид Олимжон бўлажак ёрши «Молодая гвардия» кинотеатри рўпарасида учратган ўша унутилмас кунларда Зулфия эндигина ўн тўққиз ёшга чиққан эди. У шоирнинг хаёлида бутун умрга ана шу навқирон фаслда қолди.

Ҳамид Олимжон 28 февраль кунни ўз кечинмаларини қоғозга туширди. Шу кунни Ҳамид Олимжон ҳарбий лирикасининг ажойиб намуналаридан бири «Сен туғилган кун» шеъри майдонга келди.

Бу кун сенинг туғилган кунинг,

Бу кун уйинг тўлади гулга.

Нима қилай? Мен узоқдаман,
Ҳаёл билан тушаман йўлга.
Ун тўққизга чиқасан бугун,
Узоқдаман. Йўқ менда тоқат.
Оғир жангга кираётиб ҳам
Елғиз сени ўйлайман фақат.

Бу шеърнинг лирик қаҳрамони — оғир жанг сари кетаётган жангчи. Шоир уруш нафаси баралла эшитилиб тургани учунгина ўзини жангчи деб ҳис этмайди. Гап шундаки, Ҳамид Олимжоннинг лирик қаҳрамони уруш йилларида беқасам тўн ўрнига шинель кийиб, канал қазган қўлларига автомат олган. У фронтнинг олдинги марраларига бориб, душманга қарши курашади. Шунинг учун ҳам сеvimли ёр туғилган кунда унинг қалби бамисоли қуш бўлиб, кўкка кўтарилади. Бу қуш ёр қонига бориб, бундай наво қилади:

Қуш дейдики: «Ёшинг ҳеч қачон
Ўн тўққиздан ошмасин асло,
Йигит сени жуда соғинган,
Ёрим,— дейди,— шошмасин асло.

Ўн тўққиздан ошмай тур, гўзал,
Йигит сендан шуни сўрайди.
Йигит сени меҳр, садоқат
Ва ишқ гули билан ўрайди.

У келади албат қошингга,
Элга шодлик олиб келади.
Элга шодлик, омонлик ва бахт
Олиб, доврўғ солиб келади...»

Бу шеърдаги ўн тўққиз ёш билан боғлиқ бўлган мотив ўзида гўзаллик, навқиронлик ва садоқатни ифодалайди. Шеърнинг лирик қаҳрамони ўз ёридан ҳамиша гўзал, навқирон ва содиқ бўлиб қолишликни сўрайди.

...Делегация 13 кун деганда Бузулук станциясига етиб келди. Кун илиб қолгани туфайли станцияда ҳаёт жонлана бошлаган эди. Икки ҳафтадан бери янги газета юзини кўрмаган Ҳамид Олимжон киоск сари отилди. Бироқ газетани очиши биланоқ унинг кўзи нохуш хабарга тушди: Ўзбекистон республикасининг президенти Йўлдош Охунбобоев вафот этган эди.

Йўлдош Охунбобоев бундан бир неча ой бурун худди шундай делегацияга бошчилик қилиб, фронтга — ўзбек жангчилари ҳузурига бориб келган эди. Ҳамид Олимжон отани астойдил ҳурмат қилар, унинг қиёфасида ўз халқининг танти ва содда табиятини, унинг ҳаётида эса халқининг тарихий йўлини кўриб, фахрланар эди. Шоир ота билан Самарқанд ва Тошкентдаги учрашувларини, унга қилган меҳрибончиликларини эслаб, кўз ёши тўкди. Шу куни кечгача делегация аъзоларини ўқинч ва қайғу ҳисси тарк этмади...

Ҳамид Олимжон наздида, ота ҳам миллионлаб кишиларнинг ёстиғини адо қилган урушнинг қурбони эди. Уруш... Агар жанггоҳлар шовқини билан шивирловчи бу сўз бўлмаганда, сўзгина эмас, балки унинг ўзи ҳам бўлмаганда, шаҳарлар култепага айланмаган, халқлар қора қузғунлар ҳамласи остида жанубга интилмаган, осуда ўлкалар устида қора хат ёмғири ёлмаган бўларди. Агар уруш бўлмаганда, унинг ўзи ҳам шинель киймаган бўларди.

Ота ҳақидаги хотиралар шинель тўғрисидаги ўйлар билан туташди. Ҳамид Олимжон шу куни — 2 мартда «Шинель» шеърини ёзди. Ҳамид Олимжон бу шеърда жангчи шинелини тимсол даражасига кўтарди. У фақат урушнинггина эмас, жангчининг ҳам тимсоли. Шоирнинг фикрича, шинель, лозим бўлса, яна фронт юзини кўриши, душман мамлакатимизга яна хуруж қилгудай бўлса, асқотиши мумкин. Шунинг учун ҳам лирик қаҳрамон уни қуролдек асрашга онт ичади:

Агар урушда ўлмай,
Уйимга қайтсам омон,—
Бари бир сени ташлаб
Хўрламайман ҳеч қачон.

Уйимнинг энг тўрига
Осаман қилиб ёдгор,
Шойи тўн кийганда ҳам
Қарайман такрор-такрор.

Агар улғайса ўғлим
Кийгизаман унга ҳам,
Тушмасни деб қайтадан
Элимнинг бошига ғам!

Шеър пафоси ана шу мисраларда ифодаланеди.

Тошкент—Москва темир йўл линияси Ватан уруши жангларида хийла четда эди. Лекин бу линиянинг бирон нуқтаси йўқ эдики, унда урушнинг даҳшатли наъраси эшитилмаган бўлсин. Нафақат одам билан гавжум станцияларда, балки осмондек бепоён рус адирларида ҳам урушнинг ҳансираган овози дайдиб юрарди. Поезд рус тупроғи бўйлаб аста одимлар экан, Ҳамид Олимжон Россиянинг бепоёнлигидан яна бир бор тонг қолди. «Шамолдан тез учган поездлар» ҳам шимолга етгунча ҳолдан тойиши, қишда Россия шимолидан йўл олган сайёҳнинг баҳорда ҳам жанубга етиб кела олмаслиги, узун дарёлар қўшилиб чулғанган тақдирда ҳам Россия белига камар бўла олмаслиги мумкин эди унинг назарида!

Поезд Бузулукдан чиқиб, Марказий Россиянинг шаҳар ва қишлоқларидан ўтар экан, Ҳамид Олимжон ана шундай ўйлар оғушида ўзбек совет лирикасининг шоҳона намуналаридан бири бўлган «Россия» шеърини яратди. Шеър 3—6 март кунларида ёзилди. Шеър бу пайтда «жаҳаннам қўрқажак жанглар»ни ҳам, «бир карра ёв ўтган ўрмонлар»ни ҳам, «кўзидан қон оққан ёв»ни ҳам ҳали кўрмаган эди. Лекин шоир бу шеърда уларни шундай катта ишонтириш кучи билан тасвирладики, гўё у уруш манзараларининг бевосита гувоҳи бўлган эди. Бунинг сабаби Ҳамид Олимжоннинг уруш даҳшатларини ўз кўзи билан кўрган қардош ёзувчиларнинг, урушдан ярадор бўлиб қайтган жангчиларнинг ҳикояларини Тошкентдаёқ эшитганлигида ва бу ҳикоялардан қаттиқ таъсирланганида эди.

Ҳамид Олимжон 1943 йил 31 январда Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари вакилларининг фашизмга қарши митингида сўзлаган нутқида бундай деган эди: «Ватан учун жангда жон олиб, жон бераётган ўзбек йигити, бизни эшит! Сенинг ватанинг букун Амударё билан Сирдарё орасигина эмас, Коммунистик партия сенга буюк Ватан берди. Амудан то буюк Волга дарёсигача, Узоқ Шарқдан то Болтиқ денгизигача, Шимолий Муз денгизидан то Қора денгизгача, узоқ Хоразмдан то Ленинградга, Андижондан то Мурманскка қадар — сенинг Ватанинг. Сенинг энг буюк шаҳринг — Москва. Сенинг энг мухташам саройинг — Кремль. Сенинг энг буюк падаринг — Ленин».

✓ Ана шу сатрларда ифодаланган фикр «Россия» шеърининг ғоявий йўналишини белгилаб келади.

«Россия» Ҳамид Олимжоннинг уруш йилларида яратган бошқа шеърларидан ўзининг фалсафийлиги, умумлашма поэтик фикрларга бойлиги билан ажралади.

Россиянинг осмон сингари бепоенлиги, шеърда географик кенглик белгиси эмас, буюклик тимсолидир. Шоир Россиянинг меҳр-муҳаббати ҳам, қаҳр-нафрати ҳам унинг тупроғи янглиғ чексиз ва буюк эканини алоҳида таъкидлайди:

Меҳринг қаршисида муздор офтоб,
Лекин офтобингда қорлар эрийди.
Муқаддас қаҳрингга беролмасдан тоб
Тупроғинг остида фашист чирийди.

Лирик қаҳрамон Россиянинг ғалаба қозонишига астойдил ишонади. Ана шу ғалаба йўлида ўзи ҳам қурбон бўлишга тайёр:

Россия, Россия, менинг Ватаним,
Мен сенинг ўғлингман, эмасман меҳмон,
Сенинг тупроғингда улғайди таним,
Ҳозирман сен учун бўлмоққа қурбон.

Шеър ана шундай тантанали мисралар билан тугайди.

Бу шеърнинг қарийб ҳар бир байти афоризм ўлароқ садо беради. Шоирнинг Россияга — осмон сингари бепоен Ватанга муҳаббати шеърнинг ҳар бир бандида — тоғ чўққиларига урилган нидодек — акс-садо бериб такрорланади. Шеърнинг салобатли ички музикаси шоирнинг закий туйғуларига улуғворлик бағишлайди. Бу туйғуларнинг кумуш тўлқинлари оша Россиянинг азамат қиёфаси мағрур қад кўтаради.

Ҳамид Олимжоннинг ҳарбий лирикасида она ва ўғил образлари етакчи ўринни эгаллайди. Бу шеърда ҳам Россия она образи билан қандайдир яқин ва ҳатто муштарақ тушунча ўлароқ гавдаланади.

...Ниҳоят, поезд 10 мартда, йигирма кун йўл юриб, «энг буюк шаҳар — Москва»га етиб борди. Делегацияни СССР Мудофаа Халқ Комиссарлиги ва Ўзбекистон ваколатхонасининг ходимлари қарши олдилар.

Бундан бир ярим йил муқаддам — 1941 йил 22 июнда

Ҳамид Олимжон шу ерда уруш бошланганини эшитган, «Ғалаба қўшиғи» шеърини ёзган, халқнинг, шаҳарнинг ҳарбий давр шаронтига созланаётганини ўз кўзи билан кўрган эди. Энди Москва урушга кўниқиб қолгандек, халқ руҳида аллақандай совуққонлик пайдо бўлгандек туюлди.

Москвада делегациянинг Жануби — Ғарбий фронтга эмас, балки Марказий фронтга боражанини айтдилар: ўзбек халқининг меҳрини қозонган К. Г. Рокоссовский шу кезларда Марказий фронтга қўмондон этиб тайинланган эди.

13 мартда делегация Москвадан фронт сари йўл олди. Елец душман томонидан қаттиқ бомбардимон қилинаётгани ва темир йўл линиялари ишдан чиққани сабабли фронтга этиб олиш осон кечмади. Кичик-кичик станция ва разъездлар ўртасидаги масофани босиш учун суткалар даркор бўлиб қолди. Елец яқинлашган сари урушнинг даҳшатли манзаралари равшан кўриша бошлади. Самолётларнинг Елец томон учиши, бомба портлашлари, ёқилган идишларнинг ёрилиши, прожектор нурларининг қора қузғунларнинг излашню зенит ўқларининг турна қатор отилиши ҳам аён кўринди.

Поезд кундуз куллари йўл босиб, душман бомба ташлаётган станциялардан тўхтамай ўтар ва бирор кичик разъездда тунни ўтказар эди.

18 март куни поезд Елец бўсағасига келиб тўхтади. Йўловчилар тепаликка чиқиб, иккинчи жапг майдони булган кўкка қарадилар. Ой ёруғ, юлдузлар чарақлаб турарди. Душман самолётлари нақ йўловчилар устидан учиб, Елец томон танда қўйган эдилар. Елец станциясига обдан бомбалар ёғди. Ҳамид Олимжоннинг «Қамал қилинган шаҳар тепасидаги ой» шеъри худди шу муносабат билан ёзилди.

Ниҳоят, темир йўлнинг кўкка учган бўлаклари ямалиб, поезд Елец, Касторка станцияларидан ўтар экан, у ерларда бирорта ҳам соғ уй сақланмагани, ернинг бомбадан жароҳатланиб, воронкалар ҳосил қилгани, кўз илғамас майдон эса қурол-яроғлар қабристонига айлангани маълум бўлди. Бу — урушнинг совиб улгурмаган жароҳатлари эди. Биринча Касторка станциясига душманининг 100 нафар қузғунни 400 донга бомба ташлагани, етти қават ер ағдар-тўнтар бўлиб, станциядан асар ҳам қолмагани эди. Бомбалардан ҳосил бўлган чуқурликлар-

га бутун бошли иморатлар жо бўлиши мумкин. Бомбардимон зўридан каллакланган ўрмонлар, ўлим майдонда бўлак-бўлак бўлиб кетган вагонлар, қулаётган бинолар кишини даҳшатга солади.

Шонр бу даҳшатли манзараларни кўрар экан, юраги газаб ва нафратга тўлди. «Бизнинг халқимиз ҳали фашист деган махлуқнинг қандай йиртқич эканини тўла билмайди, — дейди у. — Ҳолбуки, фашистга қарши жони бор ҳар бир зотни, дунёда яшашни хоҳлаган ҳар бир жониворни жангга чиқариш ва фашистнинг тухумини ер юзидан қуритмоқ керак».

Бутун вужуди қасос ҳисси билан алангаланган Ҳамид Олимжон душманининг қор тагида музлаб ётган мурдаларини, нобуд этилган ва портлатилган ҳарбий техникасини — сон-саносиз аравалар, замбараклар ва танкларини кўриб, машаққатли ғалабанинг илк нашидасини тотгандек бўлди. Делегация аъзолари бир дунё таассурот билан Курск томон йўлга тушдилар. Душман қочган ерларда фашистларнинг каскалари сочилиб ётар эди. Уликлар бу ерда ҳам ҳаммаси ялангоёқ. Похол валенкалар билан қочиб қийин бўлган. Йўлдаги кичик станцияларга душмандан ўлжа олинган ўқ-дори, бензин омборлари жойлаштирилган, йўл бора-боргунча куйган эшелонлар, ўлжа аслаҳалар билан тўлган эди.

Бу улуғ Ғалаба кунининг илк дақиқалари эди.

Курскдан Берлинга қадар бўлган машаққатли масофа ҳали олдинда эди.

Делегация 21 март кунини Курскка — Марказий фронтга етиб келди. Делегация 35 вагон совға-салом: 120 тонна гуруч, 35 тонна гўшт, 12 тонна қуритилган мева, 30 минг литр мусаллас ва бошқа турли-туман озиқ-овқат маҳсулотларини, шунингдек, аълочи жангчи ва офицерларини тақдирлаш учун 15 та тилла соат, 60 та кумуш портсигар, 100 та патефон, 3 мингта пластинка ва ҳоказоларни олиб келган эди. Бундан ташқари, совгалар орасида 25 минг дона шахсий посилка ҳам бор эди.

Делегация шу кунини Марказий фронт Сийёсий Бошқармасининг бошлиғи генерал-майор Ғаладжев билан учрашди.

22 мартда эса Марказий фронт Ҳарбий кенгаши аъзолари билан учрашув бўлиб ўтди. Учрашувда генерал-полковник К. Г. Рокоссовский ҳам ҳозир бўлди. Генераллар фронтдаги аҳвол тўғрисида, жангчиларнинг маъна-

вий руҳи, душман ҳарбий машинасининг мажақланиш арафасида тургани тўғрисида сўзладилар. Н. А. Ломакни Ўзбекистоннинг ғалаба айёмини яқинлаштириш ишига қўшаётган ҳиссаси ҳақида, душман вақтинча эгаллаган шаҳарлардан кўчиб борган кишилар ва ота-онасиз қолган болаларга меҳр-муҳаббат қучоғини очганлиги ҳақида гапирди. Ҳамид Олимжон эса ўзбек адабиётининг бугунги аҳволи билан таништириб, «Муқанна» шеърини драмасидан қаҳрамонининг сўнгги монологини ўқиб берди.

К. Г. Рокоссовский ўзбек халқининг совға-саломларини қабул қилиб олар экан, ўз навбатида жавоб совға топширди. Ҳамид Олимжон делегация номидан бу совғани — кумуш жомини қабул қилиб олди.

Едга олиб аждодаларнинг энг муқаддас номини,
Ўзбекистон сенга тутди бу муҳаббат жомини,
Партиянинг номи билан сен бунни ол қўлингга
Ва лиммо-лим қилиб тўлдир ғалаба шаробини.

Бу мисралар орадан бир неча кун ўтгач, 28 мартда ёзилган эса-да, улар шонининг ўша соатдаги ҳаяжонини, кечинмаларини ўзида ифодалаган, бу банднинг дастлабки икки сатри эса ўша лаҳзадаёқ унинг юрагидан отилиб чиққан эди.

Ҳамид Олимжон ўша кезларда Анна Ивановна ва Александра Терентьевна немли аёллар уйда яшади. Фашистлар қўл остида бир йилдан ортиқ муддатни ўтказган бу аёллар унга урушнинг даҳшатли манзараларини чизиб бердилар.

— Бензтироб кун кечирганимиз йўқ, — деди Анна Ивановна.— Бутун бир йил давомида биз худди игна устида ўтирганга ўхшар эдик. Менинг кўз олдимда 20 йил давомида барпо бўлган шаҳар кўз очиб-юмгунча вайрон бўлиб қолар эди.

Ҳамид Олимжон ана шу сафар кезларида «20 йил давомида барпо бўлган» шаҳарининг бир зумда вайрон этилганини уз кўзи билан кўрди. Фашист самолётларининг тепасидан учар экан, у «лаб»ига ҳуштак ўрнатилган бомбаларининг даҳшатли чинқириқ билан тушиб портлашига, шаҳар ва қишлоқларини хонавайрон этишига жонли гувоҳ бўлди.

Делегация аъзолари Таргуна деган катта аҳоли яшай-

диган пунктининг ёнидан ўтдилар. Бу жойларда қаттиқ жанглар бўлган. Атроф танкка қарши отувчи темир қирпилар билан ўраб олинган. Аммо бу аҳоли пунктдан ҳеч нишона — бирорта уй ҳам, бирорта тирик жон ҳам қолмаган. Қишлоқ ўрнидаги дўнгликлар катта мазорни эслатади. Бу ерда совет кишилари яшаганлар. Бу ерда қувноқ болалар, бахтиёр оналар умр кечирганлар. Бу ерда йигит-қизлар сеvimли ёр ва диёрларига муҳаббат изҳор қилганлар. Ҳозир бўлса, улардан асар ҳам қолмаган.

25—27 мартда делегация аъзолари Курскдаги ҳарбий аэродромлар билан танишиб, 16-гвардиячи дивизияда ва ҳарбий асирлар лагериди бўлишди. Жангчиларимиз уларга жанговар техникаларини ифтихор ҳисси билан кўрсатдилар.

«Ҳозиргина қаттиқ жангдан чиққан ўзбек жангчилари, — деб ёзади Ҳамид Олимжон, — ўз ишлари тўғрисида жуда хасислик билан ҳикоя қиладилар, сабрсизлик билан мендан:

— Ҳозир Ўзбекистонда нима ишлар қилиняпти? — деб сўрашади.

Улар нафас олмасдан, менинг жавобимни кутишади».

Ҳамид Олимжон жангчиларга ўзбеклар ўн минглаб етим болаларни фарзандликка олганликларини, деҳқонлар экин майдонларини анча кенгайтирганни, колхозчилар фронтга кетган кишиларининг ҳам нормаларини бажариш тўғрисида мажбурият олганликларини айтиб берди. Халқ ва партия Ватан озодлигини сақлаб қолиш учун курашаётган жангчиларининг оилалари тўғрисида жонкуярлик билан ғамхўрлик қилаётганларини гапирди.

Жангчилар жонажон республикамиз тўғрисидаги ҳикоянинг ҳар бир сўзини жуда ташналик билан эшитишди. Уларнинг юзлари ёришиб, кўзларида шодлик ва ифтихор ёшлари йилтилади.

Ҳамид Олимжоннинг Ўзбекистон ҳақидаги саволларга жавоблари ҳам, душманга нафрат, ғалабага ишонч уйғотувчи шеърлари ҳам жангчиларда унутилмас таасурот қолдирди, уларнинг жанговар руҳини кўтарди.

Ҳамид Олимжон республика президентининг фронтга қилган сафари ҳақида сузлаб, «Йўлдош Охунбобоевнинг фронтга бориши минглаб фашистларга қирғин келтирди»; деб ёзган эди. Ҳамид Олимжон аъзо бўлган де-

легациянинг фронтига бориб, жангчиларнинг мардлигига мардлик қўшиши ҳам кўплаб фашистларга қирғин келтирган бўлса ажаб эмас.

Делегация 5000 км. масофани босиб, апрель ойининг иккинчи ярмида Тошкентга қайтиб келди. Бу масофанинг қарийб ярми уруш кезиб юрган йўллар оша ўтди. Ҳамид Олимжон урушнинг, фашизмнинг совуқ турқини ўз кўзи билан кўрди. У ана шу сафар давомида ҳарбий мавзуда ёзилажак катта реалистик полотно учун материал тўплади.

Делегация аъзолари «Правда Востока» газетасининг 25 апрель сонида сафар таассуротлари билан ўртоқлашдилар. Газетанинг ушбу сонида Ҳамид Олимжоннинг «Заъфарон» очерки ҳам босилди. Шоир фронт сафаридан кейинги интервью ҳақида газета мухбирига берилган ваъдасининг устидан ана шу тарзда чиқди.

Ижодий жараён антиқа хусусиятларга эга.

Баъзан шоирда мавзу ҳам, туйғу ҳам, кайфият ҳам бўлади. Лекин шеър туғилмайди. Қоғозга тушган бир-икки мисрадан кейин ижодий кайфият, кутилмаганда, сўнади. Бир-икки томчи ташлаб, ёмғирга айланмаган булутдек йўқолади-қолади.

Шундай лаҳзаларда Ҳамид Олимжон столидаги оқ қоғоз унинг имзоси билан тўларди. У баъзан оқ қоғозга бошқа бирор сўзни кетма-кет ёзиб чиқарди.

1936 йилда Қора денгиз бўйларидан Зулфияга юборган хатларидан бирида Ҳамид Олимжон икки мисрагина шеър ёзган, саҳифанинг қолган қисмини эса унинг исми билан тўлдирган эди.

Бироқ бундай, ижод юришмаган дамлар унинг ҳаётида оз бўлар, у одатда ҳошиясига ҳам, календарь варафига ҳам ёзиб кетаверар эди.

Зулфия эса кўпинча Ҳамид Олимжон сафарда эканида ижод қиларди. Унинг ўша даврдаги аксар шеърлари ана шундай туғилган. Шунинг учун ҳам Ҳамид Олимжон қаердан келмасин, Зулфия уни янги шеър билан кутиб олар эди.

Бу сафар ҳам шундай бўлди. Зулфия фронтдан қайтган шоирни «Уни Фарҳод дер эдилар» достони билан кутиб олди.

Достон Ҳамид Олимжонга манзур бўлди. У фақат

асар охирига икки мисра қўшиб қўйди. Шундан кейин жангчи санъаткор Қобил Қорн дафн этилган қабр тасвири бундай сатрлар билан тугалланадиган бўлди:

Бошида ой тўкиб кумуш ёш,
Секин қайтар, келсин деб қуёш.

Бу Зулфиянинг ижод чашмасига Ҳамид Олимжон уммонидан келиб қўшилган бирдан-бир жавоҳир қатра-лар эди.

Фронт сафари туфайли Ҳамид Олимжон ижодида «Россия», «Сен туғилган кун», «Шинель», «Қамал қил-линган шаҳар тепасидаги ой» каби баркамол шеърлар вужудга келди. Уларсиз Ҳамид Олимжоннинг уруш даври ижоди қандайдир латофатдан, юксакликдан, мукам-малликдан маҳрум бўлган бўларди. Энг муҳими, бу са-фар туфайли Ҳамид Олимжоннинг Ватан ҳақидаги, уруш ҳақидаги, жасорат ҳақидаги тушунчалари беҳад бойиди. Унинг зеҳни янада ёришди. У ғалаба соҳилини ўз кўзи билан кўрди.

ПОРЛОҚ СУРУР

Улуғ пойтахтнинг кўзидаги нур,
Салом, эй юлдузлар, ошиноларим!
Озод инсондаги энг порлоқ сурур,
Салом, эй сафарда, жангда раҳбарим!

Ҳамид Олимжон

Ўша суронли йилларда Ўзбекистоннинг шаҳар ва қишлоқларидан феодал Шарқ кўланкаси ҳали тамом аримаган эди: аксар уйлар лой ва гуваладан ясалган бўлиб, тор ва эгри кўчаларда машиналардан кўра кўпроқ отлар ва туялар юрарди.

Серқуёш ўлкага кўчириб келтирилган ёзувчилар учун бунинг ўзгача бир завқи бор эди.

Л. М. Пеньковскийнинг эслашича, куз тунларидан бирида у Ҳамид Олимжон билан партия Марказий Комитетининг Гоголь кўчасидаги собиқ биноси томон борар экан, кўчадан пахта ортган туялар карвони ўтиб қолади.

Хиёбон ёқасидаги уйларнинг деворларида баланд, букри туяларнинг занжири мовий ой нурида ўзгача бир нашъали манзара касб этади. Бу эртакнамо манзарадан Л. Пеньковский лаззатланар экан, Ҳамид Олимжоннинг аччиғи келади.

— Ҳали сизга туялар ёқдими! Карвон, денг! Экзотика, Осиё, денг! Мен сиздан буни кутмаган эдим! Ахир сиз Ўзбекистон ҳақидаги шеъримни таржима қилиб, экзотика шайдоларига бўлган нафратимни ифодаловчи сўзларни топган эдингиз-ку! Афтидан, ўзингиз ҳам шундай нарсалардан лаззат оласиз. Пойтахтимиз кўчаларига доғ солувчи туялар эмас, балки пахта ташиш учун замонавий юк машиналари керак!

Ҳамид Олимжон феодал кечмишнинг ҳар қандай кўринишларига қарши эди. У ўзбек халқининг жаҳон маданияти, биринчи галда рус маданияти ютуқларини тезроқ ўзлаштиришини, эскилик сарқитларидан тезроқ қутулишини истарди. Унинг ижоди, эътиқоди, орзулари, интилишлари келажак нури билан йўргакланган эди.

1942 йилда, Ватан урушининг алангаси Сталинград бўсағаларида гурлаб турган бир пайтда, у Коммунистик партия сафига ҳақиқий аъзо бўлиб кирди.

Ўз дўстининг партияга кирганини эшитган Фафур Гулом, Л. Батнинг эслашича, Ёзувчилар союзига келиб Ҳамид Олимжонни табриклар экан, ўзи ҳам партияга ўтиш ҳақида ариза беражагини айтади. «Бу хабарни эшитиб, — дейди Лидия Григорьевна. — Ҳамид Олимжоннинг кўзларида шодлик учқунлари чақнади».

Коммунист шоир ва жамоат арбоби Ҳамид Олимжон шу йилларда фақат ижод аҳиллари билангина эмас, балки унинг ёрдамига муҳтож ҳар бир киши, ҳар бир редакция, ҳар бир ташкилотнинг мурожаатига ҳамиша лаббай деб жавоб бериб турди.

У 1942 йил 16 декабрда «За Родину» фронт газетаси редакциясининг илтимосига жавобан бундай хат ёзган эди:

«Шимоллий-Ғарбий фронтдаги Қизил Армия газетаси — «За Родину» редакциясига.

Ўзбекистон Совет Ёзувчилари союзи Сизнинг 2. XI 1942 даги илтимосингизга биноан газетангиз учун ўзбек жангчиларига аталган адабий саҳифаларни юборди.

Бундай саҳифалар Сизга бундан кейин ҳам юборилиб турилади.

ЎзСФСнинг масъул секретари *Ҳамид Олимжон*».

Уша йилнинг 28 декабрида Ўзбекистон Халқ Компартияси Совети раисининг ёрдамчиси капитан И. Д. Курганскийнинг фронтдан ёзган хатини Ҳамид Олимжон номига юборилади. Капитан Ўз хатида республика ёзувчиларидан гина қилиб, бундай деган эди:

«...Республиканинг ҳурматли ёзувчилари бизнинг жангчимиз ...душманни яқсон этувчи, атакага борувчи, урушнинг барча кулфатларини унутиб, зах окопга, совуққа ва ҳоказоларга бардош берувчи, шунингдек, орзу қилувчи, севувчи, ғам-ғусса чекувчи, ҳалок бўлган қардошларининг қабри устида кўзёш тўкувчи... жанговар ютуқларидан қувонувчи кишилар эканини унутган кўринадилар. Хўш, нега ҳурматли ёзувчиларимиз, карикатуристларимиз, лирикларимиз, юмористларимиз, қўшиқчиларимиз шодон кулги билан, заҳарли карикатуралари, лапарлар, кичик-кичик ҳикоялари билан жангчиларнинг ёвни тор-мор этишларига ёрдам бермайдилар? Бизнинг 8-дивизияда Ўзбеклар оз эмас, лекин доимий жанговар ҳолатлардан руҳан ҳордиқ олишлари учун ўқий десалар, биронта китоблари йўқ. Мен окоп ва блиндажларда тез-тез, бўлиб, ўзбек жангчилари билан суҳбатлашиб тураман. Бу ажойиб йигитлар Ўзбекистон ҳақидаги поэзия, фан, маданият ҳақидаги ҳар бир сўзни жон қулоғи билан тинглайдилар. Аммо гап шундаки, мен уларга маънавий озиқ сифатида ўзбек тилида чиққан бирорта китобни ҳам бера олмайман».

Ҳамид Олимжон бу хатга жавобан ўзбек жангчилари хизмат қилаётган қисмларга республика ёзувчиларининг асарларини юбориш билан бирга «Жангчилар кутубхонаси» сериясини ҳам ташкил этди.

Жонкуяр раҳбар фақат республика миқёсидаги ижодий ишлар билангина шуғулланиб қолмай, фронтчи шоирларнинг асарлари билан ҳам тинмай қизиқди. Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг 1942 йил 28 августда бўлиб ўтган йиғилишида Ҳамид Олимжон фронтчи шоирлар ижоди ҳақида ахборот берди. «Ҳаракатдаги армияда, фронтда шоирлар бор, — деди у. — Улар командирлар сифатида, жангчилар сифатида, мухбирлар сифатида Ватан учун жанг қилмоқдалар. Айни пайтда улар ўзбек тилида шеърлар ҳам ёзмоқдалар. Биз ҳар куни улардан

ўнлаб шеърларни олиб турибмиз. Улар шу қадар қизиқарли шеърларки, мен ҳатто уларни тўплаб, радио орқали ўқидим... Биз Тошкентда туриб олаётган асарларнинг барчасини эълон қилиш имкониятига эгамиз. Шунинг учун ҳам мен фронтчи ўзбек шоирларининг китобини нашр этиш керак, деган фикрга келдим».

Ёзувчилар союзининг шу йиғилишида фронтчи шоирларнинг шеърларини нашрга тайёрлаш учун Амни Умарий, Темура Фаттоҳ ва Зулфиядан иборат таҳрир ҳайъати сайланди.

Ёзувчилар союзининг 1941 йил 3 сентябрда бўлиб ўтган йиғилишида эса фронтчи шоирлардан бири Ҳамид Олимжон ташаббуси билан союзга аъзо қилиб қабул қилинди.

Коммунист Ҳамид Олимжоннинг қалби ана шу тарзда сўнгги нафасига қадар халқ ва Ватан хизматини ўтади.

«Урушнинг тугашига яқин қолди. Йигитларимизнинг ғалаба билан қайтиб келишларига оз фурсат қолди. Бироқ улар ўз ўлкалари, ҳаёт боғларини вайрона ҳолда кўрмайдилар. Улар ота-боболарининг қилич, ханжар беришлари, хат ёзишларини кўрибгина қолмай, буюк ажойиботлар қилаётганларини ҳам томоша қиладилар».

Ҳамид Олимжон «Умид ва ишонч» сарлавҳали мақоласида шундай ёзган эди.

Дарҳақиқат, Ўзбекистоннинг оғир саноат ўлкасига, Совет Армиясининг қурулхонасига айланганлиги, айни пайтда мамлакатни сабзавот, дон, ипак, пахта билан таъминлаб турганлиги буюк ажойибот эди.

1943 йилнинг 10 февралда ҳам шундай ажойиботлардан бири юз берди. «Фарҳод ва Ширин» афсонаси тўқилган Бекобод адирларига 60 минг киши кетмон кўтариб чиқди: Фарҳод ГЭС қурилиши бошланди. Ўзбек халқи Сирдарёни худди Фарҳод хоҳлаган ердан жиловлашга қарор қилди. Халқ бу қурилишга Фарҳодстрой деб ном берди. Улкан ГЭСнинг электр симлари Фарғона водийсини Тошкент билан қўшиши, Фарҳод тоғининг этакларида барпо булаётган ўзбек металлургия комбинатини ток билан таъминлаш лозим эди.

Фарҳод ГЭС — Катта Фарғона канали сингари — умумхалқ қурилишига айланди. Ёзувчилар, журналистлар, санъат аҳллари ҳам бу улкан қурилишдан четда турмадилар. Ҳамид Олимжон Бекобод адирларига тез-

тез бориб, замон Фарҳодлари билан танишди, уларнинг «нур ва фаровонлик қурилиши»да гурур ва сурур билан қатнашаётганликларини кўриб, беҳад қувонди.

Қурилиш майдонининг турли жойларида очиқ театрлар бунёд этилди. Катта Фарғона каналида бўлгандек, қайноқ иш кунларидан сўнг, бу «театрлар»да ҳам улкан халқ томошалари бўлиб турди. Ана шундай томошаларнинг бирида тошкентлик ва москвалик ёзувчилар, журналистлар, артистлар ҳам иштирок этдилар.

Уша кезларда Тошкент киностудиясида Я. А. Протазановнинг «Насриддин Бухорода» фильми суратга олиноқда эди. Бу фильмда Насриддин ролини ижро этаётган Лев Свердлиннинг машҳур халқ қизиқчиси қиёфасида намоён бўлиши қурувчиларга бениҳоя манзур бўлди. Орадан кўп ўтмай, жаҳон экранларини забт этган Хўжа Насриддиннинг шўх қўшиғи ўша куни Фарҳод тоғининг этакларида биринчи марта янгради. Қурувчилар Лев Свердлиннинг Насриддиниши ҳам, унинг қувноқ қўшиғини ҳам қизғин кутиб олдилар. Фарҳод тоғи гулдурос олқишлардан ларзага келгандек бўлди.

Ўзбек халқининг фақат меҳнатингина эмас, санъатни ҳам сидқидилдан севиши москвалик ёзувчиларни айниқса ҳайратлантирди.

— Агар мен ўзбек тилида ёза олсам эди, ҳозироқ майдонга чиқиб, юрагимни шу дақиқаларда тўлдирган нарсалар ҳақида шеър билан ҳикоя қилган бўлардим, — деди В. Луговский ҳамроҳи О. Юхновга мурожаат этиб. — Ҳа, тонгдан тонгга қадар тер тўкаётган, фронтдан хушхабарларни кутаётган, ғалабага ишонаётган шу кишилар ҳақида ёзмаслик мумкинми ахир?!

Шу пайт, худди В. Луговскийнинг сузларини эшитгандек, саҳнага Ҳамид Олимжон чиқди:

— Мен ҳозир сизга Фарҳод тоғининг этакларида ёзилган ва ҳали снёҳи қуримаган шеъримни уқиб бераман, — деди у.

О. Юхновнинг айтишича, шоир бу шеърда бухоролик колхозчиларнинг, фарғоналик ёшларнинг «нур ва фаровонлик» қурилишидаги ютуқларини, фидокорликларини, жонбозликларини олқишлаган эди.

Афсуски, Фарҳод ГЭС қурувчиларини шарафловчи бу шеър шоирнинг бўлак бадиҳалари сингари бизга қадар этиб келмади.

1943 йил 4 ноябрда Ўзбекистон Фанлар академияси

очилди. Бу тарихий воқеа арафасида Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Советининг қарорига мувофиқ Ойбек ва Ғафур Ғулом ЎзССР Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзолари, Ҳамид Олимжон, Олим Шарафиддинов, Мирзаабдулла Насриддинов (Бокний) мухбир аъзолар сифатида тасдиқландилар. Ёзувчи Садриддин Айний, халқ усталари Юсуф Али Мусаев ва Уста Ширин Муродов эса академиянинг фахрий аъзолари этиб белгиландилар.

Республиканинг бу йирлик илмий маркази СССР Фанлар академиясининг Ўзбекистон филиали (ЎзФАН) базасида ташкил этилган эди. Ўзбекистон Фанлар Комитети 1940 йилда ЎзФАНга айлантирилгандан сўнг ЎзФАН республикада фаннинг жанговар штаби вазифасини адо эта бошлади. 1941 йил кузида Москва ва Ленинграддан талайгина таниқли алломалар Тошкентга кўчиб келгач, ўзбек олимлари улар билан ҳамкорликда самарали иш олиб бордилар. Натнжада Ўзбекистон ССР Фанлар академиясини яратиш имконияти туғилди.

Даҳшатли уруш шароитида Ўзбекистонда Фанлар академиясининг ташкил этилиши катта тарихий воқеа эди.

Ҳамид Олимжон Фанлар академиясига мухбир аъзо қилиб тасдиқлангач, ўзбек адабиётини янада ривожлантириш ишига янги куч билан киришди. Суронли 1943 йил декабрида Москвада ўзбек адабиёти ва санъати декадасининг ўтказилишида ҳам унинг ташкилотчилики истеъдоди яна бир карра ёрқин памоён бўлди.

И. Лежневнинг шу йилларда Ҳамид Олимжоннинг ёрдамчиси вазифасини адо этган П. Германга йўллаган мактубида ёзишича, ўзбек адабиёти кунлари Москвада 14 мартдаёқ очилиши керак эди. Бироқ, турли сабабларга кўра, бу муҳлат йил охирига қадар кечиктирилди. Ниҳоят, 4 декабрда Москва ёзувчилари клубида ўзбек адабиётини ва санъати декадаси тантанали суратда очилди.

Ўзбек ёзувчилари маданиятимизнинг ушбу кўригига рус тилига таржима этилган 20 та китоб билан бордилар. Бу китоблар Ҳамид Олимжоннинг битмас-туганмас гайрати туфайли Ленин ва Пушкин тилига таржима этилган эди. П. Германнинг П. Скосиревга ёзган мактубидан маълум бўлишича, у шу кунларда суткада 12-14 соатлаб, Ҳамид Олимжон эса ундан ҳам кўпроқ ишлаган.

А. Фадеев ўзбек адабиёти ва санъатининг Москвадаги кечасини халқимиз ва маданиятимиз шаънига айтилган илиқ сўзлар билан очгач, Ҳамид Олимжон ўзбек адабиёти тўғрисида доклад қилди.

12-13 декабрда ўзбек маданиятининг иккинчи ва учинчи кечалари бўлиб ўтди. М. Рильский ва Б. Горбатов раслигида ўтган бу кечаларда К. Чуковский ва П. Скоси-рев ўзбек адабиётининг ҳозирги аҳволи ҳақида докладлар қилдилар.

19 декабрда эса Москва консерваториясининг катта залида ўзбек маданияти кунларининг якунловчи кечаси бўлиб ўтди. Декада қатнашчилари жами 10 та ижодий кеча ўтказдилар. Бу кечаларда 20 мингдан зиёд томошабинлар иштирок этдилар. Бундан ташқари, Совет Армиясининг солдат ва офицерлари учун радио орқали талайгина эшиттиришлар уюштирилди.

Ана шу кечаларда Москва театрининг артистлари «Муқанна», «Бургутнинг парвози» ва «Ҳамза» пьесаларидан парчаларни ижро этдилар. Фафур Гулом, Ҳамид Олимжон, Зулфия, Иззат Султон ва бошқа ўзбек ёзувчилари ўз асарларини рус ва ўзбек тилларида ўқиб бердилар. Ўзбек санъати усталари эса серқуёш ўлкамизнинг алвон ранглари билан товланувчи қўшиқ ва рақслар ижро этдилар. Ҳали олис артиллериянинг гулдираклари тинмаган Москвада ўзбек шеъри, ўзбек қўшиғи янгради.

Декада кунларида А. Фадеев, А. Толстой, И. Эренбург, А. Новиков-Прибой, К. Чуковский, белорус Якуб Колас, эстон И. Барбарус, литва ёзувчиси К. Корсакас ва бошқа таниқли адиблар иштирок этдилар. И. Эренбург 12 декабрда бўлиб ўтган кечада ўзбек халқи ҳақида сўзлаб, бундай деди: «Бу халқнинг буюк санъати бор. У кун кеча туғилган санъат эмас. Ахир, ўйлаб кўринг! Еввойн фашистлар ўзбеклар ҳақида гапириб, уларни маданиятдан олис бўлган кўчманчилар, деб атадилар! Ҳолбуки, Гитлернинг ота-боболари ўрмонда ҳайвон терпсини ёпиниб, тентираб юрганларида, ўзбеклар ғазал ёзиб, шафтоли ниҳолларини кўкартирган эдилар».

Ҳамид Олимжон декада арафасида К. Чуковский, А. Дейч, П. Скоси-рев, И. Лежнев каби яқиндагина Тошкентдан кўчиб кетган москвалик ёзувчиларга мурожаат этиб, уларга: «Сиз яқинлашиб келаётган ўзбек адабиётни кечалари учун нима иш қилдингиз?» деган мазмунда телеграммалар юборган, уларни ўзбек адабиётни ва санъати

декадасини муваффақиятли ўтказиш ишга ўз ҳиссаларини қўшишга даъват этган эди. Ҳамид Олимжоннинг даъвати билан улар пойтахт газеталарида, декада кунлари ўтказилган адабий кечаларда ўзбек адабиётига бағишланган мақола ва нутқлар билан чиқдилар. Ўзбек адабиёти ва унинг энг ёрқин намояндалари бу ва бошқа москвалик адибларнинг нутқ ва мақолаларида юксак баҳога, юксак ҳурматга, юксак ишончга сазовор бўлди.

Урушнинг долзарб кунларида Москвада ўзбек адабиёти ва санъати кунларининг ўтказилиши ҳам тарихий, ҳам сиёсий, ҳам маданий аҳамияти жиҳатидан нодир ҳодиса эди.

Шоир қалбининг қандайдир сезгир, нозик ва таранг торлари булади. Теварак-атрофда содир бўлаётган воқеалар шамолдан бу торлар ҳаракатга келиб ё нола чекади, ё бонг бўлиб садо беради.

Ҳамид Олимжоннинг қалб торлари ҳам ҳаётда рўй бераётган ҳар бир муҳим воқеадан жунбушга келиб турди.

1942 йилда 14 ноябрда ўзбек шеърятининг жўшқин чашмаларидан бири — Амин Умарий ижоди қайнашдан тўхтади. Бекобод металлургия заводи қурилишига бориб уруш даврининг қайноқ жабҳаларида қатнашган, шу ҳақда асарлар ёзмоқчи бўлган шоир оғир касалликка чалинган эди. Унинг ҳаётдан навқирон ёшида, ижоди эндигина балқибётган бир пайтда кетиши Ҳамид Олимжонни ларзага солди. Амин Умарийнинг ўлими, бу ўлимнинг фожияси тафсилотлари унга узоқ вақт ором бермади. У ана шу фожиа таъсирида, севги ва вафо, севги ва хиёнат мавзуда асар ёзмоқчи бўлди. Бироқ вақт ўтиши шоирнинг ана шу мавзу атрофидаги ўйларининг салқини билан унинг ижодий нияти ўзгарди. 1943 йил 24 сентябрда Ҳамид Олимжон иккинчи шеърӣ драмаси — «Жиноят» ни бошлаб, уни 1944 йилнинг майида тугатди.

Афтидан, Ҳамид Олимжон шу даврда яна Фарғона водийсида бўлган ва 20-йилларда Мулкободда бўлиб ўтган жиноят воқеасини сафар чоғида яна эшитган эди.

Шоира Зулфиянинг айтишича, Усмон Юсупов шу йилларда қаерга бормасин, ё Ҳамид Олимжонни, ёки Шайхзодани ўзига ҳамроҳ этиб оларди. Чамаси, ўша сафарда ҳам у Усмон Юсупов билан бирга бўлган ва мазкур жи-

ноят тарихини у билан бирга эшитган. Эҳтимол, У. Юсупов уни ана шу воқеа ҳақида асар ёзишга ундаган.

Ҳар ҳолда «Жиноят»нинг қоралама нусхаси тайёр бўлгач, уни биринчилар қаторида Усмон Юсупов ҳам ўқиб чиққан.

«Жиноят» пьесасининг ҳозир эълон қилинган матни унинг сўнгги қайта ишланган нусхаси эмас. Ҳамид Олимжон бу асарни дўстлар мулоҳазаси асосида қайта кўрмоқчи бўлган-у, бироқ унга улгурмаган эди.

Фарғона водийсига қилинган сўнгги сафар чоғида шоир яна бир унутилмас воқеанинг гувоҳи бўлди. У тили, тарихи, урф-одатлари турлича бўлган халқларнинг уруш кезларида бир-бирига жондош ва қондош бўлганликларини, уларнинг тақдирлари, муштарак тус олганини кўриб, қаттиқ таъсирланди.

Ўз озодлигини бирга қўлга киритган, шу озодликни фашист газандаларидан ҳимоя қилаётган халқларнинг ажралмас дўстлиги «Роксананинг кўз ёшлари» баллада-сида тараннум этилди. 1944 йил июнида ёзилган бу баллада Ҳамид Олимжоннинг сўнгги асари бўлди. Шоирнинг бу сўнгги гўзал ва дилрабо қўшиғининг халқлар дўстлиги мавзуга бағишланишида катта ҳикмат бор.

Саратон кунлари. Ҳарорат бениҳоя баланд. Ҳаво дим. Бундай кезларда Тошкент қизиб турган тандирдек олоз билан нафас олади. Уруш бошланмасдан аввал Ҳамид Олимжон ёзнинг жазирама кунларида оиласи ва дўст-ёрлари билан гоҳ Чимёнга, гоҳ Чирчиққа, гоҳ ўзбек тупроғининг яна бошқа бирор сўлим ва салқин бағрига чиқиб, муздек сув ёҳуд ям-яшил оғочзор бағрида ҳордиқ олар ва янги куч билан ишга қайтар эди.

Уша йилларда Ҳамид Олимжоннинг илтимоси билан Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Совети раиси ўринбосарининг Дўрмондаги боғи Ёзувчилар союзининг ихтиёрига берилган эди.

30 июнь куни у Уйғун, Шайхзода, Яшин, Собир Абдулла ва бошқа қалам аҳлларига мурожаат этиб, ёзувчиларнинг янги ижод уйидан хабар олиб келиш лозимлигини айтди. Дўстлар 1 июль — шанба куни кундуз соат 3 да Ёзувчилар союзининг Биринчи Май кўчасидаги биносидан учрашишга аҳд қилдилар.

Уша куни иттифоқдош мамлакатдан совға-салом

олинди. Ҳамид Олимжон қалам аҳилларини йиғиб, уларга костюм, пальто каби совғаларни топширди. Соат уч ҳам бўлди, бироқ ҳеч ким келмади. Ҳамид Олимжон бир соатлар чамаси кутгач, сабри чидамай, телефон қоқа бошлади.

— Алло, Собиржон! Келмайсизми? Кутиб қолдик-ку!..

Собир Абдулла қийнала-қийнала андижонлик меҳмонлар келаётганини айтиб, Ҳамид Олимжонни ҳам ўз уйига таклиф этди.

Бир оздан кейин телефон жиринглаб қолди. Бу Уйғун эди.

— Ҳа, қаёқларда юрибсиз? Ахир соат учга ваъдалашган эдик-ку! Қаердан гапиряпсиз? Қачон келасиз?

— Назаримда, хийла кеч бўлиб қолди... Бошқа куни чиқа қолсак бўлмайдими?

— Қўйинг, ланжлик қилманг! Кеч бўлгани йўқ! Бошқалар келиб, сизни кутиб ўтиришибди, ахир! Зудлик билан етиб келинг. Кутаман.

Ҳамид Олимжон трубкани «шақ» этиб қўйди. Лекин ҳали ҳеч ким — на Яшин, на Шайхзода келмаган эди.

— Бошқалар қани? — бир зумда етиб келган Уйғун Ҳамид Олимжонни ёлғиз кўриб, ҳайрон бўлди.

— Бошқалар ҳам бетайин чиқиб қолишди. Ҳалига қадар дараклари йўқ.

— Иш-пиши чиқиб қолгандир-да! Келинг бугун бормай қўя қолайлик. Ёлғиз ўзимиз нима ҳам қилдик?

— Йўқ, иккаламиз кетаверамиз. Балки уларнинг ўзлари кейинроқ бориб қолишар. Қани, тезроқ. Чирчиқ поезде кетиб қолмасин.

Улар Чирчиқ станциясига етиб келганларнда, поезд эндигина жўнаган эди. Чекиниш Ҳамид Олимжон тан олмаган фазилат бўлгани сабабли у йўловчи машинада бўлса ҳамки, Дўрмонга етиб олиш чорасини ахтарди. Улар катта йўл ёқасига чиқиб, қўл кўтариб ҳам, бақириб ҳам кўришди. Лекин машиналар парво қилмай, уларни чанг ва тўзон гирдобида қолдириб, пайдар-пай учиб ўтаверишди. Ҳамид Олимжон азбаройи тажанг бўлганидан гапга тили бормас, чангга беланган уст-бошига ҳам парво қилмас эди. Ниҳоят, уларнинг кўзи бир-бирларига тушиб, худди ўзларининг бу кулгили ҳолатларини кўзгуда кўргудек хоҳолаб юборишди.

Кулги асабнинг таранг тугунларини ҳам счиб юборди. Бу сафар ҳам худди шундай бўлди. Муваффақият-

сизликка кўникмаган, бахт юлдузи ҳамиша кулиб боққан Ҳамид Олимжоннинг таъби қанчалик хира тортган бўлмасин, юракдан отилиб чиққан кулгидан унинг авзойи бир қадар ёришди.

— Башарангизга қараб туриб, одам тупроқдан яралган, деган ақидага ишонгим келяпти, — деди у Уйғундан кўзини узмай.

— Сизнинг ҳам башарангизни кўрган киши тегирмончи деб ўйлаши мумкин.

— Зарарсиз, бу азобларнинг роҳати ҳам бўлади. Боғга етиб олайлик, ҳеч нарсани кўрмагандек бўламиз.

Шу пайт яна бир юк машинаси кўринди ва улар қўл кўтариши биланоқ дарҳол тўхтади. Уйғун ва Ҳамид Олимжон машинага чиқиб, рўмолча билан юзларини аргдилар ва ҳазил-мутойиба билан Дўрмонга қандай етиб келганларини ҳам сезмай қолдилар. Машина уларни Қибрайга етмасдан, ёзувчилар боғига элтувчи йўл ёқасида қолдириб кетди. Улар болалик йиллари кечган қишлоқларнинг ўзига хос файзли манзараларини эслатувчи бедазор, олмазор ва жийдазор ерлардан ўтиб, даланинг тўйимли ва тансиқ ҳавосидан баҳри диллари очилиб, бутазор ёқалаб оққан ариқнинг муздек сувидан ҳовучлаб ичдилар; ариқ бўйига тўшалган майса устида ёш болалардек юмалашиб, кўкда сузаётган булулларнинг беозор карвонини томоша қилдилар.

Ҳамид Олимжон боққа бир неча бор келиб кетган эди. Биринчи сафар у бундан бирор йил илгари республика ҳукумати Ёзувчилар союзи учун турли хушманзара жойлардан боғ таклиф қилганида, бу ерни ҳам келиб кўрган ва унга бошқа, шаҳарга яқин яшил манзараларга нисбатан бу ер кўпроқ манзур бўлган эди. У ўзининг диди билан Уйғуннинг фикри қанчалик яқин эканини билиш ниятида, боғни айлантириб чиққач, унинг кўнглига қўл солиб кўрди:

— Хўш, қалай? Ёқдимиз?

— Қалай эмас, олтин. Жуда яхши боғ. Фақат шаҳардан анча олис экан.

— Атайини олисроғини танладим. Шаҳарга яқин жойларда ҳам боғлар бор. Лекин улардан кўра, бу ер менга маъқул тушди. Боғ яқин бўлса, оёқ ости бўлиб кетади.

Чиндан ҳам союз атрофида адабиётга алоқаси бўлмаган, лекин ўзини ёзувчи ҳисоблаган кишилар ҳар доим ўралашиб юрадилар. Улар адабиётни ҳис этмай, тушун-

май туриб, корчалонлик қилишдан ҳам тоймайдилар. Баъзан айрим ёзувчиларнинг тақдири шундай кишиларга боғлиқ бўлиб қолади. Улар ўзларининг «адабий» қарашларини ягона мезон, вульгар социологик тасаввурларини эса сиёсий ҳушёрлик даражасига кўтарадилар.

— Боғ яқин бўлса, бундай хира пашшалардан қутулиб бўлмайди, — давом этди Ҳамид Олимжон. — Инжиқободдаги боғ эсингизда-ку! Бу ерга улар ўйлашиб келади. Бу ерда ҳақиқий ёзувчилар дам олиши, ижод қилиши керак.

Энди ёзувчиларимиз, Ҳамид Олимжон назарида, олис курортларга бориб эмас, балки шу ерда роман ва повестлар, дoston ва пьесалар, шеър ва ҳикоялар ёзишлари керак эди. У худди шу мақсадда ўзбек ёзувчиларининг Дўрмондаги бу ижод уйини ташкил этган эди.

Улар дастлаб ариқ бўйидаги сўри устида ёнбошлаб, бу ерда ёзилажак асарлар ҳақида суҳбатлашишди. Сўнг гулзор бағрида, сим каравотларда ётиб, юлдузларнинг сирли суҳбатига қулоқ осишди. Келажак ҳақидаги ўйлар кутилмаганда ўтмиш хотиралари билан туташди. Минглаб юлдузлар билан товланган сиёҳ гумбаз остида улар икки киши, икки дўст мириқиб суҳбатлашардилар. Уларнинг бири Жиззахда, иккинчиси эса Маркида туғилган эди. Фалакнинг гардиши айланиб, уларни бир ерга олиб келган эди.

Ҳамид Олимжон Самарқандни, ўқув йилларини, Сиёбни, сайиллар, адабий кечалар, комсомол юришларини эслади.

— Биринчи марта қаерда танишганимиз эсингизда борми? — сўради Ҳамид Олимжон.

— Ҳа, эсимда бор... Ингирма еттинчи йили Самарқандда танишганмиз. Талабалар Педакадемия ҳовлисида тўп ўйнаётган эдилар. Сиз бир чеккада томоша қилиб турган эдингиз. Кейин бирдан даврага чопиб кириб, тўпни узоққа тепиб юбордингиз ва ҳеч нарса бўлмагандай йигитларнинг таъналарига ҳам парво қилмай, жилмайиб туравердингиз. Сунг ёнимга келиб: «Сиз Уйғун эмасмисиз?», деб сўрадингиз. Мен ҳам дарҳол: «Сиз Ҳамид Олимжон эмасмисиз?», деб савол бердим. Сиз кулиб қўл чўздингиз. Ушандан бери ажралмас дустимиз...

— Эсингизда экан... Мен сизни билар эдим. Кундалик матбуотда шеърларингизни ўқиб турардим.

— Мен ҳам сизни «Зарафшон» газетасида босилган шеърларингиз орқали танир эдим.

Шундан кейин Ҳамид Олимжон урушнинг охири кўри-ниб қолгани, аини ижод қиладиган замонлар келаётгани ҳақида гапирди. Сўнг яна хаёли юлдузлар денгизига фарқ бўлди. Эҳтимол, у бу денгиз жилваларида Якуб Колас-нинг қаҳрамон элатдошлари — белорус партизанларини, мардлик тимсоли Алпомишни, урушдан олдинги ва уруш кезларидаги буюк халқ қурилишларининг жонбозларини кўргандир. Зотан, у белорус партизанлари ҳақида шеър-ий повесть ёзмоқчи, Алпомиш тўғрисида опера либрет-тосини бошламоқчи, улкан халқ ҳашарларига бағишлан-ган катта поэтик полотно устида иш олиб бормоқчи эди. Ҳар сафаргидек унинг ижодий режалари кўп ва ранг-баранг эди.

Унинг хаёли юлдузлар нурида чўмилиб, бир қадар тиниқлашгандек бўлди. Олис юлдузларнинг шуълалари унинг ижодий режаларини ёритиб юборди; эртанги юмушлар бир қадар равшанлашди. Кечаги хотиралар оқими яна эртанги ишлар силсиласи билан туташди.

Тонг отиб, 2 июль куни бошланди. Бу ҳар сафаргидек файзли ва чароғон тонг эди. Нонуштадан кейин дўстлар боғни айланиб, сайр қилишди. Пича дам олгач, ариқда ёш болалардек қийқириб чўмилишди. Кейин Ҳамид Олимжон йўл тараддудига тушиб қолди. У шериклар-нинг сувдан чиқишини хоҳламаганликларига қарамай: «Қани, етар чиқинглар», деб туриб олди.

— Боғнинг аини гашт қиладиган фурсати яқинлаш-япти — кечки салқин тушяпти. Шошиб нима ҳам қилдик. Эртага эрта билан кетамиз,— дейишди шериклари.

— Бўлмаса сизлар қолаверинг. Мен кетаман. Бугун, албатта, қайтаман, дегандим. Бормасам, хавотир олиша-ди — Ҳамид Олимжон ўз сўзида қатъий турди.

Ҳамид Олимжон оиласи усиз дастурхон атрофига ўтирмас эди. У қаерда бўлмасин, ваъда берган бўлса, онла уни сабрсизлик билан кутар ва у, албатта, уйига айтган вақтига етиб борар эди.

Ҳамид Олимжоннинг раъйини қайтармай, унинг ше-рикларни ҳам йўлга отландилар.

«Пилёда йўлга тушдик, — деб эслайди Уйғун. — Ҳа-мид ҳар галгидай биздан икки қадам илгарин борарди. Рухи жуда тетик, қувноқ. Йўлда бир оз фингиллаб, хир-гойи ҳам қилди.

Қатта йўлга чиққанмизда, кун ботиб қолган эди. Машина пойлаб, йўл бўйида анча ўтирдик. Бир маҳал Чирчиқ томондан эмас, балки Тошкент томондан келаётган катта юк машинасига кўзим тушди.

— Нима бўлса ҳам шу машинани тўхтатамиз, — дедик йўлнинг ўртасига чопиб чиқиб. Қўл кўтариб, машинанинг йўлини тўсдик.

Машина тўхтади. Дарҳол келиб машинага чиқдик. Шофёр бола татар йигити, ҳаммамизни ҳам танишини, шаҳарга жон деб текингаёқ олиб бориб қўйишини айтди.

Кейин билсак, бу йигит дам олиш кунидан фойдаланиб, кира қилиб, пича чойчақа олиш пайида юрган экан. Биз, бир чеккаси шошилинич, бир чеккаси қоронғида шофёрларнинг бир оз кайфи бор эканини пайқамабмиз».

Ҳамид Олимжоннинг кўнгли ниманидир сезар, нимагадир талпинар, ошиқар эди. Эҳтимол у ана шу сўнги йўлдан, сўнги хатарли тўсиқдан тезроқ ўтиб олмоқчи бўлгандир. Ҳар ҳолда, шу қадар ошиқар, машинанинг бетухтов, беқўним юришини шу қадар истар эдики, шофёрнинг икки йўловчини олгани ҳам унга малол келди.

«Бундан буён тўхтаманг! Биз шошиб турибмиз! Вақтимиз йўқ! Ҳар қанча пул бўлса ўзимиз берамиз! — деб бақирди у машина бортидан туриб. Машина қоронғи, серқатнов йўлдаги бошқа машина ва араваларни яна қувиб ўта бошлади. Тош йўлдан учиб бораётган машина устидаги пассажирлар гоҳ орқага, гоҳ олдинга чайқалиб, азоб билан бормоқда эдилар.

«Бир жойга келганда, — дейди Уйғун, — шофёр дафъатан тормоз беролмай, аллақаери бузилиб, йўлнинг чеккасида тўхтаб қолган юк машинасига урилиб кетмаслик учун, қоидага хилоф бўлса ҳам, машинани зарб билан чапга бурди. Йўлда турган машинани эндигина айлашиб ўтган эдик, рўпарадан, чанг-тўзон орасидан ўнга яқин одам тушган бир арава дуч келиб қолди. Дам ўтмай, суръат билан келаётган оғир юк машина аравага урилди-ю, даҳшатли ҳодиса содир бўлди, буни ҳаммамиз ҳам сездик. Шошиб қолган шофёр, ҳалокат юз бермасин учун, машинани яна чапга бурди. Машина йўлдан чиқиб ариққа тушиб кетди. Машинанинг кабинаси очилиб, икки шофёр ирғиб тушиб, икки ёққа қараб қочди. Бошқарувчисиз қолган машина қалдираб, шалдираб, чанг-тўзон кўтариб, симёғочга бориб урилди, уни синдириб ўтиб, яна катта дарахтга урилди-ю, шохларни қасир-қусур

синдириб, ёнга қараб ағдарилди. Буларнинг ҳаммаси бир дақиқа ичида юз берди, ҳеч ким машинадан тушиб улгуролмади».

«Ҳеч ким машинадан тушиб улгуролмади». Бу сўзларда фожиянинг бутун кўлами ифодаланган. Бир дақиқа ичида рўй берган фожиа чақмоқдек қисқа, ўткир ва оловли тиги билан ҳаммани қоп-қора қонга бўяган эди. Бу воқеа Луначарское шоссесидаги совет-партия активининг боғи мойлашган ерда рўй берди. Машина дарахтга урилган лаҳзадаёқ ҳамма учқундек сачраб отилди. Ҳамид Олимжон ариқ бўйига бориб тушди. Уйғун учиб бориб, бир оз берироққа — ариқ ичига тушди, шу заҳоти машина ҳам ағдарилиб, кузови билан унинг қорнига тиралиб қолди. Машина ортидан кўтарилган қуюн ичидан Чустий билан йўловчи агрономнинг аччиқ фарёди эшитилди.

Ҳамид Олимжон ариқ лабига бориб тушганча қорни ва кўкраги билан яшин тезлигида нимагадир урилган, бутун вужудини ўт олган эди. Унинг оғир инграшини эшитган йўловчилар қаердандир дарҳол етиб келиб, унга ёрдам бермоқчи бўлдилар. Лекин ўша даҳшатли соатда ҳам у аввало бошқа шерикларини ўйлади:

— Мени... кўятуринг... Уйғунга... қаранг... Машинани... остида қолди... — деди у қийналиб.

Уйғуннинг аъзойи бадани ловиллаб ачишзётган бўлса-да, ариқ унинг жонига оро кирган эди. Акс ҳолда «Студабеккер»нинг залворли юки уни мажақлаб ташлаши ҳеч гап эмас эди. Шунга қарамай, у қанчалик уринмасин, машина тагидан суғурилиб чиқа олмади.

Шу пайт совет-партия активи боғидан ва қўшни хонадонлардан югуриб чиққан кишилар ходалар кўтариб келиб, Уйғунни машина тагидан тортиб олдилар. Уйғун каловлангача Ҳамид Олимжоннинг олдига борди.

«Ҳамид, — дейди Уйғун, — ариқ бўйидаги кўк майсада чалқанча ётар, оғир-оғир нафас олиб, оҳишта инграш эди. Менга кўзи тушиб чеҳраси бир оз ёришди.

— Ҳа, хайрият... омон экансиз... Мен...

Уёғини айтолмай, яна инграш бошлади. Уст-бошига кўз югуртириб чиқдим, ҳаммаёғи соғдек, ҳеч ери яраланмагандек кўринди.

— Сизга ҳам ҳеч нарса бўлмаганга ўхшайди. Эҳтимол, бирор ерингиз лат егандир, тузалиб кетади, — дедим.

У бош чайқади:

— Йўқ, аҳволим оғир... Ичим... ёнаётибди... мен... ўламан...»

Азоб Ҳамид Олимжоннинг бутун вужудини кемирмоқда эди. Унинг баданидаги барча аъзолар худди ўз жойидан кўчиб, уларни бир-бирига пайванд этиб турган ҳаёт ришталари узилгандек эди. Ҳар бир сония йилдек оғир кўчар ва ҳар бир томир уриши сўнгги дақиқаларнинг саногидек мудҳиш бир товуш билан нидо берар эди.

Ҳукумат боғида ҳордиқ олаётган Усмон Юсупов ҳам сеvimли шоирнинг машина ҳалокатига учраганидан хабар топиб, фожиа рўй берган ерга югуриб чиқди. У дарҳол ёрдамчисига енгил машина келтиришни буюриб, Ҳамид Олимжон ва унинг ҳамроҳларини машинада ҳукумат шифохонасига юборди. Кўп утмай, унинг ўзи ҳам республиканинг энг машҳур жарроҳлари билан бирга шифохонага етиб келди. Операция узоқ давом этди ва муваффақиятли чиқди. Бироқ шоир операциядан сўнг қайтиб ўзига келолмади.

Бундан атиги ўн бир ой муқаддам, 1943 йилнинг 24 августида Ҳамид Олимжоннинг кенжа фарзанди — Омоннинг туғилган кuni нишонланган эди. Ана шу оилавий байрамда Якуб Колас, унинг рафиқаси Мария Дмитриевна, Эди Огнецвет ва бошқа меҳмонлар ҳам иштирок этиб, Омонга бахт, Ҳамид Олимжон ва Зулфияга эса узоқ умр тилаган эдилар. Шу қувончли кеча ниҳоясида Ҳамид Олимжон меҳмонларнинг яхши тилак ва орзулари учун миннатдорчилик изҳор этар экан, бундай деган эди:

— Азиз дўстлар! Мен тўрт ёшга тўлганимда, отамдан жудо бўлган эдим. Мен унинг меҳр-муҳаббатига тўймай ўсдим. Мана, бугун менинг ўғлим ҳам тўрт ёшга кирди. Унинг отаси ва онаси бор. Ота ва она бағрида ўсиш эса фарзанд учун катта бахт. Мен фарзандларимизнинг узоқ вақт давомида ана шундай бахтли бўлишлари учун қадаҳ кўтараман!

Таассуфки, тақдир тақозоси билан Омон ҳам ҳали беш ёшга тўлмай туриб, отасиз қолди. 1944 йилнинг 3 июль кuni — орзиқиб кутилган зафар айёминини кўрмай, ғалаба нашидасини тотмай ўзбек халқининг ардоқли фарзанди, атоқли шоир, олим ва жамоат арбоби Ҳамид Олимжон оламдан ўтди. Ўзбек шеъринининг жўшқини бир чашмаси, ўзбек халқининг янгроқ бир садоси ўзининг авж пардасида тинди. Қанчадан-қанча гўзал асар-

лар ёзилмай, қанчадан-қанча ижодий ниятлар рўёбга чиқмай қолди.

Ҳамид Олимжон фақат улкан шоиргина эмас, балки улкан арбоб ҳам эди. Бу оташқалб инсон Ватан уруши йилларида ўзининг барча ижодий имкониятларини тўла намойиш этди, халқ ва партиянинг юксак ишончини оқлади. Унинг зиммасига бундан ҳам масъулиятли ишларни юклаш мумкинлиги ойдин бўлди. 1944 йил кўкламада республика компартиясининг Марказий Комитети уни Ўзбекистон ССР Ташқи ишлар халқ комиссари лавозинига тавсия этди. Шоир ўша кезларда СССР ташқи ишлар халқ комиссарлигига суҳбатга чақирилди. Мавжуд дипломатик маросим таомилига кўра, у суҳбатга оқ кўйлак ва қора костюм кийиб, қора галстук тақиб бориши шарт эди. Мазкур маросим учун янги костюм тикдирди; Шукур Саъдулла эса янги қора галстук тортиқ этди. Ҳамид Олимжон ана шу оқ-қора либосда Москвага бориб келди... Агар ўша бахтсиз тасодиф бўлмаганда, ким билади, унинг давлат арбоби сифатидаги йўли қандай довонларни босиб ўтган бўларди...

Бироқ Ҳамид Олимжоннинг қўшиғи авж нуқтада тўхтаган эди.

У яхши ният билан тикилган қора костюмда Ташқи ишлар министрининг курсисидан ўтириб эмас, Тошкент гуллари билан бурканган тобутдан ётиб, уни севган, унга ишонган, ундан янги асарларни кутган халқнинг сўнгги ҳурмат ва муҳаббатини қабул қилди.

4 июль куни бутун Тошкент аҳолиси севимли шоир билан видолашгани Олий Совет биноси сари оқиб келди. Жиззах, Самарқанд ва бошқа шаҳарларнинг меҳнаткашлари Ҳамид Олимжонга ўз ҳурматларини ифодалаш учун делегациялар юбордилар. Ғафур Ғулом, Ойбек, Яшин, Шайхзода билан бирга Э. Огнецвет, В. Ян-Янчевецкий, О. Чишко, В. Шишмарев каби қардош халқларнинг шоир, композитор ва олимлари шоирнинг жасади ёнида фахрий қоровулликда турдилар. Кеч соат 7 да мотамсара халқ дарёси Қардошлар қабристони сари оқди. Ҳамид Олимжон жасади Собир Раҳимов ва Йўлдош Охунбобоев қабрининг шундоққина ёнига қўйилди. Гулчамбарлардан ҳосил бўлган тоғ устида ўқ садолари янгради.

Ҳамид Олимжон атиги ўттиз беш йил умр кўрди. Лекин у ўзининг ана шу қисқа умрини маданиятимиз ва

адабиётимизнинг гуллаб-яшнаши, халқлар ва адабиётлар ўртасидаги дўстона алоқаларнинг мустаҳкамланиши, улуг ғалаба айёмининг яқинлашиши учун тўла-тўқис сарфлади.

Ҳамид Олимжон йнгирма йилга етар-етмас ижод қилди. Лекин у ҳамиша яратиш иштиёқи билан яшади. Машаққатли ва шарафли ижод нашидасини тўйди. У тошга гул уйган наққошдек матонат ва маҳорат билан ижод этди. Унинг асарларида тасвир этилган Муқанналар, Зайнаблар, Роксаналар, Турсунлар, Тожихонлар, Баҳрилар образи шунинг учун ҳам безаволдир.

Ҳамид Олимжоннинг ижодий диапазони ниҳоятда кенг. У поэзия ва проза, драматургия ва бадний таржима танқид ва адабиётшунослик соҳаларида самарали иш олиб борди. Бу соҳаларнинг ҳар бирида ўлмас обидалар яратди. У ўз асарлари билан социалистик реализм адабиётининг ижодий уфқини кенгайтди. Унинг ижоди ўзбек халқининг бадний ва маданий тараққиётида рўй берган силжишни акс эттирди. Ижтимоий фаолият ҳам, адабий ижод ҳам Ҳамид Олимжон учун улкан жасорат майдони бўлди. У ижодкор сифатида икки шеърый драма, 200 га яқин шеър, 4 та баллада, 9 та достон, ўнлаб публицистик ва адабий-танқидий мақолалар яратди. Ижодий союз раҳбари сифатида эса қанчадан-қанча шоир ва ёзувчиларнинг шаклланишига, ўсишига, қанчадан-қанча асарларнинг яратилишига сабабкор бўлди. На фақат 30-йилларнинг одоғи ва 40-йилларда битилган, ҳатто 50-йилларда майдонга келган айрим асарлар ҳам унинг далдаси билан яратилди. Йўқ, биз фақат М. Шейвердиннинг «Санжар ботир», Л. Батнинг «Ҳаёт бўстони» каби асарларинигина кўзда тутаётганимиз йўқ...

1943 йилда фронтдан жароҳат билан қайтган Шухрат Ёзувчилар союзида «урушдан аввалгидан кўра серташвишроқ, ишчан, беҳаловат» Ҳамид Олимжон билан учрашар экан, атоқли шоир унинг фронтда кўрган-кечирганлари билан қизиқсиниб, бундай деган эди:

«Шоирнинг кўргани бекор кетмайди. Иложи бўлса кундалик тутинг. Дарвоқе, кундаликсиз ҳам уруш одамзоднинг эсидан чиқмайди. Кўрган-билганларингизни ўйлаб юринг. Материал кўп, албатта. Иложини топсангиз, прозани кўзланг, катта прозани. Бу замон фақат катта прозага сиғади. Прозада машқ қилганмисиз?»

— Ичимдан зил кетдим, — деб эслайди Шухрат. —

Прозада тажрибам йўқ эди... Лекин «Шинелли йиллар» романининг ёзилишига шу суҳбат илк туртки бўлгани сир эмас».

Ойбек, Фафур Гулом, Ҳамид Олимжон каби шоирлардан кейин ўзбек адабиётига кириб келган барча авлодларнинг вакиллари ўзларининг донгдор салафлари таъсирида шаклландилар. Шунинг учун ҳам уларнинг аксарияти Ҳамид Олимжонни устоз деб билади. Уларнинг Ҳамид Олимжонга бўлган ҳурмат ва меҳр-муҳаббати замирида унинг бу шоирлар тақдирида ўйнаган роли, уларга кўрсатган меҳрибонлиги ётади.

«Асаларилар гулзорга кириб нектар эмганидай, биз Ҳамид Олимжон гулзорининг боларилари эдик,— дейди Ҳамид Гулом.— У бизга ширинни аччиқдан, асални заҳардан ажратиш санъатини ўргатди. Ёмонликка, гоъвий қусурга қаҳри қаттиқ устоз бизга шеърятдан қандай дарс берган бўлса, маданиятдан, сиёсатдан, ҳаётдан ҳам шундай дарс берди».

1939 йилда бўлиб ўтган адабий йиғилишларининг биринда Ҳамид Олимжон Мирмуҳсиннинг «Карл Маркс» номли шеърини ҳам тилга олиб, унга илиқ муносабат билдирган, ёш шоирни янги ижодий довлар сари руҳлантириб, уни жиддий ишлашга даъват этган эди.

Ҳамид Олимжон ёшларга фақат ширин сўз эмас, балки зарур ҳолларда қамчи ҳам, маслаҳат ҳам зарурлигини биларди. Адабий маҳоратни оширишнинг бирдан-бир йўли тинимсиз меҳнат, халқ ҳаёти билан яқин алоқада яшаш, халқнинг эҳтиёжини ҳис қила билишдир, дер эди у. Шунинг учун ҳам у 1942 йилда Амин Умарий, Мирмуҳсин ва С. Никулинни Бекобод металлургия заводи қурилишига йўллар экан, адабиёт билан халқнинг алоқасини мустаҳкамлашнигина эмас, балки бу ёзувчиларнинг ижодий ўсувни ҳам кўзда тутган эди.

Дарҳақиқат, бу кичик ижодий группа улкан корхона қурилишида бўлиб, «Металл учун» газетасининг дастлабки сонларини чиқарди, меҳнат қаҳрамонлари билан яқиндан танишиб, ҳаётни кунт билан ўрганди. «Бир бошловчи шоир сифатида металл заводи қурилишида бўлишим,— дейди Мирмуҳсин,— менга анча-мунча сабоқ бўлди. Шеърини китобларни ўқиб, шеър ёзмадим. Ватандошлар билан ёнма-ён меҳнат қилиб, завқландим, ҳар турли одамларни кўрдим, тил ўргандим. Қанақа шеър кишиларга ёқади-ю, қанақа шеър кишиларнинг энсаси-

ни қотиришини ҳам ўз кўзим билан кўриб, обдан танамга ўйладим. Қурилишдан қорайиб қайтиб келиб, устозга учрашдим. У юзимга қараб туриб, «Сафар ёқибди», деди. Ундан сўнг: «Шеър ёздингизми? Ёзинг! Қурувчилар ҳақида ёзинг!» деди.

Металлургия заводи қурилишига бориш, янги саноат гигантининг барпо бўлиш жараёни билан танишиш, пўлат қуувчилар билан бирга ишлаш, Мирмуҳсиннинг эътироф этишига кўра, «кўп оқилона иш бўлган» эди.

«Ёзувчи уста ёзувчи бўлиши мумкин, — дейди Мирмуҳсин, — лекин устоз ёзувчи бўлиш ҳаммага ҳам муяссар бўла бермайди. Бизнинг севикли устоз шоиримиз Ҳамид Олимжон «Бўладиган ўғил ўн бешиди бош бўлар, бўлмайдиган ўғил эллигида ёш бўлар», деб халқ айтганидек, ўспирин деб аталадиган пайтидаёқ адабиётимизда ярқираб, илғорликни қўлга олган, йигит ёшида шу адабиётнинг оқсоқоли бўла олган киши эди»¹.

Ҳамид Олимжон газета ва журнал саҳифаларида эълон этилган, турли адабий кеча ва учрашувларда ўқилган асарларни диққат билан тинглар, агар бундай асарларда у адабий истеъдоднинг қандайдир бир учқунини кўрса ҳам, бу учқуннинг тезроқ аланга олишига кўмак берар эди.

30-йилларнинг охирларида Ўзбекистон Ёзувчилар союзида бўлиб ўтган адабий кечаларнинг бирида ҳали ҳеч кимга таниш бўлмаган Қуддус Муҳаммадий ўзининг «Саъва сайраркан...» шеърини ўқийди. Фақатгина Қуддус Муҳаммадийга хос бўлган завқ ва шавқнинг жиловсиз тўлқини Ҳамид Олимжонни ўзига ром этади. Кечанинг фахрий ҳайъатида ўтирган шоир Қуддус Муҳаммадийни ёнига чақириб, чехрасида юмшоқ табассум ва ғамхўрлик билан: «Бундан кейин ҳам шундай адабий кечаларга қатнашиб туринг», — дейди ва Қ. Муҳаммадийда хали ҳаётини тажриба ҳам, маҳорат ҳам етишмаслигини назарда тутиб, давом этади: «Кўп ўқинг. Роса ўқиб, ўрганиб ва билиб ёзинг. Меҳнатсиз ниҳол ҳам, шоир ҳам ҳосилга кирмайди».

Таниқли шоирнинг бу сўзлари ҳаётдан ўз ўрнини топиш иштиёқида юрган Қуддус Муҳаммадий учун далда бўлди. Унинг кўнгли кўтарилиб, у устоз шоирлар ижодидан сабоқ олиб, қайнаб-қайнаб ёза бошлади. Ҳамид

¹ Уша журнал, 25-бет.

Олимжон шу даврда авж олган ижодий учрашувларга Қуддус Муҳаммадийни ҳам жалб этди ва уни етаклаб, адабиёт даргоҳига олиб кирди.

Ҳамид Олимжон ана шу тарзда Михаил Шевердин, Мамарасул Бобоев, Қуддус Муҳаммадий, Шукур Саъдулла, Зулфия, Ҳамид Ғулом, Мирмуҳсин, Туроб Тўла, Светлана Сомова каби қатор шоир ва ёзувчиларнинг ижодий тақдирида бевосита иштирок этди. Номлари зикр этилган бу ёзувчилар силсиласига яна бир қанча қалам аҳилларни киритиш мумкин. Шулардан бири — Шухратнинг қуйидаги юрак сўзлари ҳам ҳурматли китобхоннинг эътиборига сазовордек туюлади:

«Ҳамид Олимжон фожиали ҳалок бўлгандан кейин унинг иш столидаги календарда бир неча ёш шоирларнинг номини ўқийдилар. Булар шу яқин орада Ёзувчилар союзи аъзолигига олишга мўлжалланган, Ҳамид Олимжон фикрича, анча етилиб қолган шоирлар экан. Шу учтўрт ёшнинг орасида менинг ҳам исми бор эди. Мен ана шу рўйхат бўйича Ёзувчилар союзига ўтганман. Демак, менинг союзга ўтишимда маълум маънода Ҳамид Олимжоннинг ҳам таъсири бўлган».

Ҳамид Олимжон на фақат ўзига издош бўлган авлодга, балки Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Ҳалима Худойбердиева, Гулчеҳра Нуруллаева, Ойдин Ҳожиева, Омон Матжон, Рауф Парфилар авлоди учун ҳам мураббий бўлди. Ана шу авлоднинг пешқадам вакили Эркин Воҳидов Ҳамид Олимжонни ҳақли равишда ўзининг устози деб атайти ва ифтихор ҳисси билан ёзади:

«Мен уни устоз дейман. Мени илк бор шеърятнинг сеҳрли гулбоғига ғойибона етаклаган, ханда уриб оққан минералари ёш қалбимга шалоладай қуйилган, менга бахт ва шодликни куйлаш санъатини ўргатган шоир ҳақида яна нима десам экан?.. Ҳамид Олимжон — ўзбек шеърятида сира ўчмас из қолдирган шоир. Унинг лирикаси ҳали узоқ йиллар шеърый жўшқинликнинг, шавк ва эҳтироснинг тимсоли бўлиб қолади. Ҳали кўп авлодлар унинг сатрларидан замонанинг ўтли нафасини туюб, халқнинг ҳур, бахтиёр овозини эшитади. Мен уни устоз дейман».

Бу сўзлар фақат Эркин Воҳидовнинг дилидан униб чиққан нидогина бўлиб қолмай, балки унинг сафдошларининг ҳам фикрларини, қарашларини, эътиқодларини ифода этади.

Ҳамид Олимжон адабиётимизнинг байроқдори эди. Байроқдорлар эса ҳамиша барҳаёт қоладилар. Адабиётнинг тараққиёт даражасини белгилашда уларнинг овози камертон бўлиб хизмат этади. Уларнинг ҳаёт ва ижод йули авлодлар учун халққа ва замонга хизмат қилишнинг гўзал бир намунаси бўлиб қолади.

Ўттиз беш ёшида кўп миллатли совет адабиётининг йирик арбобларидан бири даражасига кўтарилиш учун кишида туғма истеъдод, ҳар томонлама кенг ва теран билим, ғайрат ва жасорат бўлиши керак.

«...Ҳамид Олимжон туғма ва нодир талант эди. Унинг қонига, ўзлигида, кўз қорачиғида, тўқсон икки томирида туғма бир зукколик, шоирона бир сажия, билгичлик, бурролик, нурбахшлик, ёрқин қалб, одоб аён, пешанасида ва йирик кўзларида улуғлик очиқ-ойдин эди. Унинг билмагани оз, ўқимагани кам эди. Ҳаммадан, ҳар нарсадан хабардор, қисқароқ айтганда, чин маъноси билан ўқимишли қаламкаш эди» (Миртемир).

Ҳар нарсадан хабардор ва ўқимишли қаламкаш бўлиш билимдон ва донишманд ижодкор бўлиш демакдир. Кенг маълумотли, теран фикрли, нозик дидли ижодкор бўлиш, халқнинг ва даврнинг юрагига қулоқ осувчи, ҳаётдаги долзарб ва муҳим масалаларни кўра олувчи ижодкор бўлиш демакдир. Ҳамид Олимжон худди шу маънода ҳар нарсадан хабардор ва ўқимишли ижодкор эди. Шунинг учун ҳам у ўз асарлари билан янги кўтаринки сўз айта олди. Шунинг учун ҳам у улкан инсон ва улкан ижодкор бўла олди.

«Ҳамид Олимжоннинг ўзи ҳам, сўзи ҳам ўзбек совет адабиётига ғоят мароқли ва порлоқ бир саҳифа бўлиб кирган эди. Новатор шоир, билимдон адабиётшунос, романтик ҳақиқатпарвар, жангчи-нотиқ, қадим эртақларнинг бахшиси ва янги куйларнинг бошчиси, жануб кечаларининг ҳассос фарзанди ва жанговар кунларнинг дилли солдати бўлган Ҳамид улкан санъаткор, улкан инсон ва улкан граждани эди» (Шайхзода).

Улкан санъаткор ижоди ҳамиша халқ ҳаёти, давр ҳаётини улкан бадний куч билан акс эттиради. Шу маънода Ҳамид Олимжон ижоди ҳам истисно эмас.

«Унинг ижодида бизнинг давримиз бутун ҳаётбахшлиги ва мукамаллиги билан ифодасини топди, халқ умид-орзулари ниҳоятда кенг ва теран акс этдики, бу инвертатли фазилат унинг ҳаётимизга, воқелигимизга мисл-

сиз қайноқ ва ёрқин муҳаббатидан далолат беради» (Яшин).

Антей она замндан куч-қувват ва мадад олганидек, Ҳамид Олимжон ҳам ўзбек халқининг оғзаки ижод чашмасидан ва классик адабиёти наҳридан баҳра олиб ўсди. Ўз халқининг тарихини, урф-одатларини ҳурмат этмай туриб, чинакам интернационалист бўлиш мумкин бўлмаганидек, ўз фольклори ва ёзма адабиёти чашмасидан ҳам завқ ва илҳом, тиниқлик ва гўзаллик андозасини олмай туриб, чинакам интернационалист ёзувчи бўлиш мумкин эмас. Ҳамид Олимжон эса худди шундай интернационалист ижодкор эди.

«У ҳаётда ҳам, ижодда ҳам излаш, изланишдан тинмас эди. У сўз санъатининг мангу қуримас чашмаси — халқ оғзаки шеърятдан баҳра, куч-қувват ола билар эди. Лекин у классик адабиётни, ўтмишнинг улуг шоирларини шу даражада чуқур билар эдики, бениҳтиёр уни классик адабиётнинг улкан тадқиқотчиси ва классик шеърятнинг чинакам давомчиси деб ўйлаб қолардинг киши» (Н. Тихонов).

Ўзбек совет маданияти ҳақида, кўп миллатли совет адабиёти тарихи ҳақида гап борар экан, Ҳамид Олимжон ижодини четлаб ўтиш мумкин эмас. Ҳамид Олимжон шоир, таржимон, олим ва жамоат арбоби сифатида ўзбек социалистик маданиятининг шаклланиши ва камол топишида, кўп миллатли совет адабиётининг тараққиётида ўчмас из қолдирди.

«Ҳамид Олимжон ижоди социалистик Ўзбекистон тарихи билан, мамлакатимиз олдида турган сиёсий ва ҳужалик вазифалари билан чамбарчас боғлиқдир. Ўзбек совет адабиёти тараққиётининг асосий босқичларига мансуб бўлган барча нарса Ҳамид Олимжоннинг серқирра ижодий меросида ўз аксини топган» (Ш. Рашидов).

Халқ учун яшаган, халқнинг орзу-армонларини куйлаган, ўз асарлари билан халқнинг бадий маданиятини бойитган сиймолар абадий барҳаёт бўлади. «Қаҳрамонга ўлим ёт бўлгани каби,— деган эди Ойбек,— шоир учун ҳам ўлим йўқ дейиш мумкин. Унинг жони сўзларида, қўшиқларида яшайди. Тарихнинг жонли тўқимасига кириб: наслдан-наслга кўчади. Бу жуда оз кишиларга муяссар бўлади. Ҳамид Олимжон шундай шоирлардан эди»¹.

¹ «Тошкент оқшоми», 1971, 27 апрель.

Улкан инсонларда иккинчи ҳаёт ҳам бўлади. Бу ҳаёт хоҳ дoston сатрларида, хоҳ канал тўлқинларида, хоҳ кўкни забт этган фазогир табассумида яшамасин, у мангулик лаҳзаларидан тўқилган бўлади.

Ҳамид Олимжон ўзининг ўлмас шеър ва дostonларида яшамоқда. Унинг асарлари наслдан-наслга, тилдан-тилга кўчмоқда. Бу кун унинг айрим шеърлари иттифоқ доирасидан чиқиб, инглиз тили орқали бошқа қитъаларда яшовчи кишилар қалбига ҳам кириб бормоқда.

Бундан йнгирма йил муқаддам Москвада инглиз тилида «Ўзбек поэтри («Ўзбек шеърляти») альманахи чоп этилган бўлиб, ундан Ҳамид Олимжоннинг ҳам қатор шеърлари ўрин олган эди. Лондоннинг Поэте Роуд кўчасидаги 63-уйда истиқомат қилувчи Қембриж университетининг собиқ студенти Грейси Хаттон бу альманахни ўқиб чиққач, бундай ёзган эди:

«Мен ўзбек адабиёти билан ҳали яхши таниш эмасман. Лекин биргина «Ўзбек шеърляти» китобини ўқиб, ўзбек адабиёти намояндалари тўғрисида фикр юритиш кийин эканлигига тушунсам ҳамки, шоирингиз Ҳамид Олимжоннинг шеърлари мени ўзига мафтун этди, деб айта оламан. Мен дугоналарим билан унинг «Ўзбекистон», «Россия» каби шеърларини ўқиб чиқдим. Жуда ажойиб! Жуда соз! Шоирнинг «Россия» шеъри сизнинг улуг мамлакатингизга ва халқингизга бўлган муҳаббатимни бир неча ўн чандон оширди, десам янглишмаган бўламан».

Мазкур китоб билан танишган таниқли ҳинд адиби ва жамоат арбоби Гопал Халдар ҳам Ҳамид Олимжон ижодига айрича меҳр қўйди. Унинг рафиқаси — Қалькутта университетининг профессори Аруна Халдар эса Ҳамид Олимжоннинг «Ўрик гуллаганда» шеърини бенгал тилига таржима қилди ва ўзбек шоирга бағишлаб шеър ёзди.

Ана шу тарзда Ҳамид Олимжон шеърлари наслдан-наслга, тилдан-тилга, халқдан-халққа кўчиб юрибди.

Бу кун Ҳамид Олимжоннинг номи фақат шоир китобларининг муқовасинингина эмас, балки қатор мактаблар, билим юртлари ва кинотеатрларининг пештоқларини ҳам безаб турибди. Тошкентдаги собиқ Балиқчи кўчаси, Жиззахдаги Давлат педагогика институти, Самарқанддаги область драма театри Ҳамид Олимжон номи билан аталган. Шоир таваллуд топган масканда Ҳамид Олим-

жон уй-музейи барпо этилган. Яқин кунларда Тошкент метрополитенида «Ҳамид Олимжон» станцияси ишга тушади. Тошкентдаги Шеърият хибонида шоирнинг бронзадан ишланган бюсти, Оққўрғондаги Ҳамид Олимжон номли колхоз майдонида эса салобатли ҳайкали қад кўтариб турибди.

Ҳамид Олимжон ўз шеърларининг бирида юз йил умр кўришни орзу қилиб, ёзган эди:

Тушмаса юзга ҳеч ажнндан нэ,
Яна бир муддаоки, ҳал бўлса:
Бахтимиз борҳо ёйиб илдиз,
Умримиз бир аср тугал бўлса.

Ҳамид Олимжоннинг бахти шундаки, шоирнинг ўзи кўрмаган асри, асрларни унинг асарлари кўради.

Ҳамид Олимжон тарих тўқилмасига кириб бормоқда.

**ҲАМИД ОЛИМЖОН
ҲАЁТИ ВА ИЖОДИНИНГ АСОСИЙ
САНАЛАРИ**

1909 йил, 12 декабрь — Ҳамид Олимжон Жиззахда меҳнаткаш оиласида таваллуд топади.

1912 йил — Ҳамид Олимжоннинг отаси Олимжон ака ўттиз икки ёшида вафот этади.

1918 йил — Ҳамид Олимжон Жиззах шаҳридаги Наримонов номли тўлиқсиз ўрта мактабга ўқишга киради.

1923 йил — Ҳамид Олимжон тўлиқсиз ўрта мактабни битириб, Самарқанддаги Ўзбек билим юртига ўқишга киради.

1924 йил — бўлажак шоир комсомол сафига қабул қилинади.

1925 йил — билим юртининг «Ёш куч» деворий газетаси ва «Учқун» қўлёзма журналида Ҳамид Олимжоннинг дастлабки шеър ва мақолалари босилади. 1926 йил — «Қимдир» номли биринчи шеъри эълон қилинади.

1926 йил — шоирнинг бобоси Мулла Азим вафот этади.

1926—1927 йиллар — Ҳамид Олимжон «Зарафшон» газетаси умумий шўъба бўлими мудирининг муовини.

1927 йил, октябрь — Ҳамид Олимжон — Ўзбекистон маданият ходимлари II қурултойининг делегати.

1928 йил, июнь-июль — Ҳамид Олимжон билим юртини тугатгач, битирувчилар билан биргаликда Ленин яшган шаҳарлар — Қозон, Горький, Ульяновск, Ленинград ва Москвада сафарда бўлади.

1928 йил, октябрь — Ҳамид Олимжон Ўзбекистон Олий педагогика институти (1930 йилдан бошлаб — Ўзбекистон Давлат педагогика академияси)нинг иқтисод факультетига ўқишга киради.

1929 йил — Ҳамид Олимжоннинг биринчи шеърлар тўплами — «Кўклам» босилиб чиқади.

1929 йил, 3-8 июль — Ҳамид Олимжон — Бутунроссия

деҳқон ёзувчилари I қурултойининг делегати; шоир қурултойда А. М. Горькийни кўради ва унинг докладини эшитади.

1929 йил, ёз ойлари — Ҳамид Олимжон Қримдаги санаторийларнинг бирида В. В. Маяковский билан учрашади.

1930 йил — шоирнинг «Тонг шабадаси» ҳикоялар тўплами нашр этилади.

1932 йил, 1 июнь — Ҳамид Олимжон Педакадемиянинг ижтимоий иқтисод факультетини тугатади.

1931 йил, 10 май — Ҳамид Олимжон — «Қуриллш» журналининг масъул котиби.

1931 йил, 7 август — Ҳамид Олимжон Тошкентга кўчиб келиб, «Ёш ленинчи» газетасида бир неча ой масъул котиб лавозимида хизмат қилади.

1931 йил — Шоирнинг «Олов сочлар» шеърлар тўплами эълон қилинади.

1932 йил, 8 февраль — Ҳамид Олимжон маданий қурилиш илмий текшириш институтининг (1934 йил, 1 январдан бошлаб Тил ва адабиёт институти) катта илмий ходими.

1932 йилнинг баҳор ойлари — шоирнинг «Бахтлар водийси» шеъри вужудга келади.

1932 йил, 1 июнь — 1933 йил, 1 апрель — Ҳамид Олимжон айни пайтда «Ўзбекистон шўро адабиёти» журналида масъул котиб вазифасини бажаради.

1932 йил, 25 июнь — Ҳамид Олимжонга ўзбек адабиёти бўйича доцент унвони берилади.

1932 йил — шоирнинг «Пойга» ва «Ўлим ёвга» шеърининг тўпламлари босмадан чиқади.

1933 йил, 5-29 апрель — шоирнинг Мулкобод ва Кўқонга сафари.

1935 йил, 23 июль — Ҳамид Олимжоннинг шоира Зулфияга уйланиши.

1935 йил, декабрь — Ҳамид Олимжоннинг донгдор пахтакор Зайнаб Омонова билан учрашуви.

1936 йил, июнь-июль — Ҳамид Олимжон Чимёнда А. С. Пушкиннинг «Кавказ асири» ва «Сув париси» асарларини таржима қилади.

1936 йил — шоирнинг «Дарё кечаси» шеърлар тўплами нашр этилади.

1936—1937 йиллар — Ҳамид Олимжон Н. Островскийнинг «Пўлат қандай тобланди» романини таржима этади.

1937 йил, 19 январь—Ҳамид Олимжон ва Зулфиянинг тўнғич фарзанди — Ҳулкар дунёга келади.

1937 йил, 30 март — «Ўрик гуллаганда» шеърининг яратилиши.

1937 йил — шоирнинг «Шеърлар» тўплами босилиб чиқади.

1938 йил, январь — Ҳамид Олимжон — Ўзбекистон Ўқув-педагогика Давлат нашриёти тил ва адабиёт бўлимининг мудир.

1938 йил, 3 ноябрь — Ҳамид Олимжон — Навоий юбилейи комитетининг илмий котиби.

1938 йил — «Зайнаб ва Омон» достонининг яратилиши.

1939 йил, 27 апрель — Ҳамид Олимжон Ўзбекистон Ёзувчиларининг II съездида республика Ёзувчилар союзи правлениесининг раиси қилиб сайланади.

1939 йил, 25 июнь — Ҳамид Олимжонга I разрядли илмий ходим (доцент) унвони берилади.

1939 йил, 24 август — Ҳамид Олимжон ва Зулфиянинг иккинчи фарзанди — Омон дунёга келади.

1939 йил, 23 декабрь — Ҳамид Олимжон Қатта Фарғона канали қурилишидаги самарали маданий хизматлари учун Ҳурмат белгиси ордени билан мукофотланади.

1939 йил — шоирнинг «Ўлка», «Ойгул ва Бахтиёр» шеърини китоблари нашр этилади.

1940 йил, февраль — Ҳамид Олимжон Навоий юбилейи комитети раисининг ўринбосари.

1940 йил — шоирнинг урушга қадар бўлган шеърини ижодининг синтези — «Бахт» шеърлар тўплами босмадан чиқади.

1941 йил, 13-17 июнь — Ҳамид Олимжон — Латвия ёзувчилари I таъсис съездининг делегати.

1941 йил, 24 июнь — Ҳамид Олимжон Москвада «Ғалаба қўшиғи» шеърини ёзади.

1941 йил, 27 декабрь — Ҳамид Олимжон Тошкент интеллигенциясининг фашизмга қарши умумшаҳар йиғилишида нутқ сўзлайди.

1942 йил, 29 апрель — Ўзбек Давлат опера ва балет театрида Ҳамид Олимжон, Н. Погодин, Уйғун ва Собир Абдулла либреттоси асосида саҳналаштирилган «Ўзбекистон қиличи» музыкали драмасининг премьераси.

1942 йил — Ҳамид Олимжон Коммунистик партия сафига ҳақиқий аъзо бўлиб киради.

1942 йил — шоирнинг «Қўлингга қурол ол!» ҳамда «Она ва ўғил» шеърини тўпламлари босилиб чиқади.

1942 йил, 13 декабрь — Ҳамид Олимжон Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг совет адабиётининг йигирма беш йиллиги ва унинг Улуғ Ватан уруши кунларидаги вазифаларига бағишланган пленумида «Ўзбек совет адабиёти 25 йил ичида» деган мавзуда доклад қилади.

1943 йил, 31 январь — Ҳамид Олимжон Ўзбекистон, Туркменистон, Тожикистон, Қозоғистон ва Қирғизистон меҳнаткашлари вакилларининг фашизмга қарши митингида нутқ сўзлайди.

1943 йил, 17 февраль — Ҳамид Олимжон ўзбек халқининг делегацияси таркибида Марказий фронтга боради.

1943 йил, 6 март — «Россия» шеърининг туғилиши.

1943 йил, 21 август — Ҳамза номидаги Ўзбек Давлат драма театрида Ҳамид Олимжон пьесаси асосида саҳналаштирилган «Муқанна» спектаклининг премьераси бўлиб ўтади.

1943 йил, 30 август — Ҳамид Олимжон ўзбек адабиётининг энг яхши асарларини рус тилига таржима қилиш ва нашр этишдаги хизматлари учун республика Олий Советининг Фахрий ёрлиғи билан тақдирланади.

1943 йил, 4 ноябрь — Ҳамид Олимжон янги ташкил этилган Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси қилиб тасдиқланади.

1943 йил, 4—19 декабрь — Москвада ўзбек адабиёти кунлари, Ҳамид Олимжон декаданинг очилиш кунида «Ўзбек адабиёти» мавзунда доклад қилади.

1943 йил — шоирнинг «Ишонч» шеърлар тўплами нашр этилади.

1944 йил, май — шоирнинг сўнгги асари — «Жиноят» пьесаси устида олиб борилган иш якунланади.

1944 йил, 3 июль — Ҳамид Олимжон автомобиль ҳалокати натижасида вафот этади.

1944 йил 21 август — Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ва Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Советининг қарорига биноан Тошкент шаҳридаги Балиқчи кўчасига, Самарқанд область музыкали драма ва комедия театрига, Жиззахдаги педагогика ўқув юрти ҳамда Жиззах маҳалласига Ҳамид Олимжон номи берилади, Ўзбекистон Давлат нашриётига рус ва ўзбек тилларида шоирнинг «Танланган асарлар» тўпламини нашр этиш вазифаси топширилади.

МУНДАРИЖА

Биринчи бўлим.

Баҳор севинчлари	7
Ўтмишдан эртақлар	7
Тонг шабадаси	20
Ижод кўклами	39
Илҳом водийси	58

Иккинчи бўлим

Айни ёз	79
Юлдузли дақиқа	100
Навойга гулчамбар	115
Меҳнат ва ижод мўъжизаси	137

Учинчи бўлим,

Куз кўринишлари	159
Ўзбекистон қиличи	159
Олис юлдуз шуъласи	181
Ягона оила туйғуси	195
Порлоқ сурур	218
Ҳамид Олимжон ҳаётининг асосий саналағи	243

ББК
К 25

Каримов Наим.

Ҳамид Олимжон: Шоир ҳаёти ва ижодидан лав-
лар.— Т. «Ёш гвардия», 1979.— 248 б.

Каримов Н. Ҳамид Алимджан.

ББК 83, 3
83

На узбекском языке

НАИМ КАРИМОВ

ХАМИД АЛИМДЖАН

Издательство «Ёш гвардия» — Ташкент — 1979

Редактор Х. Худайбердиева
Рассом Э. Валнев
Расмлар редактори Қ. Алиев
Техн. редактор Г. Аҳмаджонова
Корректор С. Сайдалимов

ИБ № 758

Теринга берилди 22/V-1979 й. Босишга рухсат этилди 17/VIII-1979 й.
Формати 84×108^{1/32} № 1 қоғозга „Литературная“ гарнитурда юқори
босма усулда босилди. Босма листи 7,75 -0,5 вкл. Шартли босма
листи 13,02+0,84 вкл. Нашр листи 12,83+0,6 вкл. Тиражи 30000
P-14646

Ўзбекистон ЛҚСМ Марказий Комитети «Ёш гвардия» нашриёти
Тошкент, 700129. Навоий кўчаси, 33. Шарҳнома № 59-79
Баҳоси 1с. Заказ № 68.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари
Давлат комитетининг Тошкент „Матбуот“ полиграфия инлаб чықарни
бирлашмасининг 1-босмаҳонасида босилди. Тошкент, Ҳамза
кўчаси, 21.